
**MTA Law Working Papers
2023/5**

**„A többi, ahogy Hamlet mondaná, néma csend.”
Jogászai életpálya-stratégiák a jogállami mezőben**

Szentes Ágota

ISSN 2064-4515

http://jog.tk.mta.hu/mta_lwp

Társadalomtudományi Kutatóközpont – MTA Kiválósági Kutatóhely

Eötvös Loránd Kutatási Hálózat

Centre for Social Sciences – MTA Centre of Excellence

Eötvös Loránd Research Network

Szentes Ágota

„A többi, ahogy Hamlet mondaná, néma csend.” Jogászi életpálya-stratégiák a jogállami mezőben

I. Bevezetés

A jogállamiság legtöbbször jogelméleti és alkotmányjogi kérdésként merül fel, látenszen azonban politikai kérdés is, amely az alkotmányozás ritka pillanataiban annak eredeti konszenzuális alapjaként kerül előtérbe.¹ Az elmúlt évtizedben a jogállamiság ismét explicit politikai kérdéssé vált, mivel politikai támadás érte: az alkotmányos intézményrendszer hatalmi eszközökkel történő leépítése. Hogyan reagálnak erre a jogászok? Érzékelik-e a problémát, megjelenik-e a jogállami habitus szakmai vagy értelmiségi felelősségvállalás formájában? Mi lehet az oka, ha nem: túlságosan elméletinek tekintik a kérdést, ami távol áll a gyakorlattól, vagy túl politikainak, amelyhez a jognak nincs köze? Vagy tisztában vannak a helyzet gyakorlati relevanciájával, de elkerülik a szembenézést, mert az döntést igényelne, adott esetben egzisztenciális nehézségek vállalását? Esetleg maguk a cselekvési minták hiányoznak? E kérdések kiemelkedő jelentőséggel bírnak egy olyan folyamat megértésében, melynek során a jogállamiság leépítése a jogászság aktív közreműködése révén, illetve passzív asszisztenciája mellett ment végbe. Vizsgálódásom ez utóbbira, a romlás környezetére koncentrálok: azoknak a jogászoknak a habituális jellemzőire és azonosítható stratégiáira, akik egy autoriter rezsimben a jogrendszer mindennapjait működtetik.

A jogintézmények eredeti funkciójának fenntartásában a jogászi professzió játssza a meghatározó szerepet, aminek részben magától értetődő strukturális, részben kevésbé emlegetett kulturális okai vannak. Az előbbihez tartoznak azok a képzési és hivatásbeli sajátosságok, amelyek a jogászságot a jogalkotáshoz és a jogalkalmazáshoz kötik. A kulturális elem a jogállamiság társadalmi feltételét jelenti, az alkotmányos elvek és gyakorlatok felmutatását egy olyan foglalkozási csoport által, amelynek a joghoz az előbbiek szerint a leginkább köze van. Ez utóbbi megállapításból a jogállamiság megőrzésének felelőssége, sőt egyfajta kritikai értelmiségi pozíció is következne², azonban ez a szempont sem normatív

¹ Ez a problémafelvetés összhangban van Bourdieu-nek azzal a mélyebb filozófiai megállapításával, amely szerint az episztemológia alapvetően politikai természetű: „Az ismeretelmélet és a politikaelmélet elválaszthatatlan egymástól: minden politikaelmélet legalább implicit módon tartalmazza a társadalmi világ észlelésének egy elméletét...” (Bourdieu és Wacquant 1992: 50–51., 92. l.) Ez a tudásszociológiai elemzések egyik gyakori kiindulópontja is.

² Szitás Katalin rendszerváltó értelmiségekkel készített interjúkötetének összegző megállapítása szerint az értelmiség legfőbb felelőssége az volt, „hogy nem viselkedett közéleti értelmiségként a rendszerváltást követően, hanem többnyire feladta a feladatát, és szakértelmiségiként kívülről vagy épp belülről szemlélte a történéseket.” (Szitás 2020: 239.) A jelen írás alapjául szolgáló kutatás nem a morális elemre és nem a közéleti-kritikai értelmiségi szerepkörre (Kristóf 2014: 17–19.), hanem általánosságban a szakmai és egyéni autonómia érvényesítésére fókuszált. Az elméleti keretként használt bourdieu-i megközelítésben az adott mező ethosának és határainak védelme elsősorban a mező alapvető szerkezeti elemeként, relatív autonómiájának előfeltételeként és egyúttal a domináns ágensek érdekeként jelenik meg (ld. pl. a jogi mezőt illetően: Bourdieu 1987), míg a morális aspektus a habitus részét alkotó értékelési sémában jut szerephez (ld. Bourdieu és Wacquant 1992: 127–128., 133.). Ez nem jelenti azt, hogy Bourdieu – legalábbis pályafutásának második szakaszában – ne tekintette volna az értelmiségiek, különösen a társadalomtudósok szerepének a köz dolgaiban való kiállást (ld. Kiss 2014: 192–200.). Azonban hangsúlyozottan vallotta azt is, hogy a társadalomtudósok szakértelmiségiként jegyzett tanulmányai önmagukban is hordoznak politikai potenciált és moralitást (ld. Bourdieu és Wacquant 1992: 198.), amit így összegzett: „Minden előrehaladás a szükségszerűségről való tudásban előrehaladás a lehetséges

jelleggel vetődik fel az elemzésben: bár a kutatás maga természetesen nem értéksemleges³, axiológiai alapállása egyértelműen a jogállamiság értéként való tételezése, tekintettel volt arra, hogy a kritikai kiállítás diszpozíciója az interjúalanyok esetében nagyon eltérő esélyekkel mozgósítható, hiszen jelentős különbség van az egyes jogászok között a hivatásrendjük által biztosított mozgásterüket, illetve egzisztenciális körülményeiket illetően; másrészt a szociológiai megközelítéssel tudományelméleti megfontolásokból is összeegyeztethetetlen lett volna az értékelő jellegű konceptualizálás. Ennek a tanulmánynak ezért nem szándéka az elméleti keretek és a belőlük következő kategóriák morális mérceként való alkalmazása, a vizsgált vélekedéseket és magatartásokat leíró jelleggel, a – minden értelemben – megértő szociológia jegyében veszi számba.

II. Elméleti megfontolások

Bourdieu szerint a komoly tudományos gondolkodást az különbözteti meg a „józan kutatói észről”, hogy az előbbi a kutatást nem a saját diszciplinájára jellemző módszerrel legitimálja, hanem a kutatandó tárgy ontológiájából indul ki. A pozitivista episztemológia, a gyakorlatból konstruált elméletek dominanciája gátolja a tudományos diskurzust és előrehaladást (Bourdieu és Wacquant 1992: 175–176.), amellyel szemben Bourdieu kollektív tudományos reflexivitást, ezen belül is elsősorban egy „minimális episztemológiai kultúrát” ajánl (Bourdieu és Wacquant 1992: 182.). Mindezen útmutatásokat megszívlevél – valamint csatlakozva a kritikai realizmus hasonló kutatási alapelveket valló áramlatához⁴ – jelen fejezetben a kutatásom tárgyának ontológiai és episztemológiai jellemzőiből kiindulva mutatom be a metodológiai következményekre és az elméleti keretekre vonatkozó megfontolásokat.

1. A kutatás tárgya – ontológiai alapok

A kutatási kérdések által körülhatárolt tárgy tehát a jogászságnak a jogállamiság leépülésével kapcsolatos habituális viszonya, röviden a hazai jogászok jogállami kultúrája. Ebben a megfogalmazásban több olyan elem is rejlik, amely fogalmi jellemzőinek tisztázását igényli: jogászság, jogállamiság, habitus, kultúra és a mindezek között lévő viszony.

A kutatási kérdések kiinduló kategóriája a jogállamiság, a kutatási tárgyban releváns minden további elem ebből vezethető le. A társadalomtörténeti tapasztalatok szerint a *jogállam* lényegét a jogalkotó és végrehajtó hatalom tényleges korlátozottsága (valóban érvényesülő intézményi ellensúlyok, joghoz kötöttség és független bíróságokon kikényszeríthető alapjogok) jelentik. Ez a megközelítés nem fedi sem a magyar alkotmánybírósági gyakorlatból kibontható, sem a kormányzat hivatalos álláspontjából lesűrhető jogdogmatikai, illetve politológiai ismérveket, ez a döntés azonban tudatos volt: az így megragadott fogalom alkalmas ugyanis arra, hogy a jogászai vélekedéseket a jogállamiság lényegi magvának tartott jellemzőkkel és

szabadságban.” (Bourdieu és Wacquant 1992: 199. 161. l.), elkerülve ugyanakkor a moralizálás csapdáját (uo. 199.).

³ „Végső soron az emberi viselkedéssel és kultúrával foglalkozó értelmiségi olyan alternatívákkal dolgozik, amelyeknek közvetlen és nyilvánvaló értékvonatkozásuk van.” (Merton 2002 [1968]b: 294.).

⁴ „Mi alkotja a társadalmi entitást? Vannak-e a fasizmusnak egységes jellemzői? Vannak-e egységes jellemzői bármely társadalmi entitásnak? Ezek nem csupán olyan kérdések, amelyek empirikus vizsgálat tárgyát kell hogy képezzék, hanem mélyen filozófiai kérdésekkel alátámasztott vizsgálódások. E metaelméleti megközelítések befolyásolják a társadalmi világról szóló leírásainkat, de nem feltétlenül jelölnek ki vagy legitimálnak valamilyen konkrét megközelítést vagy empirikus vizsgálatot. Miközben modelljeinknek meg kell felelniük az empirikus vizsgálatoknak, „ontológiailag reflexívnek” és „óvatosnak” is kell lenniük vizsgálatainkat illetően.” (Archer, Decoteau, Gorski, Little, Porpora, Rutzou, Smith, Steinmetz és Vandenberghe 2016).

azok megvalósulásával ütköztessük.⁵ A kutatás a valóságra kíváncsi, ezért az utóbbi kérdésfeltevés alapján két további tárgyat is be kell vonnunk a meghatározás problémájába: hogy mit tekintünk a fenti jogállami jellemzők tényleges megvalósulásának, és hogy mit tekintünk vélekedésnek. A jelen vizsgálat számára az előbbit – mint a jogállami intézmények működési gyakorlatát, a jogok és jogelvek érvényesülését – összességében a hatalom korlátozottságaként határoztam meg. Az utóbbi pedig magában foglalja a jogállamiság jellemzőit érintő egyéni képzeteket és a megvalósulásukra vonatkozó tapasztalatokat.

Itt kell szót ejtenünk a jogra vonatkozó képzetek természetéről általában, amely a jogszociológia számára már jó ideje nem pusztán a jogszabályba foglalt normák társadalmi tükröződését jelenti. Az 1960-as évek vége óta a jog fogalma nemcsak a társadalmi gyakorlatban, hanem a szociológiai kutatásokban is plurálissá vált, ennek megfelelően minden olyan társadalmi norma jogként jelent meg, amely egy közösségen belül ekként funkcionál.⁶ A 2010 utáni magyarországi politikai berendezkedésben emellett további érv is szól a jogi pluralizmus koncepciója – és lényegében a jogállamfogalom fenti megválasztása – mellett: a jogrendszer a politikai akarat eszközüvé, a hatalmi érdekek elfedésére szolgáló, megtévesztő („csaló”) szabályok összességévé vált. Ennek pedig súlyos következményei vannak a jogtudattal kapcsolatos kutatásokra nézve is, hiszen a normatív tartalom nélküli, irrelevánssá vált pozitív (állami) jogra vonatkozó társadalmi képzetek⁷ pusztán politikai szimpátiát jelenítenek meg (Fleck é. n.). Mindezen megfontolások alapján a jelen vizsgálatban alkalmazott jogfogalom az állami jog mellett a jogászok által esetlegesen használt alternatív jogfogalmakra és -elvekre is nyitott volt.

A jogállamiság szociológiai fogalma tehát a jogi szabályozás mellett az intézményi és egyéni gyakorlatokat, jogászai és laikus nézeteket is magába foglalja, ezekből épül fel egy társadalom *jogállami kultúrája*. A fogalomban rejlő kultúra elem általában is meghatározó a társadalmi cselekvések orientálásában. Ann Swidler szerint megállapodott társadalmi helyzetekben a stabilitást a cselekvésbe integrált kulturális elemek biztosítják, ilyenkor nehezen választhatók el egymástól a cselekvés és a kulturális minták struktúrái. Nagy változások idején viszont az ideológiáknak, szimbólumoknak, intézményes közvetítésnek, azaz a külső elvárásoknak nagyobb szerepük van az új stratégiák, viselkedések kialakításában (Fleck 2017a: 21–28.). A jogi kultúra éppen az ilyen mintaadó és -fenntartó szerepében válik elengedhetetlenné a jogállamiság megőrzésében, és válik ezen érték támogatásával jogállami kultúrává. A jogi kultúra a hagyományos pozitivisták felfogás szerint a jog és intézményeinek működésére vonatkozó társadalmi tapasztalatok összessége, amelynek vannak megismerő, érzelmi-értékelő és beállítódási elemei (Kulcsár 1997: 131.). Jogi kultúrán tehát a jogrendszer „puha” tényezőit szokás érteni (Küpper 2016: 131.). A tudatos jogkövetés, illetve az eszközként használt jog alapfeltétele a jog ismerete, azonban a jogi normák nem tudatos követés révén, mintegy második természetűé válva is érvényesülhetnek.⁸ A posztpozitivisták felfogás a

⁵ A jogállam lényegi magváról, egyéb fogalmi megközelítésekről és azok alkalmazhatóságáról bővebben ld. Szentes (2022).

⁶ Tamanaha ezt nevezi közösségi jognak, azaz olyan jogi formáknak, amelyeket egy társadalom tagjai kollektíven elismernek és jogként használnak; a jog definiálását a társadalmi gyakorlatokra bízó megközelítést pedig népi jogi pluralizmusként definiálja (Tamanaha 2021: 11., 13.).

⁷ Tamanaha az állam által alkotott jogot nevezi a rendszer jogának. A rendszer jogára vonatkozó tudományos képzeteket az absztrakt jogi pluralizmus fogalma alá vonja, amely elméleti-logikai úton kimunkált ismérvek által határozza meg a jog fogalmát. (Tamanaha 2021: 11., 13.)

⁸ Kulcsár Kálmán fogalmi rendszerében a jogtudat a jogismereten kívül magába foglalja a jogról alkotott nézeteket is. A jogi kultúra része továbbá a jogi normákhoz való viszony mintázata, a joggal kapcsolatos beállítódás is. (Kulcsár 1997: 263–267.) Sajó András a jogi kultúra szinonimájaként használt jogtudat fogalmán belül különbséget tett a társadalmi és az egyéni jogtudat között, előbbin értve a jogra vonatkozó társadalmi eszméket, kultúrát, szokást, utóbbin az egyének diffúz és sokszor inkonzisztens nézeteit. Az egyéni jogtudatot Sajó kognitív, érzelmi-akarati és értékelő elemekre bontja. (Fekete és H. Szilágyi 2014: 18–19., 33.) H. Szilágyi István az

jogtudatot nem önmagában álló tudattartalomnak, hanem az egyén élettörténetébe ágyazott tapasztalatnak tekinti, azaz olyan „történetek” összességének, amelyeket az emberek a mindennapi életük során a jog működéséeként élnek meg. A jogi kultúra ebben a felfogásban ezeket a tapasztalatokat, történeteket és a bennük kifejeződő értékeket, viszonyulásokat jelenti.⁹

A jogállami kultúra a jogállamiság működésének esszenciális összetevője, és bár a történelmi tapasztalatok szerint a laikus társadalmi szereplők hatalommal szembeni elvárásai is fontos alakítói a jogállamiság sorsának (Tamanaha 2004: 141.), a legmeghatározóbb szereplők ebben mégis a jogászok. A *jogászság* ontológiája a jelen vizsgálat számára egyszerűen megfogalmazható: azokat az egyéneket tekintetem jogásznak, akik rendelkeznek a jogi tevékenységre felhatalmazó képesítéssel, és aktívan gyakorolják hivatásukat. Az interjúelemzés számára azonban a jogászi minőség lényege az a szerep, amely a jogállamiság fenntartásához (vagy lerombolásához) kapcsolja e hivatás képviselőit. A jogrendszer alakításában való részvételen túl a jogállami kultúra formálásában is meghatározó a jogászság szerepfelfogása, az erős hűség, amelyet az autonóm entitásnak tekintett jog iránt hagyományosan tanúsít (Tamanaha 2004: 58.). A jogászok az intézményépítés fontos aktorai, különösen a nagy átalakulások idején, hiszen ők alakítják ki a későbbi gazdasági, állami, politikai, civil működés jogi kereteit, illetve jogi érveket adnak a közhatalommal kapcsolatos kritikai funkciók működtetéséhez, hangot a nép érdekeinek és jogainak, ügyvédként segítik az elnyomottakat (Fleck 2012: 99.). A bíróságoknak kulcsszerepük van a jogállami működés biztosításában, hiszen ők hoznak végleges döntést a jogainkat – és rajtuk keresztül valamennyi fontos társadalmi szférát – érintő kérdésekben (Fleck 2008a: 14.). Mindez intenzív érték közvetítést jelent, mint ahogy megállapodott viszonyok között is a folyamatosan megerősített jogi normák és életben tartott alapelvek tartalma, a jogszabályok minősége, az eljárások során tanúsított szakmai és erkölcsi működés, sőt a hétköznapi érintkezési formák által közvetített elismerési viszonyok tartják fenn a társadalom jogállami kultúráját.¹⁰ A jogrendszer autonómiája és az alkotmányosság alapelvei állandó védelemre szorulnak, az ennek elmulasztásából fakadó történelmi tapasztalatokból pedig adott esetben a legalizmuson való túllépés követelménye következik, ami különösen a jogállami intézményeket formálisan fenntartó autoriter rendszerek

empirikus vizsgálatok számára nehezen értelmezhető „társadalmi jogtudat” kategóriája helyett a jogi kultúra fogalmát javasolja alkalmazni, a „belső” (jogászi) és a „külső” (jogászságon kívüli) jogi kultúra Friedman nyomán elterjedt, több szempontból problematikus megkülönböztetése helyett pedig bevezeti a „laikus” és a „professzionális” jogi kultúra kettősét (H. Szilágyi 2017: 27–28., 31.).

⁹ A pozitivistákon konstruktivisták szemlélet a jogot diszkurzív, hatalommal telített és jelentés-előállító kulturális rendszernek tekinti, amely jogi és nem jogi hétköznapi tapasztalatként is megjelenhet, természetes módon összeegyeztetve a különböző szituációkban követett eltérő értelmezésmódokból fakadó ellentmondásokat (Fleck 2017a: 19–20.). A kulturális jelentések tehát nem logikai rendszert alkotnak, a koherenciát a történetek, a gyakorlathoz fűzött magyarázat teremti meg (Fleck 2017a: 24.).

¹⁰ A jogállammal szoros összefüggésben lévő demokrácia fennmaradásának feltétele (különösen, ha véletlen események következtében jött létre) a tudatos társadalomfejlesztés, a tömeges szellemi feltételek megteremtése. John Dewey szerint a demokráciáért vívandó küzdelem elsősorban kulturális természetű, az emberi érintkezés valamennyi területén (politika, gazdaság, oktatás, tudomány, művészet, vallás stb.) a demokrácia eszközeivel (tárgyalás, megegyezés, együttműködés) kell élni, mert a demokratikus működés módszereinek elterjedése a demokratikus eszmék terjedését fogja szolgálni. Az emberiség történetének mérhetetlenül hosszú nem demokratikus előzménye miatt elkötelezett programokkal lehet csak átírni a rutinokat, cselekvési reflexeket. A demokratikus érzelmeket nem lehet centralizált, abszolutisztikus eljárásokkal fejleszteni, ami egyúttal önmagában egy paradoxon: a fejlesztés olyan eljárásokat, elveket igényel, amelyek azonosak az elérendő céllal. Martha Nussbaum szerint pedig a demokrácia működtetéséhez szükséges feltételek (kritikus gondolkodás, a vak konformizmustól való megszabadulás stb.) olyan emberi képességek kialakítását igényli, mint pl. a kritikus önértékelés képessége, a saját kultúra egyenrangú elhelyezése a többi kultúra között (ami ellentmond a kultúrfőlény nacionalista hagyományának), az empátia, a narratív képzelőerő. (Fleck 2012: 108–110.)

esetében állítja súlyos dilemma elé a jogászokat.¹¹ Mivel az ilyen rendszerek működtetése jogászai támogatást igényel, az ehhez kapcsolódó személyes stratégiáknak is megvannak a strukturális ösztönzői.¹²

A jelen kutatás tétjét éppen ennek a helyzetnek a feltárása jelenti: annak a jogállamfogalomnak és beállítódásnak az azonosítása, amely a jogászok szakmai tudásán, habitusán és stratégiáin keresztül hatva, valamint mintaadó potenciáljánál fogva kulcsfontosságú a jogállamiság fennmaradásában. A *habitus* az eddig említett tényezők közül a legnehezebben megfogható összetevő, személyiségünk olyan dimenziója, amely a külvilág számára közvetlenül nem hozzáférhető és változtatható. Szerepére és társadalmi jelentőségére Norbert Elias ekként hívta fel a figyelmet: „... a parlamenti rendszerek összeomlásának, ha szakadások keletkeznének az önfegyelemnek azon az erős szövetén, amely az összes érintettet megakadályozza abban, hogy ellenfeleivel szemben erőszakot alkalmazzon, vagy hogy a parlamenti játékszabályokat megszegje.” (Elias 2002 [1989]: 268.)¹³ Tamanaha szerint szintén a habitusokból összegződő társadalmi kultúrában rejlik a végrehajtó hatalom korlátozásának valódi kulcsa (Tamanaha 2004: 112.).

A habitus számtalan módon képes szolgálni vagy megakadályozni a jogállam leépítését. Jelen vizsgálat ennek az összetett mentális struktúrának azt az elemét helyezte középpontba, amely feltételezésünk szerint a legszorosabb összefüggésben van az ember és a társadalom életét érintő döntések meghozatalával: az *autonómiát*. A személyes autonómia ugyanakkor maga is számos tényezőtől függ, az egyéni ismereteken és attitűdökön túl külső, pl. egzisztenciális feltételek is befolyásolják. Ahogy Bourdieu írja: „vannak a törvényileg garantált függetlenségnek olyan pozíciói, amelyekben mondhatja azt az ember világi hatalmaknak, hogy »a pokolba veled«, míg mások nem engedik meg ezt a luxust. Arisztotelész ezt ízebben ekként fogalmazta meg: »Az erény egy bizonyos könnyűséget igényel.« A szabadság erénye nem létezik a szabadság társadalmi feltételei nélkül, és azt mondani cégalapítóknak vagy az államnak, hogy »a pokolba veled«, sok ember számára strukturálisan akadályozott (ami egyébiránt nem jelenti azt, hogy akik ezt mondják a kormánynak vagy a cégnek, azoknak nincs ebben érdemük, mert számos tudós van, aki rendelkezik az összes szükséges társadalmi feltétellel a világon, és sosem teszi meg.” (Bourdieu és Wacquant 1992: 183.) Az interjúk során megkíséréltem feltárni „a szabadság erényének” előzőek szerinti feltételeit az elsődleges szocializációtól kezdve az egyéni életút későbbi tapasztalatain át olyan intézményesített vagy mentális erőforrásokig, mint amit például a szakmai kompetencia vagy a viszonylagos anyagi-személyi függetlenség egyéb tartalékai jelentenek.¹⁴ Tekintettel arra, hogy a jogászság tagjai

¹¹ A felsőoktatás szerepe, hogy a jogászok akkor is tudjanak jogi válaszokat adni társadalmi problémákra, amikor a válasz a jogszabálysövegben nem található. Ilyenkor a jog elvei, értékei, tradíciói tudják eligazítani a jogalkalmazókat. (Fleck 2012: 97.)

¹² Bourdieu a társadalomtudományi mezőről írta, de a jogi mezőre is vonatkoztatható a sikertelen ágens paradigmája, aki a mezőben lefektetett szabályok és elfogadott tudás megkérdőjelezésével, szándékos félreértelmezésével olyan helyzetet igyekszik létrehozni, amelyben a mező minden szereplője visszakényszerül a startvonalra. Az ilyen ágensek dekonstrukciós törekvései aláásás a mező autonómiáját, ami megkönnyíti a külső hatalmi érdekek behatolását. (Bourdieu és Wacquant 1992: 184.)

¹³ Elias a weimari köztársaság összeomlásának habituális okairól részletesebben – és a mai átmenetek társadalmára is általánosíthatóan – így ír: „A parlamenti többspártrendszer jóval nagyobb igényeket támaszt az államban élőkkel szemben: jóval több belső kényszerre kell késznek lenniük, mint azoknak, akik valamely abszolutisztikus rezsimben élnek. E tény az egyik legfontosabb magyarázata, hogy ez utóbbi típusú társadalomból az előzőbe történő átmenet olyan rendkívül nehéz folyamat. Azok közül, akiknek az a sors jutott, hogy részesei legyenek egy efféle átmenetnek, sokan képtelenek megfelelni a követelményeknek. Megszokták azokat az egyszerű alá- és fölérendeltségi viszonyokat, amelyekben a külső kényszerek dominálnak, megszokták azt a látszólag harmonikus hierarchiát, amelyben a legfőbb uralkodó és hadúr kivételével mindenki fentről kapja a parancsot, lefelé pedig parancsokat osztogat.” (Elias 2002 [1989]: 269.)

¹⁴ Bourdieu a társadalomtudományi mezőben pl. a tudományos tőkét tekintette az autonómia másik fontos feltételének, mivel „az elismert tudományos tekintély megóvja a heteronómia kísértésétől” (Bourdieu és Wacquant

hivatásrendenként nagyon eltérő külső korlátozásokkal szembesülnek, az egyéni stratégiákban a mentális feltételek mellett figyelemmel voltam ezeknek az objektív kényszereknek a hatására is.

Az autonómia objektív akadályai történelmileg is változók, a mindenkori jogász mozgóteret ezek keretei között, relativista, deskriptív megközelítéssel lehet megfelelően értékelni.¹⁵ Kulturális hagyományként azonban a hazai viszonyokban változatlanul felismerhetők az államszocializmus jogrendszerének és cselekvési mintáinak a hatásai. Egyrészt a szovjet típusú jogrendszer kiépítését megelőző nyugati jogfejlődés alapelvei, dogmatikai hagyománya és az ehhez kapcsolódó jogász gyakorlat lappangó továbbélése az 1960-as évek végétől már korlátként érvényesült a jogrendszer politikai értékekkel átitott elemeivel szemben, ami a rendszerváltás után megalapozta a joguralom technikai-formai elemeinek gyors helyreállítását. Másrészt azonban ennek az volt az ára, hogy a rendszerváltást követően is fennmaradt „a jogszabály szövegébe kapaszkodó” jogalkalmazói stratégia, ami a mai napig gátja az alkotmányos alapelvek és az európai esetjog jogállam-erősítő használatának (Fleck 2001: 233.).¹⁶ 2010 után pedig annak a szocialista törvényességnek a sajátos újjáéledése figyelhető meg, amely a hatalom egységének alkotmányi alapelveire hivatkozva a rendszerváltás előtt „viszonylagossá tette a törvény fogalmát: az uralkodó akarat bármilyen [...] formában fejeződik is ki, sui generis törvényes.” (Fleck 2001: 172.). Emellett számos egyéb, egymással összefüggő körülmény is hátráltatta az igazságszolgáltatás kultúraváltását: „A magyarországi szocializmus második felére jellemző relatív bírói függetlenségnek, az igazságszolgáltatás korlátozott jelentőségének és a bírói hivatás folyamatos kontraszelekciónak máig érezhető a hatása, hiszen az akkor kialakult vezetési és konformitásképző módszerek stabilak maradtak.” (Fleck 2008b: 11.). A történelem a teljes társadalom jogtudatában is érezteti a hatását, a kelet-európai jogi kultúrát például a mai napig sajátos negatív mítosz jellemzi: mindenki rutinszerűen kikerüli a jogot, az állam pedig nem a közösséget szolgálja, hanem magánérdekeket és az elit hatalmi céljait. A jogállam ezzel szemben a jog pozitív mítoszára épül: az emberek feltételezik, hogy a legtöbb ember általában a jog uralma alatt cselekszik, a jog megkerülése káros, a jogintézmények legitimitása magától értetődik. A posztkommunista társadalmakban a negatív mítosz következtében a jog megkerülése vált általános magatartássá, annak ellenére, hogy ez nem tükrözi a jogkerülők értékeit. Mivel az előzőek alapján a jognak nem az igazsághoz van köze, hanem a hatalomhoz, kevés az esélyük a jogállami elveket hordozó új szabályozások elfogadásának is, azokat csak a materiális eredmények igazolják. (Fleck 2017b: 98–99.)

Ami az objektív akadályokat illeti, a hatalom egységének alapelveire épülő államszocialista jogalkotási gyakorlatot formálisan is visszahozta az immár állandósult rendeleti jogalkotás. A valóságban nem érvényesülő jogosultságok pedig, akárcsak a rendszerváltás előtt, Patyomkin-alkotmányosságot hoztak létre az intézményes fékek és

1992: 183–184.). A tudástőke és a társadalmi tőke az adaptációs készséget, az innovációs hajlamot is erősíti, és a többi mezőben értékes erőforrások nagy szerepet játszanak az autonómiaérzésben az anyagi források, jövedelemszerzési lehetőségek szélesítése révén is.

¹⁵ Az ezzel szemben álló normativista felfogás politikai rendszertől és történelmi korszaktól függetlenül határozza meg a normatív elvárások kiinduló modelljét. Fleck Zoltán szerint a szociológia számára a relativista modell a megfelelőbb, „[n]em mérhetünk mai fogalmakkal régmúlt diktatúrákat” (Fleck 2001: 124–125.). Elias hasonló történelmi szemlélettel állította fel a figurációmodelljét, amely szerint a történelmi szereplők mindenki pozíciójának (cselekvési lehetőségeiknek és kööttségeiknek) figyelembevételével értékelhető a szerepük az adott korban. Az egyén pozíciója ugyanis nemcsak a személyes tulajdonságait, hanem más pozíciók általi meghatározottságait (függéseit) is tartalmazza, létrehozva az adott függőségi viszonyok alakzatát. (Elias 2005 [1969]: 32–38.)

¹⁶ Bencze Máttyás a magasabb szintű jogelvek, a tágabb jogi kontextus figyelmen kívül hagyásának egyik indokát és veszélyét például abban látta, hogy „a bíró valamilyen »jogpolitikai« szempontot tart olyan fontosnak, hogy annak érdekében átlép a jogi [értésd: a jogszerűségi, jogelvi] korlátokon.” (Bencze 2008: 274.)

ellensúlyok leépítését követően. Denis Galligan továbbá a „jogi kudarc” kifejezéssel írja le azt a jogalkotási dömpinget, amellyel a posztkommunista államokban a jogi viszonyok hatékony megváltoztatását remélték. Ezekben az országokban az előzőektől nem függetlenül hagyományosan alacsony a jogintézmények presztízse, korlátozott a magatartásirányító képességük. A normahiány és a túlszabályozás egyszerre van jelen, rendszeridegen logikák, túlcentralizáció, alulműködés jellemző. És minél kevésbé tudja igazolni hatékonyságát a hivatalos norma, annál erősebb lesz az igény a pótló szerepet betöltő informális normák használatára. De nemcsak a hivatalos jog belső koherenciája hiányzik, hanem ellentmondás van a jogi és a társadalmi normák között is, pl. elítéljük a korrupciót, de részt veszünk benne. (Fleck 2017b: 97–98.)¹⁷

Mindezek a kényszerek ma hasonlóképpen korlátozzák a jogász autonómiát, mint a szocialista korszakban, bármely hivatásrendről legyen is szó. „Tragikusan hiányzik az a logika, amelyben az állam nem eszközként használja a jogot, amellyel felülírni akarja az ellentmondó gyakorlatokat, erővel rendet csinálni. Hanem a szabályozás olyan kereteket, feltételeket, környezetet biztosít, amelyben az emberek közötti együttműködés megvalósul, és például a jogállam működési elvei beépülhetnek a társadalmi gyakorlatokba.” (Fleck 2017b: 98.)

2. *A habitus megismerése – episztemológiai megfontolások*

Kutatási kérdéseink tehát elsődlegesen a jogász habitusra, annak kialakulására és a jogállami kultúra fenntartásában betöltött szerepére irányulnak¹⁸, azaz ennek az összefüggésrendszernek a legnehezebben megközelíthető elemét akarjuk megismerni. Ahogy láttuk, a jogtudatkutatás kulturalista fordulata után a jog narratívaként és jelentésként, tapasztalatokban megtestesülő koncepcióként fogalmazódott meg. Egy ilyen narratíva teljessége pedig ellenáll a kvantifikálásnak, természete szerint – mivel történet, viláértelmezés, jelentés – csak elmesélni és megérteni lehet.

A jog ezért nem absztrakt formájában vizsgálható, hanem az egyéni elvárások mindennapi gyakorlataiban, sokszor reflektálatlan használatában lehet a nyomára bukkanni. A jogrendszerhez fűződő képzetek – Charles Taylor szóhasználatával a társadalmi imaginációk – a jog többretű, mélyen strukturált, inkoherens értelmezései, amelyek éppen ebben a formában adnak lehetőséget a rugalmas, mindennapi, hatékony használatra. A jogtudat kulturális magyarázata ennek megfelelően a kultúra által támogatott cselekvési repertoárt és a lehetőségek közötti választások mintázatait írja le. (Fleck 2017a: 21–28.) Az egyéni élettapasztalatokba ágyazott jogfogalom azonban nem jelenti, hogy ennek alapján ne lehetne arra a kultúrára vonatkozó általános megállapításokat tenni, amelynek az alany a része, hiszen az egyén mindennapi használatban kialakult képzetek a közösen osztott jelentéseken alapulnak, interszjektív jellegűek (Fleck 2017c: 61.)

A jogállamiság intézményrendszerét építő, fenntartó vagy lebontó attitűdök és cselekvési minták mögötti egyéni értelmezési folyamatok feltárása tehát hozzásegíthet a jogrendszer mai állapotához vezető tényezők megértéséhez, mivel olyan folyamatokra is rávilágíthat, amelyeket a jogismeret, jogtudat hagyományos felfogása nem képes megragadni. A hagyományos jogtudatkutatás statikus, ezért nem tud válaszolni arra a kérdésre, hogy a jogi kultúra hogyan változik, az élettörténetbe ágyazott joggal kapcsolatos kutatás viszont közelebb

¹⁷ Fleck Zoltán a rendszerváltás utáni formális és informális intézményi rend, valamint a társadalmi környezet aszinkron, valamennyi elemében ellentmondásos működésmódját Mannheim nyomán az átépítés korának jellegzetességeire, „a feudális hagyományok, a szocialista mentalitások, szabadpiaci logikák és posztmodern technikák súlyosan összeegyeztethetetlen jelenlétére” vezeti vissza (Fleck 2008c: 59.).

¹⁸ A kutatás tárgyát így a McCann felosztása szerinti konstitutív és instrumentális szemléletű kutatási kérdések egyaránt alkotják. Az előbbi szemlélet a cselekvések mögötti logikákra, helyzetértelmezésekre kérdez rá, az utóbbi a cselekvések oksági tényezőire. (Fleck Zoltán 2017c: 66–67.)

visz a mentális örökség problémáihoz, a történelmi korszakokon átívelő mintázatokhoz (Fleck 2017b: 94.). A történetiség bevonásával a jogállami kultúra, illetve habitus koherenciájának kérdése új szempontból is felvetődik: a rendszerváltás utáni társadalmi viszonyokban a koherenciát valójában magához az átmenetiség állapotához való alkalmazkodás jelentheti, az inkoherens viszonyulások koherenciáját viszont csak az élettörténetbe ágyazott jelentés tudja megjeleníteni (Tóth 2017: 144.).

A jog és a jogállam egyéni történetekből visszafejthető képzetei – és különösen a jogállam alakításában leginkább meghatározó társadalmi csoport, a jogászság jogi kultúrája – emellett a domináns narráción túli tudást tesznek hozzáférhetővé. Ennek nemcsak a jogi pluralizmus feltárása szempontjából van jelentősége, hanem azért is, mert a jog hegemónikus felfogása éppen az ellenhegemonikus narrációk felől érthető meg (Fleck 2017d: 55.) A képzetek, értékelések és a hozzájuk kapcsolódó cselekvési készlet, azaz a habitus vizsgálatában a kvalitatív megközelítés szükségességét támasztja alá az is, hogy a legfontosabb motívumok sokszor nem a szavak egyenes jelentésében tárulnak fel, hanem olyan rejtett közlésekben (hangsúlyokban, csendekben, a narráció szerveződésében, a szöveg hiátusaiban stb.), amelyek előre meghatározott válaszok felkínálásával nem közelíthetők meg, és egészen biztosan nem mérhetők. Az egymás mellé helyezett történetek segítenek feltárni az egyén által a stratégiáiban működtetett logikákat, ezt kell ugyanis megérteni, nem pedig önmagában a cselekvést (Kiss 2017: 113–114.). Ennek a felfogásnak a megalapozója az a pszichológiai áramlat is, amely a lélektani folyamatok társas elemét a narratívákban ragadja meg: Bruner szerint a történetek nemcsak arról tudósítanak, hogy mi történt az elbeszélő szerint (a cselekvés mezeje), hanem arról is, mit tudtak és éreztek a résztvevők (a tudatosság mezeje). Ez utóbbi mező értelmezi az előbbit, és ezzel egyben egy implicit pszichológiát alkot (Kiss 2017: 116–117.). A szociális konstruktivista pszichológia szerint pedig az egyén időről időre újrafogalmazza az élettörténetét. A narratív identitás koncepciójában az önazonosság azt jelenti, hogy minden átalakulás, amelyen keresztül megyünk, egyetlen egységes történetben elbeszélhető, ezért ez a megközelítés az élettörténet kettős értelméből (megélt életvalóság, illetve annak elbeszélte története) az utóbbira helyezi a hangsúlyt (Kiss 2017: 122.).

A viszonyulások és cselekvési stratégiák megismerése azonban önmagában még nem vezet el a kutatási kérdések megválaszolásához, a habitusnak a jogállami intézményi struktúrákkal való bonyolult kapcsolata mély átgondolást, a lehetséges összefüggések számbavételét igényli. Az ehhez segítségül használt elméleti kereteket – az episztemológiai sajátosságokból következő módszertani megfontolások után – a 4. pontban mutatom be.

3. A habitus feltárásának módja – módszertani alapok

Ahogy az előzőekben láttuk, a habitus közvetett megismerhetősége, a narráció szerepe olyan módszert jelöl ki a kutatás számára, amely az egyén megélt és elbeszélte tapasztalatain keresztül ad betekintést a vizsgálat tárgyába. Az élettörténetekre alapozott kutatás adekvát módszere ezért az *interjú*, részben mert a leginkább releváns szövegtöredéket képes létrehozni, részben mert látszólagos „módszertani individualizmusa” ellenére feltárhat mezo- és makroszintű összefüggéseket is (Németh 2020: 385.). A jelen vizsgálat számára az interjú félig strukturált változata tűnt célravezetőnek, mert az nem szakítja ki összefüggéseiből az életút eseményeit, azonban segít a kutatási kérdésre fókuszálni. Ez a kevésbé beavatkozó módszer a gyakorlatban azt jelentette, hogy a kutatás tárgyának ismertetése után az interjúalanyra bízom az életút történeteinek kiválasztását és ezáltal a jogállami viszonyulás megkonstruálását.

Az interjúalanyok *kiválasztása* szintén a kutatási kérdések lehető legsokoldalúbb megválaszolásának igényét szem előtt tartva történt. Ennek érdekében minden jogász hivatásrendből törekedtem legalább két, koruk és munkahelyük lokációja szerint is differenciált

alany bevonására, részben személyes ismeretségek mozgósításával, részben az interjúalanyok megkérdezésével, azaz a hólabda módszer alkalmazásával. A jogállam mindennapi „életének” feltárhatósága érdekében a megkereshető személyek közül kifejezetten kizártam a jogállam védelmével „főállásban” foglalkozó, illetve egyéb tevékenységük (rendszerkritikus civil szervezetekben, mozgalmakban való állandó részvételük stb.) alapján „aktivistának” tekinthető jogászokat. A kiválasztással és a módszertan egyéb elemeivel kapcsolatos tapasztalatokat a III. fejezet 1. pontjában mutatom be.

Az *interjúk elemzésében* az interpretatív felfogásnak meghatározó szerepe volt. Ez, mint láttuk, a pozitivista megközelítéssel szemben nem a magyarázatot, hanem a megértést keresi, a jelenségeket nem az objektivitás, az általánosíthatóság igényével vizsgálja, hanem a közös társadalmi jelentések egyéni konstrukcióit tárja fel. Ebből a felfogásból pedig az értelmezés több szintje fakad: az interjúalanyé, a kutatóé és az olvasóé, amelyek egymásra épülő jelentésadásként funkcionálnak az elkészült szövegben (Fleck 2017d: 56–57.). Az elmondott események elemzésében azt a megközelítést alkalmaztam, amely a minden esemény által újra elindított hermeneutikai körökre alapozva „a lehetőségek feltáruló horizontját” összeveti a ténylegesen megvalósult eseményekkel. Annak számbavételével ugyanis, hogy milyen lehetőségei voltak az alanynak az adott pillanatban, és ő ezekből mit választott, megérthető a megélt élettörténet. Emellé társult az elbeszélte élettörténet megértése, amely a témákra és az elbeszélési módokra koncentrált, mindezt pedig kiegészítette a kulcsesemények mikroelemzése. (Kiss 2017: 126–127.) Az elemzés során nemcsak az előbbieket szerinti elbeszélte, hanem a rejtett, tudattalan tartalmak feltárására is sor került, hiszen sokszor érzékelhető feszültség volt a szöveg és a belőle kibontakozó jelentés között.

A narratívaelemzések Lieblich által kidolgozott tipológiája alapján¹⁹ a tartalom vizsgálata a holisztikus–kategorialis tengelyen az előbbihez áll közelebb, hiszen fontos cél volt az élettörténet kontextusából kinyerhető összefüggések (pl. a szocializáció folyamata, az autonómia változása) megőrzése. A kutatás eredményeinek strukturált bemutatása azonban szükségessé tette az elbeszélések fő csomópontok szerinti szétszabdálását, így a szocializáció történeteinek elemzése különvált a jogállamiságra vonatkozó képzetek, valamint a cselekvési stratégiák bemutatásától. A teljes elemzés végén ugyanakkor személyenként összegeztem e három dimenzió egymásra hatását, megkísérelve minden egyes interjúalany esetében a korábbiakban említett narratív identitás rekonstruálását, illetve a szocializáció, a habitus és a jogállami stratégiák közötti lehetséges kapcsolatok feltárását. Kategorialis elemzést egyetlen kérdésben végeztem, a jogrendszer mai állapotához való érzelmi-értékelő viszonyulást az interjúalanyok metaforikus szóhasználatából képzett szóbokrokban érzékeltetem. A tartalmi–formai dimenziót illetően a választás nem ennyire elkülöníthető. Egyrészt az interjúk értelmezését nyilvánvalóan orientálják a szöveg formai elemei, azokat azonban kifejezetten csak akkor nevesítettem, amikor a mondanivalót plusz információval gazdagították. Másrészt az interjúkból idézett részletek sok esetben éppen azért hosszabbak, mert a szöveg szerkezete, valamint a stílus és nonverbális jellegzetességek csak egy ilyen nagyobb egység esetében

¹⁹ Amia Lieblich és szerzőtársai két dimenzió mentén osztályozták az olvasatokat. Egyrészt elemzési egység szerint, azaz a narratíva egységének megőrzése alapján (ennek két szélső értéke a holisztikus és a kategorialis elemzés). A holisztikus elemzésben a kutató a kutatási kérdéseket az élettörténet kontextusának megőrzésével törekszik megválaszolni, a szöveg részleteit így az adott szöveg egészének fényében értelmezi. A kategorialis elemzések viszont felszabdálják a szövegek a kutatási kérdések szempontjából fontos részekre, akár szavakra is, és egymás mellé helyezik őket. Ez a klasszikus tartalomelemzés módszere. A másik dimenzió a tartalom vagy forma elemzése. A fenti dimenziók alapján négy kategóriát állítottak fel: holisztikus, tartalomra irányuló, pl. pszichológiai esettanulmányok; holisztikus, formára irányuló, pl. cselekményelemzések (a cselekmény felépítése, struktúrája); kategorialis, tartalomra irányuló, pl. klasszikus tartalomelemzés; kategorialis, formára irányuló, pl. az elbeszélés egyes nyelvi, stílusos jellemzőinek a vizsgálata. Mindezek más-más kutatási kérdésekhez, szövegtípusokhoz és mintanagysághoz alkalmasak. (Kiss 2017: 114–115.)

válnak érzékelhetővé. Az elemzés tárgyának meghatározásától és technikai metodológiájától különböző módszertani kérdés a kutatás érdemét jelentő szövegértelmezési eszközök alkalmazása. A Ruth Wodak által felállított elemzési apparátus²⁰ valamennyi eleme fellelhető a jelen kutatás eredményében, így a szöveg tartalmának azonosítása teszi ki az elemzés legnagyobb részét, a diszkurzív stratégiák feltárása a pszichoanalitikai megközelítéssel tett néhány értelmezési kísérletben öltött testet, a nyelvi megvalósulás vizsgálata pedig az előzőekben említett kategoriális elemzés eszköze volt.

Az interjúk leírata a korlátozott kapacitás miatt főként a felhasznált szövegrészekre korlátozódott mintegy 120 oldalnyi terjedelemben, az elemzésbe került 14 interjú²¹ teljes időtartama bő 12 óra. A jelen cikkben idézett részletek számossága és esetenként nagyobb terjedelme a felölelt kutatási kérdések összetettségéből fakad, illetve abból a korábbiakban jelzett nehézségből, hogy a kutatás tárgya, a habitus csak így jeleníthető meg jól érzékelhető módon. A szövegek, talán a téma politikai „érzékenysége” miatt is, önmagukért beszélnek.

A kutatás számos előzményből építkezik. A magyarországi jogtudatkutatók (ld. Fekete és H. Szilágyi 2014)²² empirikus elemzései és elméletépítő erőfeszítései a konceptualizáláshoz nyújtottak kiindulópontot, a jogállamiság narratív felfogása és az interpretatív módszer erre épülve tette lehetővé a fogalom jelentésének mélyebb vizsgálatát. A jogász hivatást érintő kutatásokként a leendő rendőrtisztek és joghallgatók körében végzett kérdőíves attitűdvizsgálat (Fleck, Krémer, Navratil és Uszkiewicz 2012), az államszocialista igazságszolgáltatási viszonyokról szóló interjúk kutatás (Fleck 2001), valamint egy ügyvédség körében végzett fókuszcsoporthoz és egyéni interjúk vizsgálat (H. Szilágyi és Badó 2017) szolgált fontos támpontul a problematizációt illetően. A jelen munka legközvetlenebb módon *A jogtudat narratív értelmezése* c. kötet (Fleck, Kiss, Tóth, Neumann, Kenéz és Bajnok 2017) alapjául szolgáló jogtudatkutatóhoz kapcsolódik, követve a laikusok körében végzett interjúk vizsgálatok elméleti és módszertani szempontjait. A következőkben a fentebb kifejtett ontológiai és epistemológiai jellemzőkkel, illetve módszertani nehézségekkel bíró habitus értelmezésének társadalomelméleti kereteit mutatom be.

4. A habitus összefüggések közé helyezése – elméleti keretek

A jogállami kultúra problémáinak megértése azon klasszikus kérdés megválaszolásának a tétje, hogy milyen kapcsolat van az intézményi struktúra társadalmi szintje, valamint a tudat egyéni szintje között. A realizmus pozitívista szemlélete számára a jog a magatartásokat közvetlenül befolyásoló tényező, a konstitutív megközelítés szerint viszont a jog és a cselekvők között az egyéni értelmezéseken átszűrő interaktív hatások jellemzők. A pozitívista szemléletben ebből következően a kutatások célja nomotetikus következtetések és prediktív kijelentések megfogalmazása, a posztmodern konstruktívista szemléletű kutatások viszont a társadalmi élet komplexitását, az előfordulási lehetőségek sokszínűségét írják le az általánosíthatóság igénye nélkül. Ez utóbbi kutatások célja nem a jog eszközkénti használatának elméleti támogatása, hanem a működése előfeltételét jelentő társadalmi képzetek elvárások nélküli megismerése (Fleck 2017c).

²⁰ Wodak szerint a diszkurzuselemzésbe a következők vizsgálata tartozik: a diszkurzus tartalma (pl. kategorizálás), az alkalmazott diszkurzív stratégiák (érvelési stratégiák, pl. bűnbakstratégia, áldozathibáztatás, felnagyítás, bagatellizálás, elferdítések, tanácsadás, rokonszenv stb.) és az előzőek nyelvi megvalósulása (pl. a csoportok definiálásának módja, valótlán szcenáriók, összehasonlítások, eufemizmusok, metaforák, általánosítások stb.) (Géring 2008: 437–438.).

²¹ Eredetileg 16 interjú készült, azonban két esetben a felhasználáshoz való hozzájárulást utólag visszavonták.

²² Ezen kutatások mögöttes problémája jellemzően a jogrendszer működésére kifejtett hatás, azaz a jogkövető vagy jogkerülő cselekmények valószínűsége és az azt befolyásoló tényezők köre volt. Ez a kiindulópont lényegében a jogkövetés elvárásának tudományosítását jelentette. (Fleck 2017d: 59.)

A konstitutív szemlélet tehát az objektív struktúrák és az egyéni cselekvések között közvetítő mentális struktúrák (képzetek, várakozások stb.) létét feltételezi, és e közvetítés lényegét az esetlegességben (nem pedig egy szigorú ok-okozati összefüggésben) látja. A korábbiakban ismertetett konstruktivista megközelítések továbbá a mentális elem társadalmi jellegét és különböző helyzetekhez való alkalmazkodóképességét is kiemelik. Tekintettel arra, hogy mindezen előfeltevések és kategóriák legátfogóbb rendszerét Bourdieu dolgozta ki a modern szociológiában, az interjúelemzésekhez a francia szociológus mező- és habituselméletét használtam keretként. A választásom annak ellenére esett erre az évtizedekkel korábbi társadalmi viszonyok között fogant megközelítésre, hogy azóta számos identitáselmélet született válaszul a posztmodern korszellem kihívásaira.²³ Bourdieu habituskonceptiója azonban egyáltalán nem idejétmúlt: egyrészt minden ellenkező értelmezésével szemben leírhatók vele a plurális identitás jelenségei is, hiszen a habitust alkotó diszpozíciók rendszere önmagában is kellőképpen rugalmas ahhoz, hogy képes legyen adaptálódni a különböző mezők különböző kihívásaihoz, másrészt több is rejlik benne: mivel a változóképesség mellett alapja egy hosszútávra bevésődött sémarendszer, megfogalmazhatóvá tette az előreszaladó és az elkésett habitus kategóriáit, és ezzel történeti dimenziót adott a fogalomnak. A hasadt habitus pedig mély értékválságok hatását is képes ugyanebben az összefüggésrendszerben leírni. Ez utóbbi kategória különösen fontos egy olyan kutatásban, amely nem pusztán szituatívan reflektált jogértelmezésekre és önreprezentációkra, hanem egy alapvető meggyőződésre, a jogállami beállítódásra fókuszál. A habitus az efféle értékek megkérdőjeleződésekor nem az identitáselméletekben hangsúlyos szerepek vagy kapcsolatok szintjén, a többes diszpozíciórendszerek valamelyikének mozgósításával reagál, hanem mélyen fekvő beállítódások, meggyőzések mentén „török”, azaz a változás a reflektált önképnél sokkal rejtettebb rétegeket érint.²⁴ Ilyenkor a habitus „pluralitása” feszültséget kelt, nem

²³ Ld. pl. a francia individuumszociológiai megközelítésekről: Takács 2012; Szépe 2012. A plurális identitás koncepciójának hazai társadalomtörténeti felhasználására ld. pl. Hanák 1997.

²⁴ Itt most nincs lehetőség az individuumszociológiai irányzatok differenciált bemutatására, amelyek a fenti leegyszerűsítő összegzésnél valójában jóval szélesebb skálán konceptualizálják az identitást. A megközelítések egy része a tudattalan elemeket a – Ricoeur alapján definitívnek tekintett – tudatosak mellé helyezi, vizsgálva pl. a kettő egymásra hatását (Singly, Dubet, Memmi). Más részük az identitást tágabb kategóriának tekinti, és a tudattalan, inkorporált diszpozíciókat azon belül elhelyezkedő, esszenciális építőelemeknek (Németh, Pintér) vagy éppen magának a fő elemnek (pl. Kaufmann, Lahire vagy pszichológiai megközelítéssel ötvözve Gaulejac), ez utóbbi kutatók Bourdieu habituselméletének közvetlen továbbvivői (Szépe 2012). Az individuumszociológia teoretikusai a bourdieu-i hagyománytól sokszor olyan jellemzők kiemelésével különböztetik meg magukat, amelyek valójában Bourdieu rendszerében is megtalálhatók: az identitáskonceptiók a szituációk szerinti identitásváltásokra, egy kitüntetett identitás hiányára alapoznak mind a szocializációban, mind az ennek alapján kialakuló személyiségstruktúrában. A változatos helyzetekhez és logikákhoz alkalmazkodás azonban egyrészt Bourdieu-nél is megjelenik pl. az anticipációs készségben, a játékérzékekben, a diszpozíciók egyik értelmét jelentő készségben, amellyel a habitus az alkalmazkodás, az újítás és az improvizáció alapjaként funkcionál: „Úgy kell gondolnunk rá, mint egyfajta rugóra, amely kioldásra vár, és ekkor az ingertől és a mező struktúrájától függően teljesen ugyanaz a habitus különböző, akár ellentétes eredményeket fog létrehozni.” (Bourdieu és Wacquant 1992: 135.). Sőt Bourdieu a diszpozíciókra egy helyen kifejezetten mint lappangó lehetőségekre utalt: „A habitus – ne feledjük, hogy azt diszpozíciók, azaz lappangó lehetőségek, lehetőségek, eshetőségek rendszere alkotja – csak egy meghatározott helyzetre vonatkozóan mutatkozik meg.” (Bourdieu és Wacquant 1992: 135.) A habitusnak a követők általi szűkebb értelmezésére az adhatott okot, hogy Bourdieu a működési mechanizmus másik esetét vette kiindulópontnak, általánosabbnak tekintette és ezért többet elemezte a habitus „megtettesült történelemben” kifejeződő, tudattalanul áthagyományozódó elemeit. Martucelli az identitás lényegének az egyén saját egyediesített ideáljának az elérését és saját helyénvalóságának (a helyzetbe, a társadalomba való harmonikus illeszkedésének) kialakítását tekinti, amelynek nem célja a politikai autonómia vagy a társadalmi igazságosság vagy más univerzális érték megvalósítása. Bourdieu habituselméletének szintén központi eleme a „helyemen vagyok” érzésére törekvés, a „nem nekem való” helyzetek irreflexív elkerülése, amit gyakran a „hal a vízben” metaforával fejezett ki (ha az egyén egy olyan világgal találkozik, amely létrehozta a habitusát, úgy érzi magát, mint hal a vízben: nem érzi a víz súlyát, maga a közeg is teljesen magától értetődőnek tűnik számára, nem

harmonizálható.²⁵

Az identitás és a habitus közötti választás szempontjainak hangsúlyozása azért fontos, mert sok tekintetben hasonló, a levonható következtetésekre nézve mégis alapvető különbséggel bíró koncepciókról van szó, más összefüggések megvilágítására alkalmas a kettő. A posztmodern identitáselméletek az egyénre koncentrálnak, az én kifejeződésére a különböző helyzetekben²⁶, és kevésbé foglalkoznak általános társadalmi következményekkel. Vannak-e identitásokból felépülő gyakorlatok? A bourdieu-i hagyományt elhagyó identitáselméletekből

gondolkodik róla). A habitus és a mező viszonyában ilyenkor egyfajta koincidencia jön létre a diszpozíciók és a pozíció között, a játékerzék és a játék között, a teendő és a tett között. (Bourdieu és Wacquant 1992: 127–128.) Mindez azonban Bourdieu ontológiája szerint egy tudattalan folyamat eredménye, nem reflektált és nem reprezentált. Bourdieu a helyénvalóság érzetét Martucellivel ellentétben össze tudja békíteni az értékírányultsággal is, sőt a „gyakorlat elméletét” éppen az ellenhegemonikus törekvések megalapozására dolgozta ki. Többek között ez a társadalomkritikai potenciál teszi számunkra is használhatóvá az elméletét. Bourdieu habituselméletét továbbá az individuumszociológia egyes képviselői koherens, monolit struktúráként állítják szembe saját inkohérens identitás koncepciójukkal, azonban ez a kép sem felel meg a Bourdieu által mondottaknak. Bourdieu visszautasította az egységes, koherens habitus képzetét, szerinte ugyanis az emberi viselkedés nyitott, változó, bár bizonyos korlátok között. A habitus sosem egyszerű ismétlődés, nem „habit”, hanem „habitat” (nemszokások, hanem hajlamok rendszere, amelyben a rendszerszerűség egyfajta stílus általi összekötöttséget jelent, tehát valamiféle laza gyakorlati, nem pedig szigorú logikai kapcsolatot), amelyben az éppen aktivizált diszpozíciók a helyzet szerint, kreatívan változnak. Lahire szerint a szocializáció is ellentmondásos és sokszínű, Bourdieu-nél viszont a szocializáció problémamentes. Bourdieu ezt is cáfolja, a társadalmi viszonyok tökéletes újratermelése szerinte többek között azért sem jellemző, mert a szocializáció sohasem teljesen tökéletes, az ágensek habitusa így egymásnak ellentmondó diszpozíciókat is tartalmazhat. Az individuumszociológiák szerint továbbá már nem használhatók a korábbi nagy leíró kategóriák (pl. osztály), ezekkel nem tudjuk leírni a társadalmi tapasztalatnak megfelelő, rendkívül heterogén csoportokat. Bourdieu azonban bár tipikusnak, de nem kizárólagosnak tekinti a habitus osztálykötöttségét, utalva arra, hogy az bármely egyéb, a szocializációban szerepet játszó kategória mentén használható. Megoszlanak az individuumszociológiai elméletek abban, hogy a cselekvések alapjául a társadalmi tapasztalatok tudatos értékelését vagy a társadalmi szokások tudattalan követését teszik meg. Dubet elméletében például a cselekvők nem a készen kapott értelmezések szerint tekintenek a világra, mint Bourdieu-nél, hanem azokat saját tapasztalataikon keresztül átértékelve önálló értelmezéseket hoznak létre, így a társadalmi tapasztalat mindig egyéni. Martucelli szingularitáskoncepciójában pedig az egyén mintha fel is oldódna a társadalmi tapasztalataiban, identitása a kapcsolataiból származik. Kaufmann szerint viszont az identitásban a tudattalan szokások az elsődlegesek, nem a tudatos elemek, de szerinte Bourdieu felfogásától eltérően a szokások az invenció elemét is magukban hordozzák, mivel a társadalom ellentmondásos sémái, parancsai egymással konfliktusba kerülve az egyént választásra és ezáltal reflexióra ösztönzik. Bourdieu habituselméletében azonban mindezen elemek szintén fellelhetők, a társadalmi tapasztalat egyéni értékelése a habitus változókéességében, a társadalmi parancsok összeütközésekor előtérbe kerülő reflexív viszonyulás a tudatosodás és újítás válságok idején megnyíló lehetőségében jelenik meg.

²⁵ Pintér a narratív identitás elméletét éppen az ilyen, az identitás koherenciáját megtörő jelenségek leírhatósága érdekében javasolja kitágítani a tudattalan birodalma felé. Ha egy megtörtént eseményt vagy egy változást nem tudunk az identitásunk részévé tenni, a narratív élettörténetben szakadás keletkezik, nem tudjuk „elbeszélni” a változás értelmét. (Pintér 2012) A hasadt habitus is egy efféle szakadásra, a múltbeli beágyazottság folytatóságának hiányára utal. Ezt az analógiát támasztja alá, hogy Bourdieu szintén tulajdonított egyfajta értelemadó funkciót a habitusnak, amikor úgy írta le, mint ami „hozzájárul a mező jelentéssel bíró világgé váló megkonstruálásához” (ld. pl. Bourdieu és Wacquant 1992: 127.).

²⁶ Az identitás társadalomtudományi koncepciója Erikson definíciójától indulva (mely szerint az identitás a személyes azonosság és folyamatosság szubjektív érzése, párosulva egy közös világgéppben és annak folyamatosságában való hittel) nagy utat járt be a tudományos diskurzusban, és különféle értelmezésekre bomlott: használják a társadalmi és politikai cselekvések alapját jelentő „öntudat”, „önmegértés” értelmében; mint csoportképző tudatot és gyakorlatot; pszichológiai megközelítésben mint a szelf magját; mint a társadalmi cselekvés eredményeképpen előálló kollektív tudatot; illetve mint az instabil, változó és fragmentált szelf posztmodern jelenségét (Gyáni 2015: 10–13.). Másféle megbontásban az identitás lényege három különböző dimenzióban ragadható meg: az identifikálás és kategorizálás folyamatában (ami az identitás folytonos újraalkotásának aktivitására utal), az önértelmezés és társadalmi helymeghatározás funkciójában (ez Bourdieu nyomán a habitus teljes kognitív és érzelmi világát átfogó önreferenciális beállítódást jelenti, amely a gyorsan változó kontextusokban is igényli a változatlanyságot), valamint a kötődés (csoport-hovatartozás) és hálózatosodás dimenziójában (Gyáni 2015: 14.).

kissé leegyszerűsítve az következik, hogy nincsenek, mert kiindulópontjuk az, hogy az egyén a saját tapasztalataiból felépített, csak rá jellemző életet éli, elhalványulnak a közösen osztott meggyőződések, az egyedi lesz az érték, felbomlik a társadalmi. A jogállamiság azonban éppen egy olyan társadalmi gyakorlat, amely nem bomlik fel – legalábbis remélhetőleg –, a lényege az egyéni identitáson túli társadalmi hatásában van. Röviden összegezve, miközben az identitásban és a habitusban is meghatározó a társadalmi dimenzió, azaz a szocializációval nyerhető tartalom – a társadalmi „bemenet” –, csak a habituselméletben hangsúlyos a társadalmi „kimenet”, azaz a kultúra (vélekedések és gyakorlatok rendszere). Az identitások esetében az érték a pusztán sokszínűség – egyéni szinten az eredetiség –, így a társadalmi hatásuk leginkább a gyors változásokhoz való felszíni, tudatos adaptálódás képességében, a különféle szerepekbe sűrített személyiségjellemzők harmonizálásában, azaz az egyéni stratégiák társadalmi sikerességében ragadható meg, nem pedig abban a közös gyakorlatban, amellyel ezeket a változásokat elő lehet idézni, vagy azoknak ellen lehet állni.²⁷ Bourdieu-nél a társadalmi változások tudattalan egyéni hangoltságokból összegződő társadalmi hatásként állnak elő.

Bourdieu elmélete nemcsak a habituskonceptiója, hanem a mezőelmélet egyéb elemei miatt is fontos a jogászai interjúk elemzésében.²⁸ Bourdieu kiindulópontja, hogy a társadalmi világ saját logikák alapján szervezett különféle erőterekből, mezőkből áll (pl. művészeti, politikai, tudományos mező), amelyeket a bennük folyó játszmák és érvényesíthető erőforrások, valamint az elérhető tételek tartanak folytonos mozgásban. Az erőforrásokat Bourdieu tőkének nevezi, az eszközök és a szabályok, illetve az általuk keletkező nyereség feletti hatalmat értve rajtuk, amely meghatározza az ágensek pozícióját a mezőben. Bourdieu megkülönböztet gazdasági, kulturális, társadalmi és szimbolikus tőkét (ez utóbbi a többi tőkefajta észlelt és elismert formája, leginkább a hozzájuk kapcsolódó tekintély), amelyek egyúttal tétként (nyereségként) is szolgálhatnak a mező logikájától függően a versengő ágensek számára. A mezők relatív önállóságot élveznek egymással és a társadalom egészével szemben. A mező illúziójával (a tétjébe, szabályaiba, előfeltevéseibe vetett hittel) való irreflexív azonosulás miatt fektetnek be az ágensek az adott mezőben való előrejutásba, egyfajta „játékérzék” által vezérelve. A mezőket objektív és szubjektív (tárgyasult és beágyazott) struktúrák alkotják, előbbieket körébe tartoznak a különböző tárgyi, intézményi, eljárásai, normatív objektívációk,

²⁷ Bár az identitás fogalmát Bourdieu maga is az identitáselméletek szerinti értelemben használta, amikor annak reprezentációs funkciójáról írt („az identitásért – ami tulajdonképpen a mások által való észrevétel és elismertetés által létezik – folyó csaták tétje a percepció és a percepciók kategóriák elfogadtatása” (Bourdieu 1985 [1980]: 13.)), azonban azt a saját elméleti rendszerébe illesztve a különféle mezőkben folyó harcok szimbolikus eszközeként és tétjeként látta: „Egyszerre megragadni azt, ami létesült (nem feledvén, hogy csak a létező »léteért« és »nem-léteért« folyó küzdelempillanatnyi eredőjéről van szó), és azt, ami reprezentáció, performatív kijelentés, amelynek célja létrehozni azt, amit állít; egyszerre rekonstruálni az objektív struktúrákat és a hozzájuk való viszonyt, például megváltoztatásuk szándékát; ez lehetőséget ad, hogy teljesebben értsük meg a »valóságot«.” (Bourdieu 1985 [1980]: 14.) Látható, hogy ebben a leírásban az identitás fogalmának megfelelően a mezőbeli dinamikák tudatos szintje jelenik meg, nem a gyakorlatok tudattalan szerveződése. Bourdieu szerint a kollektív harcokkal szemben, „amelyek a szimbolikus viszonyok fölforgatásáért folynak”, az egyéni stratégiák az adott identitás uralkodó definíciójának elfogadására vagy az aszimilációra irányulnak. Ez utóbbi érdekében „színelési stratégia vagy blöff segítségével ki kell alakítani egy olyan énképet, amely a lehető legközelebb áll a legitim identitáshoz”. (Bourdieu 1985 [1980]: 20.) Az identitások rendszerében sem kizárt tehát a közös társadalmi fellépés, azonban ezekben a koncepciókban nem ezen a megközelítésen – és legfőképpen nem annak mélyen beágyazódott, tudattalan kiindulópontján – van a hangsúly.

²⁸ Bourdieu életművéből a kérdéskörrel összefüggésben felhasznált írások: Bourdieu 1978, 1980, 1985 [1980], 1987, 1987 [1981], 1989, 2000 [1986], 2000 [1992], 2000 [1998], 2002 [1980], 2009 [1997], 2010 [1985], 2016, 2020 [2004]; Bourdieu és Wacquant 1992. A bourdieui elmélet másodlagos irodalmából felhasznált művek: Fáber 2009, 2018; Gárdos 2009; Hadas 2002, 2015, 2019; Kiss 2014; Némedi 2004; Reichardt 2001; Szabari 2009; Takács 2008.

utóbbiba a mentális struktúrák, azaz a habitus, a kultúra, valamint a tudás és a készségek nem tárgyiasult formái.

A beágyazott (inkorporált) struktúrák kulcsfogalma az előbbieken kiemelt habitus, amely felelős azért a jelenségért, hogy az azonos társadalmi csoportba tartozó egyének tudattalanul sok tekintetben egymáshoz hasonló cselekvési mintákat követnek. Bourdieu szerint a habitusnak a makrostruktúrák és az egyének viselkedése közötti közvetítő hatása miatt az egyéni cselekvésekben nem erős determinizmus, hanem gyenge implikációk érvényesülnek. Ezt a reflektálatlan diszpozíciórendszert az egyénben a szocializáció folyamata alakítja ki, és a fennálló objektív struktúrák folyamatosan megerősítik. Az önmagát változatlanul reprodukáló habitus a habituális mechanizmusnak azonban egy nem túl gyakori esete, de még a gyorsan változó társadalmakban is előfordul, elég a férfiurolom megszilárdult struktúráira gondolni. Azzal, hogy a habitusunkba vésődött kategóriákban gondolkodunk és cselekszünk, hozzájárulunk a kialakult gyakorlatok fenntartásához, mivel azonban a szocializáció sohasem teljesen tökéletes, illetve befejezett, a habitus nemcsak a társadalmi viszonyokat konzerváló szerepet tölt be, hanem egyéni újításoknak is teret hagy, így váratlan cselekvések, életutak is lehetségessé válnak.

A habitusnak anticipáló szerepe is van, a cselekvések alapjául szolgáló várakozások a korábbi mezőbeli tapasztalatokból tudattalanul indukált jövő előképei. Bizonyos szint alatt viszont, ahol nem állnak rendelkezésre a játék törvényszerűségeinek interiorizálásához szükséges materiális és inkorporált tőkék, az egyénben nem alakul ki a játékérzék, és így semmilyen stratégiával nem rendelkezik a jövőre nézve. Bourdieu szerint az egyének habitusa abban a környezetben működik problémamentesen, amelyben az elsajátítása korábban megtörtént, mivel az elsődleges szocializációs hatások alakítják ki azokat a kezdeti kategóriákat (érzékelési és értékelési sémákat), amelyeken keresztül az egyén a későbbi élményeket értelmezi.

Az uralmi viszonyok reprodukálása mindezek alapján az uralkodók és az alávetettek által sem felismert, belső meghatározottságokból következő mechanizmus: az elnyomás és az alárendelés is a „tudattalan cinkosságában” zajlik. Így válnak az uralkodó osztály partikuláris szabályai, szimbolikus tőkéje, törekvései az egész társadalomban érvényes univerzális mércévé – interiorizálódva pedig doxává –, ami tovább erősíti a hatalmon lévők kiváltságos helyzetét. E szimbolikus erőszaknak nevezett jelenség a hátrányos társadalmi helyzetűeket megerősíti abban, hogy a tétellel bíró – a változtatásra lehetőséget adó – helyzeteket mint „nem nekik valót” azonosítsák, így saját maguk számára is elgondolhatatlanná tegyék. A nagy társadalmi változásokhoz vagy a korábbtól eltérő élethelyzetek kihívásaihoz alkalmazkodás és az „eretnek” felforgatók mindenkori megjelenése azonban ráirányítja a figyelmet arra, hogy a habitus nem teljesen merev, képes változni a tapasztalatok, az önreflexió vagy egy másik ágens tudatosító, edukáló tevékenysége hatására.²⁹ Másfelől az is gyakran előfordul, hogy a habitus a hiszterézishatás miatt a „saját” mező változásait is csak megkésve vagy részlegesen tudja követni, így az egyén diszpozíciói a társadalmi rend egy letűnt állapotához igazodnak. A habitus emellett sosem teljesen koherens, egymásnak ellentmondó diszpozíciókat tartalmazhat, ami lehetővé teszi a diszkrepanciák előfordulását. Amennyiben a habitusban ezek az

²⁹ A Bourdieu-vel szemben gyakran megfogalmazott determinizmusvád nemcsak a habituselmélettel szemben nem állja meg a helyét (ld. a fentiekben, ill. a 24. lj.-ben kifejtetteket), a determinizmust az egyént középpontba helyező interpretatív megközelítések is kizárják. Ahogy az objektív struktúrákból és azok habitusba ágyazottságából, úgy az egyének által konstruált jelentések tartalmából sem következik mechanikusan a cselekvés. „A jelentés, ebben a szociológiai értelemben az egyének közötti interakciókban létrehozott értelem, interszubjektív valóság. Tipizálásokat, sztenderdeket, mintákat, recepteket tartalmazó közös világ, amely lehetővé teszi a társadalmi létet.” (Fleck 2017d: 55.). A Bourdieu által egész életművében hangsúlyozott reflexív viszonyulás a hatékony adaptációs stratégiákat igénylő posztmodernitásban mindennapi készséggé vált, az egyén ennek révén tudja megőrizni az identitása lezáratlanságát, rugalmasságát (Kiss Valéria 2017: 124.).

ellentmondások nem harmonizálhatók, mert a megváltozott társadalmi környezet kihívásai mélyen beágyazódott hiteket, képzeteket, beállítódásokat (például etikai beállítottságot) érintenek, hasadt habitus jön létre. Gyorsan változó viszonyok között a habitus is folytonosan változik, de az eredeti struktúrája megmarad: olyan, mint a nyelvtan, amely mondatok végtelen lehetőségeit képes létrehozni, de csak bizonyos szabályok keretei között.

Az előzőekből a jelen elemzés számára különösen fontosak a habitust alkotó érzékelési, értékelési, cselekvési sémák és a bevéődésük, illetve változásuk folyamata, az adaptivitás feltételei közül a mezőkön belül erőforrást jelentő tőkefajta hozzáférhetősége és átválthatósága, ami egyúttal az egyéni autonómia strukturális és mentális feltételét is jelenti, a habitus, a pozíció, valamint a mező játékszabályainak és objektív struktúráinak szerepe az ágensek által kialakított stratégiákban, ezen belül pedig különösen az önreflexió tudatosító hatásának jelentősége a fennálló intézmények és gyakorlatok megváltoztatásában. Bourdieu maga a jogi mezőről írva annak sajátosságaként emelte ki, hogy a mezőben szakértőként szereplő ágensek – a jogászok – gyakorlatait a minden mezőben jellemző versengés mellett a jogi működés belső logikája határozza meg. Ez utóbbi tekintetében hangsúlyozza, hogy a jogi mező nem tekinthető a Luhmanni értelemben vett önreferenciális rendszernek, mivel a jog nem tartalmazza önmagában – így például az alkotmányban – a saját dinamikájának alapelveit. A rendszerelmélet azonban ideális elméleti keretet jelent a formalisták számára, akik nem különböztetik meg a szimbolikus struktúrát, ami a jog valójában, a társadalmi rendszertől, ami előállítja és újratermeli azt. A mezőnek ez a miszkogníciója teremti meg a jog külső nyomással szembeni abszolút autonómiájának illúzióját. A jog ezzel szemben kiemelkedő szerepet játszik a hatalmi viszonyok rögzítésében: egyrészt a jog performatív kijelentések sorozata, tehát „a forma erejével” maga hozza létre a hatalmi viszonyokat; másrészt a jogi mező szereplői a társadalmilag elismert tudásuk révén képesek értelmezni azokat a szövegeket, amelyek a társadalmi világ egy legitimált képzetét szentesítik. A jogi nyelv látszólagos semlegessége megerősíti a helyesség egy uralkodó nézetének legitimációját, és így a jogi formába foglalással egy partikuláris értékrendszert tesz általánossá. (Ennek a legitimációs hatásnak a mögöttes filozófiája a természetjogi hagyományban gyökerezik, amely szerint a jog a létező intézményeket csak leírja, nem létrehozza.) Bourdieu szerint amit jogérzéknek vagy jogtudománynak hívunk, az éppen ebből az univerzalizációs attitűdből áll. A jogi világ gyakorlatait a jogi szokások és a szakmai használat régi hagyományai, képzései és mindennapi tapasztalata rendezi össze jogi kultúrává. Ezek a gyakorlatok tanult, mégis mély viselkedési struktúrákként – azaz habitusként – működnek. A jogi kánon autoritást biztosít az egyes jogi aktusok számára, a legitimációs lánc ugyanis kiemeli a jogász cselekedeteket az önkényesség kategóriájából. Ez magyarázza a jogi habitus viszonylag gyenge hajlamát a próféta szerepvállalásra és az értelmező szerep előnyben részesítésére. Ha pedig például egy bíró mégis kreatívan alkot – mert valójában van egy részleges autonómiája, így rendelkezik az újítás funkciójával –, akkor hajlamos elrejtetni ezt a tényt. (Bourdieu 1987).

Fontossága miatt érdemes külön kitérni a bírói „újítás” valójában alapkövetelménynek is tekinthető egyik formájára, a narratív jogértelmezésre. A dogmatikai elemzés mellett ez a módszer figyelembe veszi az adott jogintézmény társadalmi működését is (Kazai 2018: 51.). Selznick szerint az írott jogból való kitekintést indokolja, hogy a legalista jellegű jogi kultúra elveszti kapcsolatát a valósággal (Kulcsár 1997: 184.). A narratív jogértelmezés tehát olyan jogalkalmazási diszpozíciót jelent, amely segít kikerülni a formalizmus csapdájából, nem jogállami rendszerekben is esélyt teremtve az alkotmányos alapelvekkel összeegyeztethető döntések meghozatalára.

A bírói hivatás relatív szabadságának ellenpólusa a bürokráciában dolgozók „kötött mandátuma”. Az államigazgatás szigorú hierarchiájába és utasítási rendszerébe tagozódó hivatalnok szerepe Merton – Bourdieu habituselméleti keretébe teljességgel illeszkedő –

leírásában is a formális rendhez való alkalmazkodás, a kiszámítható ügyvitel és a szervezeten belüli súrlódásmentes érintkezés (Merton 2002 [1968]a: 278.). Ez teszi lehetővé a weberi követelmények – pontosság, megbízhatóság, hatékonyság – teljesülését.³⁰ A bürokraták esetében ugyanakkor éppen a tanult szakmai szabályok és cselekvési minták mély rögzülése vezet a Veblen nyomán „szakképzett képtelenségnek” nevezett készséghiányhoz, amely tipikusan megghiúsítja a megváltozott körülményekhez való kreatív adaptációt (Merton 2002 [1968]a: 281.).³¹ A bürokratikus szervezet céljaihoz való fegyelmezett hozzájárulást a szükséges attitűdök beoltásával lehet megalapozni: „A fegyelem csak akkor lehet hatékony, ha az eszményi cselekvésmintákat erőteljes érzelmek támasztják alá: a kötelesség iránti odaadás, az egyéni tekintély és hozzáértés korlátainak erőteljes érzékelése, a rutincselekedet módszeressége.” (Merton 2002 [1968]a: 282.). Ez azonban a bürokratikus habitusban és szervezeti kultúrában a fegyelem diszfunkcionális felfogását, „az előírások helyzettől független betartását” eredményezi: „[a] szabályokhoz való ragaszkodás, amely eredetileg eszköz volt, most öncéllá vált; a célok áthelyezésének ismerős folyamata játszódik le, miáltal »valamely eszközérték végső céllá válik.«” (Merton 2002 [1968]a: 282.). Ennek strukturális alapja, hogy a hivatalnok kötve van az előmeneteli rendszerhez, így érdekelt az utasítások szigorú betartásában és a fennálló rutinok változatlanóságában, strukturális következménye pedig, hogy „[a] szabályok idővel szimbolikus színezetet nyernek, s nem szigorúan hasznosságuk alapján mérlegelik őket” (Merton 2002 [1968]a: 283–285.). A bürokratikus szimbólumoktól és státuszoktól való érzelmi függés szélsőséges esetben a megszentelés folyamatában fejeződik ki, melynek eredményeképpen az erkölcsileg legitimált kiváltságok önálló értéként szilárdulnak meg (Merton 2002 [1968]a: 285.). A bürokratikus szervezet által biztosított tekintély a bürokratát hatalmaskodó magatartásra készítheti, a szervezet által kultivált személytelenség bárminemű áthágása pedig széleskörű helytelenítést vált ki – mindkettő az ügyfelek egyenrangú kezelésének ellenében hat, látens funkciójuk pedig a bürokratikus struktúra felbomlásának megakadályozása (Merton 2002 [1968]a: 286–288.).

Merton a bürokráciába bekerülő értelmiségiek között megkülönbözteti az üzleti élet szabályaitól elidegenedett vagy tanári állásukat a társadalmi folyamatokból való kiesésként megélt szakembereket és a technokratákat. Az előbbieket a bürokrácián belüli szerepvállalást sokszor eszköznek tekintik a meggyőződésük szerinti társadalmi célok eléréséhez, az utóbbiak „úgy fogják fel szerepüket, hogy csupán végrehajtanak bármely irányvonalat, amit a politikacsinálok szabnak meg. [...] A célt vagy célkitűzést a technokrata a cselekvés végpontjának tekinti, s esetleg nem ismeri fel, hogy abból további következmények fakadnak.” (Merton 2002 [1968]b: 296.) Merton emellett megemlíti azokat a független értelmiségieket is, akik csak ad hoc jelleggel, például valamilyen válság hatására lépnek be az államigazgatásba. Ők nem a bürokrácia szolgálatával azonosítják hivatásukat, így az abbéli kényszerek is kevésbé hatnak rájuk, állandóan nyitott számukra a kilépés lehetősége. (Merton 2002 [1968]b: 296.) Bármely irányból érkezzenek is az értelmiségiek a bürokráciába, az előre eldöntött célok nem teszik lehetővé számukra a probléma egyéni meghatározását, megoldását és ezen keresztül az

³⁰ Forgács D. Péter szerint az intézményi szocializáció könnyű végbemenetelében döntő szerepe van annak, hogy a hivatalnokok „az intézményekben olyan normákkal találkoznak, amelyek kétségbevonhatatlanok, jogszerűek és legálisak. [...] Nemcsak a cselekedetek látszanak alternatíva nélkülinek, de maga az alternatíva gondolata sem merülhet fel.” (Forgács 2019 [2016]: 105.). Emellett a hivatalnokcsaládból való származás a bürokratikus normák áthagyományozásán is segíti a szocializációt. (Forgács 2019 [2016]: 117.) Forgács szerint ugyanakkor egy, a hivatalostól eltérő új ideológia is a hivatalnokok hathatós segítségével válhat tömeges ellenkultúrává, mert az általuk birtokolt pozíció alkalmas arra, hogy az informális hivatali gyakorlat általi legitimmé tételre. (Forgács 2019 [2016]: 118–119.)

³¹ Burke-nek a csengőszóra először élelemért, majd saját levágásukért gyülekező csirkékről szóló példájának analógiája a formális rendhez (pl. a formalista jogértelmezéshez) ragaszkodó hivatali attitűd olyan körülmények között is, amikor az már az alkotmányos alapelveket, azaz az emberhez méltó életet „végzi ki”.

újítást (Merton 2002 [1968]b: 299–300.).³² Merton nagyon pontosan írja le a személyes integritás megőrzésének alapvetően eltérő lehetőségeit a kétféle szerepkörben: a független értelmiségi úgy választja meg „kliensét” (a szaktudására igényt tartó döntéshozót), hogy az ne akadályozza szellemi autonómiáját, a bürokratikus értelmiségi viszont a saját értékei és a szervezeti nyomás közötti feszültséget a következő stratégiákkal oldhatja fel: „1. Társadalmi értékeit és különleges tudását hozzáidomíthatja a politikacsináló értékeihez, 2. megpróbálhatja megváltoztatni a bürokratikus gépezet irányító posztjain levő emberek által kijelölt irányvonalat, 3. szkizofrén módon szétválaszthatja magában a saját és a bürokrácia értékeit, ami néha azt is maga után vonja, hogy változtat korábbi szemléletén.” (Merton 2002 [1968]b: 301.). Az első eset a bourdieu-i rugalmas habitusé, a 2. a habitus változatlan oldalát mutatja meg, a 3. pedig – ami Merton feltevése szerint a leggyakoribb – a hasadt habitus paradigmatis példája. Merton szerint az első és a harmadik eset jellemzően a technokrata szerep felvételéhez vezet, a második elmeneküléshez.³³

Bourdieu mezőelméletében az állam egy olyan intézmény, amely eredményesen alkalmazza a legitim fizikai és szimbolikus kényszer monopóliumát egy adott területen és az ott lakó népességen. A hatalmi mezőben a küzdelem a különböző tőkefajták, köztük az állami tőke (bürokratikus tőke) feletti rendelkezésért folyik. A bürokratikus mezőben jogszabályok és adminisztratív intézkedések útján történik az egyes tőkék átváltási értékének és eloszlásának meghatározása, illetve a szimbolikus erőszak révén a fennálló rendet biztosító mentális struktúrák bevésése. „... az állam választásainak hatásai oly tökéletesen érvényesülnek a valóságban és a gondolkodásban, hogy a kezdetben elvetett lehetőségek teljes mértékben elgondolhatatlannak válnak...”. Az állam emellett hozzájárul a kulturális mező egységesítéséhez: a különböző, jogi és bürokratikus szabályozások alapjául szolgáló osztályozásokon keresztül uniformizálja a jogot, a nyelvet, a bürokrácia iratait, a mentális struktúrákat, az iskoláztatás és a bürokrácia struktúráit és mindezeket keresztül a szemlélet és a felosztás közös elveit. Az állam a szimbolikus tőke bankjaként működik, amit elismer, az onnantól a láncban lefelé mindent hitelesít. A közös értelmezés monopóliumáért folyó harcban az állam stratégiája a hivatalos megnevezés, ami az állam erre felhatalmazott képviselőjének álláspontjaként megóv a további szimbolikus harcoktól. Az állam parancsait az azoknak alávetettek azért nem kérdőjelezzik meg, mert az állam szabta meg azokat a kognitív struktúrákat is, amelyek által észlelhetik őket. A jogászok az állam megeremtésével állami nemességgé avatták magukat a bürokratikus univerzumban, és partikuláris érdekeiket az egyetemesség rangjára emelték a közszolgálat és a közrend elméletének kidolgozásával. (Bourdieu 2002 [1991])

Az állam fentiek szerinti struktúrájának fenntartásában kulcsszerepet játszó jogászság habitusából azonban, ahogy az a jogi mező leírásából is kiderül, nem feltétlenül csak a lojalitás következik, a szabályok kreatív értelmezése és alkalmazása révén az újítás is a gyakorlatuk része lehet. Forgács a különböző hivatali magatartásformákat az államhoz való viszony

³² Ugyanezt Forgács D. Péter a következőkben összegzi: „A közszolgálati dolgozók státuszuk szerint kiszolgáltatottak, és a tekintetben is, ahogyan értelmet kell adniuk tevékenységüknek. [...] Az egyéni döntéshozókat intézményes korlátozottságától nemcsak ügyfeleik, a normacímzettek szembeszegnek. Gyakran a közszolgálati alkalmazottak sem tudnak megfelelni saját beállítottságuknak.” (Forgács 2019 [2016]: 75.)

³³ Forgács szerint ha a hivatalnok sorozatosan a saját nézeteitől eltérően végzi hivatali feladatait, az megerősíti a konformitását: „Fokozatosan hitet tesznek amellett, ami eredetileg ellentmondott meggyőződésüknek. [...] A megszokás, az egyéni ráfordítás beszámítása, valamint a legitimáció és a siker iránti igény a társadalmi megfelelés azon motívumai, amelyek a különleges csoportkényszerrel együtt fokozatosan érzelmekkel átítatott beállítottsággá formálódnak. Végül a beilleszkedett hivatalnok teljes odaadással szorgalmazza az intézmény normáinak, rituáléinak és szimbólumainak további érvényesülését, amitől azok még jobban megszilárdulnak.” (Forgács 2019 [2016]: 106–107.) Forgács az intézményi ideológiához való alkalmazkodás pszichológiai oldalaként emellett a csoportnyomás révén létrejövő dezindividualizációt, a szabványforma nyújtotta névtelenséget is megjelöli (Forgács 2019 [2016]: 165.).

korszakai alapján különböztette meg: a bürokrácia lojális időszaiban, az intézmények valamilyen párhuzamos hatalmi (pl. párt-)struktúra befolyása alá kerülésekor az erős konformitás jellemző, melyet – a kegyvesztettségétől való félelem vagy a hatalom kiélésének lehetősége miatt és megfelelő önigazolás mellett – az „előresiető engedelmesség”, „a kompetenciák gátlátalan érvényesítése”, az ellenálló struktúrák szétzúzása, a törvénytelenések normalizálása tölt meg tartalommal. A passzív ellenállás időszaiban a bürokrácia és a politika külön törvényeket követ, ilyenkor a közszolgálati struktúrában a formalitásokhoz való ragaszkodás, a döntések halogatása illetve egyéb rejtett cselekvési formák jellemzők a felelősség más közigazgatási szereplőre hárítása mellett. „Az elodázás, meghúzás és végkimerítés hivatali taktikája egyenesen identitásképző Ausztria és a Habsburg Monarchia más utódállamai számára [...], mely minden problémát enyhít és »megold« úgy, hogy elhalasztja.” (Forgács 2019 [2016]: 169–186.)

Az előzőekben két hivatásrend, a bíróság és a hivatalnokok példáján mutattam be a jogászság körében lehetséges cselekvésmódokat, a többi hivatás az autonómiája és kultúrája függvényében további lehetőségekkel is rendelkezik. A leghabzóabb jogász hivatásrend, az ügyvédség például aktívan is felléphet az alkotmányos elvek védelmében stratégiai perlés vagy egyszerűen az ügyek autonóm vitele révén. Valamivel szűkebb mozgástérrel rendelkeznek a jogtanácsosok, akiket a munkáltatójuk utasítása köt, azonban mivel ez nem egy állami hierarchiába tagozódó szervezetben történik, a feladatellátás itt is korlátok nélkül követheti a jogállami kritériumokat. A jogász foglalkozások közül a leghabzóabb felügyelet alatt az ügyészek vannak, akiket még szigorú intézményi szabályok is óvnak mindennemű kritikai megnyilvánulástól, így jogállami beállítódásuk legfeljebb a jogbiztonság érvényre juttatásában, esetleg a méltányos eljárásban, de mindenképpen az írott jog és az azt támogató informális szabályok keretei között fejeződik ki.

Az empirikus vizsgálattal feltárt konkrét cselekvési mintázatok, stratégiák átfogó rendszerezéséhez Hirschman klasszikus kategorizálását használok elméleti keretként. Hirschman eredetileg üzleti környezetre felállított – de más mezőkre is alkalmazható – rendszere szerint a vállalatok a nem megfelelő működésükről az ügyfelek, illetve alkalmazottaik visszajelzése alapján szerezhetnek tudomást, amelynek alapformái a kivonulás, a tiltakozás, a hűség és a belenyugvás. A kivonulás a szervezet elhagyását jelenti, ennek alternatívája, ha a kliens marad, és a következő három stratégia valamelyikéhez folyamodik: tiltakozik (azaz a szervezet megváltoztatására törekszik), belenyugszik a neki nem tetsző gyakorlatba (ez egyfajta tudatos hűségnek tekinthető, ami az ebből fakadó kognitív disszonancia feloldását is igényli), illetve az öntudatlan hűség érvényesül, ha az egyénben nem tudatosodik a helyzet romlása. Ha olyan szervezet ad okot elégedetlenségre, amelyből nem lehet kivonulni (család, állam, egyház), akkor csak a tiltakozás marad. Az olyan szervezetekben, amelyek sem a kivonulást, sem a tiltakozást nem teszik lehetővé (pl. totalitárius politikai rendszerek, maffia), a kilépés árulásnak számít, a tiltakozás pedig zendülésnek, ehhez az eszközöz ezért itt csak akkor nyúlnak, ha a helyzet már nem lehet rosszabb. Ha a kivonulás i opció reális alternatívát jelent, akkor csökken a valószínűsége annak, hogy az érintettek tiltakozáshoz folyamodnak, mivel a kivonulás teljes bizonyossággal jár valamilyen eredménnyel, a tiltakozás viszont csak egy bizonyos valószínűséggel. A hűség oka lehet a remény a jó irányú változásban, vagy a kilépés költsége, bizonytalan eredménye miatti halogatás. A szervezet a számára különösen kellemetlen tiltakozóktól kivételes, csak számukra nyújtott szolgáltatással megszabadulhat (ennek politikai alkalmazása volt például a latin-amerikai rezsimek közötti emigráció megkönnyítése). Ez a „lusta monopólium” esete, amelynek célja tehát nem a fogyasztói elégedettség növelése, hanem „a hanyatlás szabadságának” megvásárlása. A kivonulás és a tiltakozás kombinált formája a bojkott, ebben az esetben az egyén a kivonulást tiltakozásként, egy újbóli belépés ígérétevel együtt

alkalmazza: visszatér, ha a panaszokat sikerül orvosolni. Bár elvileg minden szervezet érdeke lenne az őszinte visszacsatolás, vannak intézmények, amelyek rövid távú érdekeiket szem előtt tartva inkább a tiltakozás elfojtására törekednek, és a hűséget különféle eszközök igénybevételeivel öntudatlan hűséggé igyekeznek átváltoztatni.

Hirschman szerint a valóságban nem mindig lehet elkülöníteni a tudatos és az öntudatlan hűség megnyilvánulását, mert sokszor áll a háttérben öncsalás, vagyis az érzékelt hanyatlás el nem ismerése például azok esetében, akiknek nehéz volt bekerülni az adott szervezetbe. A szervezet hanyatlásának tudatosulásakor a kognitív disszonancia tehát vagy úgy oldható fel, hogy az egyén hozzáigazítja a vélekedéseit a helyzethez (ez vonatkozhat magára a helyzet érzékelésére és a cselekvés vagy mulasztás igazolására is), vagy úgy, hogy tiltakozásba kezd, esetleg kilép. Jelen elemzés szempontjából különösen a közjavakat érintő hanyatlás bír jelentőséggel. Ebben az esetben ugyanis vannak olyan hűségesek – jellemzően a szervezet befolyásos tagjai –, akiket a kilépésük miatti még nagyobb veszteség feltételezése készítet a kivonulás elhalasztására, dilemmájuk ilyenkor az, hogy kívülről tiltakozzanak, vagy belülről próbálják megváltoztatni a rendszert. Az egyén már csak azért sem lehet közömbös az ilyen szervezet sorsa – és a kivonulásával okozott hipotetikus veszteség – iránt, mert kilépése után is a közjavak fogyasztója és hatásaik érintettje marad. Hirschman szerint azonban „[a]z effajta érvelés rendszerint nem más, mint az opportunizmus *ex post* (vagy *ex nunc*) igazolása. Vonakodva bár, de el kell ismernünk: a hűségnek ez a fajtája – minél rosszabbul alakulnak a dolgok, annál kevésbé engedhetem meg magamnak a kivonulást – roppant fontos szerepet játszhat azokban a szervezetekben, amelyek képesek arra, hogy hatalmas mennyiségű közrosszat zúdítsanak ránk.” A szervezeten belüli tiltakozás semlegesítése az előbbi helyzetben bevett gyakorlat: „A másként gondolkodók megszelídítése úgy történik, hogy a kormányon belüli kételkedőkre a »hivatalos másként gondolkodó« vagy az ördög ügyvédje szerepet »osztják ki«. Az eljárás során a kételkedő lelkiismerete megnyugszik ugyan, de álláspontja egyszersmind nyilvánvalóvá és kiszámíthatóvá válik. Ez a kiszámíthatóság a kételkedő hatalmának fatális meggyengülését eredményezi, hiszen álláspontját így jó előre diszkontálni lehet.” (Hirschman 1995 [1970]).

Az előzőekben ismertetett egyik stratégia, a belenyugvás (vagy öncsalás) esetében érintettük a legitimitáció kérdését. Ha már mentális stratégiákat kell mozgósítani a hűség fenntartása érdekében, az valószínűleg a legitimitáció csökkenését jelzi. Még nyilvánvalóbb a legitimitáció erodálódása a domesztikált és a valódi tiltakozásban, és persze megszűnik a kivonulás esetében. Számos módja lehet annak, hogy az egyén – vagy tágabban a társadalom – számára mi igazol egy fennálló gyakorlatot vagy rendszert, ezek közül – mellőzve a messzire nyúló eszmetörténeti előzményeket – két kortárs megközelítést mutatok be. Tóth Gábor Attila rendszerezése alapján a legitimitációnak az a bevett fogalma, mely szerint az ország polgárai engedelmeskednek az állami hatalomnak valamilyen meggyőződés – nem pusztán kényszer – alapján, a legitimitáció leíró, szociológiai megközelítését jelenti; míg a normatív megközelítés szerint valamilyen morális igazolásnak is lennie kell az engedelmesség mögött (pl. a népszuverenitás, hatalommegosztás, az emberek közötti egyenlőség alkotmányos elvei), globális dimenzióban emellett további követelmény az alkotmányos rendszernek a nemzetközi jogba és politikába való integrálódása (Tóth 2014: 47–48.).

Sümei István a másoknak való engedelmesség okaként hat motivációt azonosított: az erőszaktól való félelmet (az erőszak közvetlen formáját írásának későbbi részében a legitimitációs megalapozások közül Tóth-hoz hasonlóan kizárta), az engedelmességhez fűződő érdeket, a hatalom jogszerűként elismerését, a hatalomgyakorlás erkölcsileg igazolható voltát, a hatalom birtokosával való érzelmi azonosulást, illetve a fennálló állapot magától értetődő és megváltoztathatatlan hitét. Az erőszakon alapuló engedelmesség legitimitációs alapként hivatkozható formáját Sümei a hatalom (túlerejének) hallgatólagos elismerésében, illetve az

alternatíva hiányában látta. Az érdekkövetésre alapozott legitímáció alapja lehet egy jövőben megvalósuló ígéret (utópikus jövőkép vagy rövidebb távú előny), a kegyetlen múlttal való szakítás, illetve a jelenben lehetséges legjobb választásra hivatkozás (az adott hatalombirtokos olyan szaktudással, a nemzeti dicsőség megvalósításának képességével, ellenséggel szembeni véderővel rendelkezik, mint egyetlen vetélytársa sem, vagy egyszerűen ő a kisebbik rossz). A jogszerűség mint legitímációs alap támaszkodhat a legalitás vagy egy ősi tradíció igazolására vagy az önmagában uralkodásra alkalmassá tevőként elfogadott karizmára. Mindezek formális, értéktételezések nélküli igazolási elvek voltak. A legitímáció következő szintjét jelenti az erkölcsi igazoltság, amelynek ha egymással ütköző forrásai vannak, akkor a magasabbra értékelt lesz az elfogadott. Az érzelmi azonosulás még erősebb legitímációt jelent, amely minden más megfontolást maga alá gyűrhet: a szerelemhez hasonlóan erkölcsi vakságot vagy tényvakságot idézhet elő. Az elgondolhatatlan alternatíva által igazolt uralom pedig olyannyira magától értetődő hatalmi viszonyokat feltételez, amelyekben az alávetettekben fel sem merül egy másik politikai berendezkedés lehetősége (ontológiai legitimitás). Sümegi szerint a legitimitásnak ez a hat szintje (vagy közülük több) egyszerre is érvényesülhet, ezzel erősítve vagy hiányukkal gyengítve egymást. (Sümegi 2021).

Bourdieu legitimitásfelfogása leginkább Sümegi hatodik szintjével azonosítható, ugyanis abból indult ki, hogy a legitimitás elismerése nem a tiszta tudat szabad választása, az a tudattalanná vált kognitív struktúrák (doxa, hit) és az objektív struktúrák közötti közvetlen megegyezésben gyökerezik. A legitimitás szerinte a mindennapi életben igazából fel sem merül, a fennálló rend lényegében nem kérdéses a válsághelyzeteken kívül, hiszen a rendes működést a bevésett mentális struktúrák biztosítják. Ez a képzet ugyanúgy az ortodoxia, a politika terméke – amely korábban legyőzte vetélytársait –, mint az észlelés kategóriái. A történelmi fejlődés a múltba, vagyis a tudattalannba számúzi az egykor mellékvágánynak bizonyult és elvetett lehetőségeket, így a doxa azok nézőpontja, akik uralomra kerültek, és saját nézőpontjukat egyetemessé nyilvánították. A szimbolikus erőszak következtében az alárendelődési viszonyok érzelmi viszonyokká színeződhetnek át, és a hatalom átalakulhat karizmává vagy vonzerővé. (Bourdieu 2002 [1991], 2002 [1994]) Bourdieu-nek ez a felfogása arra a helyzetre vonatkozik, amikor az egyén beállítódása és gyakorlata harmóniában áll egymással, így nincs szükség feloldó technikákra.

A stratégiák vizsgálata során azonban sokszor szembesültem a mentális feszültség valamilyen megnyilvánulásával, elmesélt vagy a narrációban megbúvó formájával, így a megfelelő értelmezés érdekében röviden érdemes áttekinteni a kognitív disszonancia forrásait és feloldási mechanizmusait. Festinger konzisztenciaelméleti megközelítése és annak továbbfejlesztései (pl. a benyomásalakítási elmélet) alapján az egyén a pszichológiailag össze nem illő tudattartalmak (például a vallott és a cselekvéséből következtethető meggyőződése) közötti inkonzisztenciát (a konzisztenciaelméleti alapot elvető megközelítés szerint a mások által érzékelt inkonzisztenciát) saját belső feszültségének csökkentése érdekében (illetve társadalmi nyomásra) feloldani igyekszik. Erre különféle mentális stratégiákat vet be, mint például az eltorzítást, az elfojtást, az eltérő tudattartalmak összhangba hozását és az attitűdváltoztatást. Az elmélet interperszonális elemeket előtérbe helyező módosításai a kognitív disszonanciát kialakító vagy a mértékét befolyásoló hatások között az ösztönzés erőssége helyett egyéb tényezőkre helyezték a hangsúlyt, így meghatározónak tartották az egyén által érzékelt szabadság fokát (amit nemcsak egy adott személy által gyakorolt, hanem pl. a körülményekből származó nyomás is csökkenthet), az attitűdjével ellentétes cselekvésének esetleges káros következményéről való tudomását, az abban érzékelt felelősségét, illetve a közte és az eredmény közötti kapcsolat mások tudomására jutását, valamint a másoknak való megfelelésre törekvés (értékelésre való beállítottság) befolyásoló hatását. Az attitűddel ellentétes magatartást az egyén magyarázhatja kifogással (a szándékosság tagadásával) és

igazolással (a szándékosság elismerésével, de a mások által a cselekvésnek tulajdonított jelentés tagadásával). Az igazolást a cselekvő általában egy olyan normára alapítja, amelyet mindkét fél elismer. (Tedeschi és Rosenfeld 1984) De akár pszichikai szükségletből, akár a társadalmi elvárásoknak való megfelelni vágyásból származik a konzisztens önkép fenntartására törekvés, az erre szolgáló mechanizmusok jelenléte fontos információval szolgál a jogállami képzetekhez és cselekvési módokhoz való viszony feltárásában. A kutatás során elemzett szövegek számos ponton alátámasztják mindkét megközelítés relevanciáját, több történet a kognitív disszonanciának a kutató személyétől független, jóval az interjút megelőző feloldási kísérleteiről szól. Ettől különválasztva azonban értékelhető a kutatóval interakcióban konstruált narratíva is. A belső szükségletből követett stratégiák megerősítik továbbá a habituselmélet választásának helyességét, hiszen igazolják, hogy a jogállami beállítódás nem pusztán a társadalom felé mutatott reprezentáció, hanem habitus mélyén rögzült értékelési séma.

A kutatás szemléletével összhangban áll, és voltaképpen valamennyi legitimációs alaphoz hozzákapcsolható az a konstruktivista megállapítás, amely szerint egy eszme, például a joguralom vagy az igazság absztrakciója mellett is elfér a valóság, például az igazságtalanság narrációja; a folyamatos kihívások hatására ugyanakkor csökkenhet a legitimáció (Fleck 2017a: 20.). Ez utóbbi megközelítés a legitimáció normatív oldalától a megvalósulás kérdésére vezet át, azaz az elvárás és a tapasztalat ütközésének ahhoz az érdekes problémájához, hogy a normatív tartalomnak nem „felróható” megvalósulási hiányosságokat az emberek mennyiben tulajdonítják az idea helytelenségének. Nem egy példát ismerünk arra, amikor a tények kikezdték az eszmét, akár helytálló következtetésről, akár attribúciós hibáról volt szó, ld. az előbbi esetet pl. a „létező szocializmus” tapasztalatában, az utóbbit a jogállami rendszerváltás jóléti várakozásainak beteljesületlenségében. Az elemzésbe ezért érdemes az előbbi megközelítések mellett az utóbbi szempontot is bevonnunk, mert fontos összetevőnek tűnik a legitimációra vonatkozó vélekedésekben.³⁴

5. A kutatás hipotézisei

Kiindulópontom a korábbiakban bemutatottak szerint az volt, hogy a jogi mező autonómiájának egyik tényezője (a makroszintű struktúrákon túl) a benne versengő ágensek kultúrája. A habitusban hordozott értékek és érdekek, a játékérzék, az anticipációk és a rendelkezésre álló tőkék együttesen alakítják ki a mezőbeli stratégiákat. A habitus koherenciájának feltétele az egyéni integritás megőrizhetősége, ezért minden stratégia legelső szűrője is ez: az értékek és a mező játékszabályainak összhangja, ami a jogi mezőre konkretizálva a jogállamiság és a mezőbeli előrejutás (vagy akár csak a folyamatos működés) követelményeinek összeegyeztethetőségét jelenti. Ha a beállítódásból és a célhoz tartozó játékszabályból egymással normatív szinten nem ütköző stratégiák következnek, akkor bármelyik választható akár tudatos megfontolások nélkül is (ha tudatos megfontolás az alapja a stratégiának, akkor a motivációval való mentális azonosulásról és cselekvésről van szó; ha tudattalan, akkor irreflexív azonosulásról, és a stratégia ebben az esetben voltaképp reflektálatlan gyakorlatként manifesztálódik). Ha a beállítódás és a cél egymással ütköző stratégiákat kíván, akkor az ellentmondások feloldásának érdekében szükségképpen tudatos szintre kerül a probléma (ld.

³⁴ Lakner Zoltán idézi Raymond Aront, aki szerint „»az alkotmányos-pluralista rendszerek szükségképpen csalódást okoznak, egyrészt azért, mert prózaiak, másrészt pedig mert legnagyobb erényeik negatívak.« Prózaiak, amennyiben elfogadják, hogy a hatalomtökéletlen emberek és az általuk alkotott csoportok versenyéből születik, vagyis nem karizmatikus vezetők kínálnak »népboldogító eszméket«, mindenre megoldást kínáló jövőt. Emellett a demokráciák előnyei negatívak, amennyiben a felsőbbség korlátozásából fakadó előnyöket akkor lehet igazán felmérni, amikor ez a korlátozás megszűnik. Ha a rendszer nem tudja teljesíteni az életszínvonalra vonatkozó elvárásokat, akkor feltámadhatnak, erőre kaphatnak a prózaiságot meghaladni látszó politikai erők.” (Lakner 2014: 28–29.)

Bourdieu-nél a válságok által felszínre hozott meggyőződéseket), melynek megoldási módjai mentális szinten a habitus koherens vagy inkoherens változásai vagy aszinkron működési módjai lehetnek (attitűdváltoztatás, hasadt, elkésett vagy előreszaladó habitus), a cselekvés szintjén pedig azok a stratégiák, amelyek révén feloldható a kognitív disszonancia (igazolással egybekötött belenyugvás, tiltakozás, kivonulás).

- Hipotézisem szerint ezért a jogállami kultúrát az olyan habitusok támogatják, amelyek
- az értékek és az érdekek (egzisztenciális meghatározottságaik) összeütközésében az előbbieket tudják előtérbe helyezni (azaz személyes autonómiával rendelkeznek),
 - értékek esetleges ütközésében a jogállamiságot preferálják (jogállami attitűddel bírnak), és
 - képesek észlelni azokat a helyzeteket, amikor ez a választás akár mentális, akár stratégiai szinten felmerül (érzékelési sémájukban megjelenik a jogállamiság szempontja, azaz rendelkeznek a képzetével és cselekvési sémájával).

Az előbbiekhöz kapcsolódik második hipotézisem, amely szerint ezt a feltételrendszert a jogállami kultúrára és autonóm működésmódra nevelő szocializáció alakítja ki, elsősorban a családi nevelés, az oktatás és a mindennapi érintkezés habituális „stílusa” révén.

A soron következő fejezetben a módszertani tapasztalatok ismertetését (1. pont) követően az empirikus elemzés a fenti kutatási hipotézisek fő egységei szerint épül fel. Így először a szocializáció egyéni autonómiára és szakmai kompetenciára gyakorolt hatását vizsgálom az egyes interjúalanyok élettörténetében (2. pont), ezt követi a jogállami képzetek, beállítódások és a valóságérzékelés feltárása (3. pont), majd a mindezekből következő stratégiák azonosítása (4. pont).

III. A jogászi interjúk elemzése

1. Az interjúkészítés módszertani tapasztalatai

Ahogy a metodológiai alfejezetben már érintettem, a narratív interjú a kutató és az interjúalany közös konstrukciója. A jelen vizsgálatra konkretizálva ennek következményeit, a kutató szerepe az interjúk elkészítésében és elemzésében számos ponton azonosítható. Egyrészt a *téma felvezetése* (az interjú kezdetén adott tájékoztatásban a jogállami kultúra mint kutatási tárgy megemlézése) az előzetes módszertani szándékoknak megfelelően mindig befolyásolta az elbeszélések tartalmát: volt, aki reflektált rá (nyíltan vagy burkoltan), volt, aki ugyan nem (tudatosan vagy nem tudatosan), de ez utóbbi esetben is megjelentek a jogállami viszonyulások rejtett elemei a történetekben. Másrészt a kutató pusztán *jelenléte és megnyilvánulásai* is elkerülhetetlenül alakítják a narrációt, ezek nyomai olykor felfedezhetők a szövegekben is. Mindezen túlmenően a felvett szövegek utólagos *értelmezése* egyéni, a kutató saját tudását, intuícióit és attitűdjeit mozgósítja, de az elemzés szöveghez kötöttsége mégis biztosítja egyfajta objektivitást, az értelmezés relevanciája így mások által ellenőrizhető. Végezetül az interjúalanyok és a kutató *azonos szakmai háttere* egyrésztől valószínűleg hatékonyabb – de nem feltétlenül informatívabb – kommunikációt, „félszavakból” megértést eredményezett egy laikusokkal való beszélgetéshez képest, másrésztől viszont a jogállamiság szűkebben, a – jelenlegi vagy korábbi – „állami” jogfelfogás szerinti fogalom formájában jelent csak meg, „népi” jogállam-koncepció ebben a vizsgálatban nem volt feltárható. A szakmai elem ellenére azonban nem hagyható figyelmen kívül – és az elemzés erre a szocializáció vizsgálata révén hangsúlyt is fektetett –, hogy a jogászok az életútjuk elbeszélésében szükségképpen laikusként is megjelennek, hiszen a jogállamiság állapota nem szeparálható el a magánéleti viszonyainktól. A jogászi hivatás közös tapasztalata és az elbeszélte történetekre való ráismerés gyakorisága emellett a kutatót folyamatos önreflexióra is ösztönözte, ebből fakadóan pedig talán nagyobb

eséllyel mozgósított az interjúalanyok jelentésadásaira nyitottabb, empatikusabb értelmezési tartományokat.

Az előzetesen feltételezett nehézségek, elsősorban az *interjúalanyok bevonhatósága* csak részben igazolódtott a kutatás során. Az ügyészségen kívül – ahonnan csak egy nyugalmazott ügyész beszélgetését sikerült a kutatás anyagává tenni – minden más hivatásrendből könnyen találtunk interjúalanyokat. A már előzetesen is ismert alanyok esetében az *elhallgatott információk* dilemmája nagyobb nehézséget jelentett, de a módszertan szigorú követése az egyéni narratívára támaszkodást jelölte ki egyetlen lehetséges megoldásként. Az alábbiakban a konceptualizálás II. fejezetben ismertetett szempontjait követve, de az egyéni életpályák belső összefüggéseitől sem teljesen elszakadva veszem számba a jogállami kultúra elbeszél, illetve megélt összetevőit vagy éppen – elbeszél vagy megélt – hiányukat.

2. A jogász szocializáció jellemzői

A fogalmakban és cselekvésekben megnyilvánuló jogállami habitus vizsgálatát az interjúalanyok szocializációjában meghatározó tényezők azonosításával kezdtem, melynek során nemcsak a jogász pályához szorosan kötődő attitűdökre összpontosítottam (szakmai kompetenciaérzés, ügyfélközpontúság, gondolkodási stílus, jogász önkép stb.), hanem olyan általános személyiségvonásokra is, mint az egyenrangúság szemlélete, a felelősségvállalás, az egyéni autonómia foka. A habitus kialakulásában az elméleti bevezetőben kifejtettek alapján erős relevanciával bíró tényezőkként tételeztem fel a hétköznapi viszonyok (implicit) szocializációs szerepét, a véleményalkotáshoz és önrendelkezéshez szükséges készségek elsajátítását, a kulturális tartalmakban megjelenített vélemények és viselkedési minták hatását, de az elemzés során minden egyéb, az interjúban felbukkanó körülménynek is figyelmet szenteltem. A társadalmi, politikai, szervezeti és szakmai normák, jogintézmények és gyakorlatok felnőttkori hatása mellett így nagy hangsúlyt kaptak az oktatási rendszerből, valamint a családi-ismerősi környezetből érkező korai impulzusok is.

Az egyéni és a szakmai autonómiának részben következményei, részben – különösen a pálya kezdeti szakaszában – meghatározói is azok a stratégiák, amelyek az adott jogász mezőben (hivatásrendben) birtokolt diszpozíciók, tőkék és várakozások alapján az előremenetelt vagy a mezők közötti váltásokat eredményezik. A stratégiákat befolyásoló habituális elemek (várakozások, készségek, képességek, attitűdök stb.) a visszaigazolásuk vagy éppen eredménytelenségük folytán, különösen ha sorozatosan vezetnek siker- vagy kudarcélményhez, jelentősen alakíthatják a kompetencia érzését. Előzőekre tekintettel ezt a dimenziót is indokoltnak tűnt bevonni a szocializációs hatások körébe.

Az interjúalanyok szakmai és egyéni autonómiáját a fentiek szerint a másokhoz, saját hivatásukhoz, a jogrendszerhez és a hatalomhoz való viszonyukban és követett stratégiáikban vizsgálva a feltárt mintázatokat két nagy csoportra bontottam, bár a kategorizálást meghatározó számos heterogén elem miatt éles határvonal ezek között nem húzható: a *korlátozott autonómiával* rendelkező alanyok a szakmai és/vagy egyéni viszonyaikban egy vagy több jelentős területen nem saját meggyőződésüket, morális vagy szakmai szabályaikat követik, aminek egyaránt lehetnek a tudatosság korlátaiból vagy a döntési, cselekvési bátorság hiányából fakadó okai. Az *autonóm* interjúalanyok különböző stratégiák eredményeképpen a behatárolt lehetőségek között is saját szakmai és egyéni szabályaikat követik. A következőkben a két csoport képviselőinek szocializációját vázolom fel az életpálya kezdeti szakaszainak, meghatározó élményeinek és az ezekből kialakuló attitűdöknek a bemutatásával. Az idézett szövegrészekben a kiemelések a szerzőtől származnak, és a sokszor nehezen észrevehető, de jelentőséggel bíró habituális elemekre hívják fel a figyelmet.

a) „... uramisten, most akkor kész, most mi lesz velünk” – korlátozottan autonóm jogászai életpályák

Csilla 46 éves közigazgatási ügyintéző, a 14 interjúalany közül az egyetlen, aki jogász akart lenni. A jogot gyerekkorától kezdve csodálatosnak, az emberek segítésére szolgáló eszköznek látta, a pályához szükséges önbizalmát azonban hamar megtörte a szülők és az egyetemi oktatók felől egységesen érkező óriási nyomás, a folyamatosan sulykolt versenyhelyzet.

„Most ettől függetlenül nagyon érdekes volt, hogy azért az én pályaválasztásomat meg szerintem a korosztályomnak a pályaválasztását azért nagyban befolyásolta, hogy a rendszerváltást követően kezdett úgy kicsit idézőjelben kinyílni a világ, amikor már mindig azt hallottuk, hogy most ebben kell jónak lenni, és abban kell jónak lenni, mert hogy nagy lesz a verseny, és nyelvet kell tanulni és minden. És hirtelen azt érezte az ember, hogy mindenhez kicsi, mindenhez kevés, mert valami nagyot kell tenni, hogyha így ekkora szabadság van a kezünkben.” „És már a harmadévtől kezdve azzal frusztráltak bennünket, hogy mint amit az ember végig a gimnáziumban is hallgatott, hogy tulajdonképpen mindenről le vagy maradva, mert a világ az annyira fel van gyorsulva, hogy neked már előre kellene látnod legalább öt évet, hogy tudjad, hogy mi az, amibe most kell belefognod, hogy utána majd ne legyél lekésve. [...] És akkor őszintén szólva én már negyedéven már kezdtem kétségbeesni, amikor már nagyon túltolták ezt nekünk, hogy ezt így nem lehet csinálni, és különben is túlképzés van jogászokból, mert annyi jogász van, hogy Dunát lehet velük rekeszteni, és majd meglátjuk, hogy aki nem indul el harmadéven, annak nem lesz munkája, és nem fogják megfizetni, és akkor már ott álltunk, ugye kis naiv huszonegy-két évesek, hogy uramisten, most akkor kész, most mi lesz velünk.”

A jogászai hivatás iránti lelkesedését az egyetemi oktatók etikátlansága is csökkentette.

„Szóval nekem ez volt az egyik nagy csalódás az életemben, hogy én a jogi egyetemen azelejtén, amikor az embernek minden új, mint egy újszülöttnek, akkor még nagyon szuper, csak amikor utána, hát szerintem ugyanúgy, ahogy minden egyetemen, ugyanúgy volt ez nálunk is, hogy... számos tanárok, keringtek mindig pletykák, hogy kinél hogy kell felkészülni, és kinél milyen miniszoknyát kell fölvenni stb., tehát ezek már eleve ugye, kicsit az ember előtt kinyílik az élet, ez már eleve kicsit olyan kiábrándító, de mondjuk ezen túllép az ember, tehát azt mondom, hogy jó, hát kinek a pap, kinek a papné.”

Csilla az egyetemen és a minisztériumi munkahelyén is a személyisége háttérbe szorulását, az ügyészségi gyakorlatán és egy megszűnés előtt álló közigazgatási szervben pedig a feleslegesség érzését élte meg. A pályakezdő lendület ezekben az élményekben tört meg véglegesen.

„Mondták, hogy nem az a lényege az egyetemnek, hogy az ember egyetemista legyen, nem az egyetemista lét, hanem a jogászlét.” „...de természetesen a munkám ott sem volt teljesen megfelelő, mert ő teljesen más stílusban írt, és teljesen más stílusban várta el, hogy írjon az ember, mint amilyen egyébként az én egyéniségem volt.” „Énnekem nagyjából egy hét után mondták azt az ügyészek, hogy hát szerintük most már bementem két-három tárgyalásra, most már itt nem kell nekem lábatlankodni tovább. [...] és folyamatosan arról beszéltek, hogy éppen le vannak osztva a helyek, és hogy nőknek ez a pálya nem való [...]. És akkor én azt mondtam, hogy akkor lehet, hogy ez nem nekem való. [...] Én OTDK-s csoportban is voltam, meg büntető pályázaton is vettem részt, ilyen külföldi pályázatot is nyertem el, tehát én ezt komolyan vettem, hogy nekem szívügyem volt a büntető, és aztán... és aztán nem motivált egy idő után ez engem.” „Azt gondoltuk, hogy majd valahogy átalakul, és akkor majd mehetünk egy új helyre. Nem így történt, hanem egy az egyben ledaráltak bennünket.”

Emellett szinte egész pályáját végigkísérték a teljesíthetetlen elvárások: az egyetemen magának kellett volna szerveznie szakmai gyakorlatot, az ügyészségen és egy későbbi munkahelyen a női volta jelentett hátrányt, más munkahelyeken a kezdőtől elvárt irodai gyakorlat és a közös kollegiális ebédelésekhez szükséges magas kereset jelentett a mezőbeli előrejutást akadályozó „játékszabályt”. A relevánsnak vélt inkorporált tőkéket és habituális elemeket (magas szintű nyelvtudás, tudományos teljesítmény, szorgalom stb.) ellenben a munkahelyek többsége nem

értékelte, ami egy hosszabb munkánélküli időszakkal együtt hivatásbeli és személyes inkompetenciaérzés kialakulásához vezetett.

„Nagyon sok mindent kellett idegen nyelven csinálni, de *az nekem itt véget ért*. Onnantól kezdve az én pályámon én kifejezetten olyan helyeken dolgoztam, ahol a nyelvtudásomra senki sem volt kíváncsi.” „... akkor utána megint egy kicsit kikerültem a keresgélős piacra, és akkor megint nem sikerült.” „Az volt az a pillanat, amikor *az ember hiába dönti el, és hiába mondja azt, hogy van egy tervem, van egy célom, van egy vágyam*, hogy én milyen szakterületen szeretnék dolgozni, mert aztán az embernek rá kell jönni, hogy az élet ezeket fölülírija, hogyha pont nincs olyan szerencsém.” „És akkor megint egy ismerőst kellett felhívni, hogy figyelj, már ott tartottam utána, hogy itt volt egy fél éves felmentésem, és utána is még ott volt hosszabb kihagyás, és gondoltam, most már *bármit*.”

Mindez akkor változott meg, amikor olyan közigazgatási munkahelyre került, ahol fontosnak bizonyultak a meglévő készségei, itt a sikerélmények és a mezőbeli előrejutás megerősítették a szakmai kompetencia érzését. Mivel ez a munkahely az attitűdjének megfelelő valamennyi elvárást kielégítette (verseny elutasítása, szakmai fejlődés lehetősége, a közigazgatásban dolgozók elhivatottságán és etikusságán alapuló pozitív önkép), Csilla a közigazgatást anticipálja azon jogász mezőként, amelyben megőrizhető a személyes integritás, és elérhetőek a személyes célok. Az alacsonyabb presztízssű mezőben való végső kikötés utólag más szempontból is megerősítést nyert, az eredetileg vágyott magas presztízssű munkahelyre szóló állásajánlatot Csilla immár meggyőződéssel utasította vissza, úgy érezve, hogy most a helyén van. A mentális „stratégia” tehát az eredeti várakozások (presztízs, kereset, jogterület) folyamatos csökkentésében és új várakozások (értelmes feladat, elviselhető légkör, kiegyensúlyozott munkaidő) előtérbe kerülésében összegezhető. Mindez visszamenőlegesen is igazolja a közigazgatásban létet és a pozícióval való meglegedettséget, az egyéni autonómia, a vállalkozókedv azonban a pálya tapasztalataiban csorbult.

„Nem bántam meg azt, hogy én a jogi pályát választottam, azt én állítom, hogy énszerintem *alapvetően a helyemen vagyok*. A gyerekeim szerint *dolgozhatnék olyan helyen, ahol az én agyamért több pénz fizetnek*, de nekem az is fontos, hogy a közeg jó legyen.”

Mivel Csilla jelenlegi stratégiája a közigazgatási mezőben való előrejutás, érdekelt a mező szabályainak és illúziójának elfogadásában, ami az előzőek szerinti korlátozott egyéni autonómiával együtt magyarázza a jogász kritika hiányát.

Éva 46 éves minisztériumi ügyintéző, akinek Csillához hasonlóan meghatározó tapasztalata, hogy a magasabb presztízssű jogi pályákon (ügyészség, nemzetközi cégek) nem a tudás, hanem a számára teljesíthetetlen elvárások (beágyazottság, életkor, közigazgatáson kívüli gyakorlat) számítanak. Tudja azonban, hogy képes a magas szintű szakmai tudás (jogi, adójogi, szakjogász) és gondolkodásmód (racionalitás, precizitás) elsajátítására, az ebből fakadó szakmai kompetenciaérzés pedig valamelyest ellensúlyozza az elérhetetlennek tűnő munkahelyek és a magánéleti nehézségek miatti önbizalomhiányt. Pályája kezdetétől a magas presztízssű és szakmaiságú, társadalmilag is hasznos munkát kereste, de valami mindig hiányzott, vagy maga a munkahely vált morálisan vállalhatatlanná.

„Én úgy gondoltam, hogy ez a jogász munkának a csúcса, a bírósági perképviselő. Nem feltétlen maga a határozatnak a megírása, hanem az egy annyira önálló munka, annyira magára van hagyva az ember, mint egy élő adásban. Tehát ott azonnal kell tudni válaszolni, át kell látni az összefüggéseket, tisztában kell lenni az anyagi joggal, az eljárásjoggal, ott kell egy kiállítás, egy magabiztosság, egy önérdek-érvényesítés és egy mély szakmai tudás. Én nagyon boldog voltam ebben a szakmában, és akkor éreztem azt, hogy bár nem saját motivációból, de *értelme volt elvégezni*, s érdemes ebben a szakmában dolgozni. Másrészt meg én hasznosnak éreztem, hogy eztársadalmi szinten is *hasznos a mi munkánk*.”

„– Több mint hat évig voltam a [szervezet]-nél, szerintem majdnem hét évig. És én azért próbáltam akkor megint így állást váltani, nem szakmát, csak egy másik munkahelyet, sok olyan személyi változás volt ott, ami szerintem *rossz irányba vitte el a szakmaiságot* meg a munkavégzést is. Meg talán egy kicsit-kicsit-kicsit úgy az ember telítődött.

– Mi volt ez a rossz irány szakmailag vagy egyéb szempontból?

– Én azt gondolom, hogy *elvesztette a renoméját* akkor az [hatóság], hogy ilyen *megtört szervezet lett*, akivel csak a baj van.”

Az utolsó mezőből azonban egyelőre nem tud váltani, ami az egyéni autonómia végletes csorbulását jelenti számára.

„*Aztán mindig úgy besokallok, és azt mondom, na most aztán itt a végem, utánam a vízözön, és akkor próbálnék állást találni, de nagyon nehéz. Vagy azért, mert telített a jogász szakma, én aláírom, hogy talán ez is lehet, meg valószínű az életkor is közbejátszik, hogy nem biztos, hogy az én évjáratoma legkelendőbb a munkaerőpiacon. Nemcsak a versenyszférában, hanem általában bárhol. Tehát énnekem *kudarcos az álláskeresésem*.” „Tehát az én pályafutásom, az most nem tudom, hogy ez jogásként ez, *karriermek semmiképpen nem nevezném, sikeresnek sem talán*, inkább azt mondom, hogy voltak nagyon hasznos periódusok benne...”*

Mátyás 65 éves minisztériumi ügyintéző, pályáját kezdetektől a sodródás jellemezte: nem érdeklődés, hanem a könnyebb tantárgyak alapján választott hivatást, az egyetemen nem voltak túl jó jegyei, nem volt ambíciózus, majd tíz évig maradt egy „gyomorfeszülős” munkahelyen (nem is gondolt rá, hogy máshol próbálkozzon, egy véletlenül adódó külső megkeresésre váltott). A korábbi munkahelyi tapasztalatok preferenciává tették számára az emberileg megterhelő helyzetek kerülését és a hasznos munka keresését. Attitűdjét tehát alapvetően határozza meg a fontos és érdekes munka iránti igény, ezeket együttesen pedig végül a jogalkotás biztosította számára.

„És akkor sikeresen átnyergeltem, és azóta is ott vagyok, és most már nyugdíjkoromat elérve még továbbdolgozva is ott vagyok. Gyakorlatilag az első két hét után a minisztériumba érkeve rájöttem, hogy ez az, ami nekem való, ahol kodifikációs tevékenység folyik, és alkotmányjogi területen, tehát nem valamely speciális jogágban, hanem *talán a legfontosabb jogág területén*.” „És nem az, hogy lubickolok benne, de szemben például a korábbi olyan érzéseimmel, hogy az ember mikor tanácsnál vagy önkormányzatnál dolgozott, akkor vasárnap este már a gyomra így meg volt feszülve, hogy úristen, holnap megyek dolgozni, és jönnek az ügyfelek, az értetlen emberek, és nem lehet velük mit kezdeni... Mióta minisztériumban dolgozom, mai napig az van, hogy *na, mi jön ma, milyen kihívás?*”

A feladatait szenvedéllyel és lelkiismeretesen végzi, akár késő este, hétvégén is dolgozik, ha kell. Munkájának elismeréseképpen hamar kinevezték vezetőnek, illetve a mai napig ő mentorálja a fiatalabb kollégákat. A pozícióval való erős szakmai azonosulás folytán enyhe rosszallással szól azokról, akik a nyugdíjat és a „kapálást” választják.

„És hát más kollégákkal szemben, akik nyugdíjazásnál azonnal *eldobták a tollat meg a számítógépet, és mentek kertet kapálni vagy nem tudom, mit csinálni, teniszezni*, én viszont... [...] És így most még úgy tervezem, hogy még egy évig csinálom, aztán majd meglátom.”

Ez az azonosulás később visszaköszön a „társulattag” kifejezésben is, és az azokkal szembeni magasabbrendűség érzetében, akik csak „epizódszereplőként” vesznek részt a minisztériumi munkában. A jogalkotási munka tehát fontos, izgalmas kihívás, de tapasztalata az is, hogy politikailag befolyásolt, így kompromisszumkészséget igényel a szakmai szempontok érvényesítése. A hosszú idő után megtalált érdekes munkahelyhez való hűség miatt a kézenfekvő kilépési lehetőséget (a nyugdíjba vonulást) a politikai kritikája ellenére is elhalasztja, elfogadja a mező szabályait.

„Tehát nyilván úgy lehet az emberek különböző politikai kurzusokat végigszolgálnia, hogyha megőrzi valahol az intaktságát, és megéri, hogy mit akar a politika, és segíteni akar abban, hogy azért ez elfogadható legyen jogi értelemben is.”

István 44 éves bíró, eleinte nem tudta, mi a célja a jogi diplomával, egy „jövőbeli reményeket tápláló” végzettséget szeretett volna, később konkretizálódott a magas presztízsű, jövedelmező állás igénye a nemzetközi ügyvédi vagy adótanácsadói pálya képében. A családban nem voltak információk a lehetséges jogász karrierutakról. Az interjú során István ezzel összefüggésben visszatérően sérelmezi, hogy nem volt tudomása a később megismert és szinte idealizált nemzetközi céges mezőbe való belépéshez szükséges inkorporált tőkékről és stratégiáról. Anticipációi így a meglévő kulturális tőkéhez igazodtak, a végül elért bírói kinevezést a „fényes karriert” jelentő adótanácsadói munkával szemben sikertelenségként éli meg.

„Akkor szerintem még nagyon kevés olyan ember volt, aki céltudatosan már harmadikos, legkésőbb harmadikos korában már pontosan tudta, hogy ő nemzetközi ügyvédi irodánál vagy adótanácsadó cégnél akar jogászként dolgozni, ahhoz felsőfokú tárgyalóképes angolt kell tudnia, egy évre kimenni Írországra adójogot hallgatni, majd trainee lawyerként negyedévesen négy hónapig a [cégnél] vagy valahol 16 órát dolgozni, és akkor majd esetleg felveszik, vagy akkor a felvételinél beengedik, és utána bizonyíthat tovább még 22 óra munkában. Tehát én akkor, *fogalmam sem volt, hogy létezik ez a világ egyáltalán*, egyetemista koromban. Az a világ, ami, ez is most jutott eszembe így ma, ahogy így gondolkodtam, *A cég* című film, amiben látszik, az így elmegy ilyen nagyon bünyű irányba, de valójában azt a világot írja le, amit én... én... úgy gondolok elérhetőnek, ha az ember céltudatosan készül már erre, így idézőjelben *sodródva, ahogy én éltem a pályámat*, úgy nem.” „És ha ezt mérlegre teszem összességében, emiatt nem, *nincs bennem már semmilyen ilyen, tehát ilyen nosztalgikus vagy ilyen elábrándozás, hogy jaj, elrontottam, meg nem ezt kellett volna*, meg hogy, ahhoz képest, hogy sodródás volt a pályám eleje, úgy a, kellett tudatos döntések hozzá, hogy, meg szerencse is, mert ez mindig kell valamilyen szinten, de csak a szerencse az nem elég, tudatos döntések *meg elképzelések, hogy mi az, ami lehetséges* így a pályán.” „Tehát magyarul ott is fiatalon úgy, ahogy *A cég* című filmben, vagy nem tudom, hogy úgy van-e, de hogy nagyon meg akarnak felelni, vagy valami nagyon nagy motivációjuk van a fiataloknak. És azoknak, akik a nagy nemzetközi cégeknél vannak, úgy gondolom, hogy már egyetemista korukban van egy ilyen hihetetlen motivációjuk meg céltudatosságuk. *Míg ugye azoknak, akiknek a karrierje nem olyan híres vagy olyan fényes*, azok korábban nem voltak céltudatosak. *Mindegy*, amit a [szervezet]-ről akarok mondani, hogy igen, kialakult bennem ez a szakmai igényesség vagy önmagammal szembeni elvárások, hogy teljesítsek...”

A különböző munkahelyein mások hozzáállása miatt is folyamatosan hátrányban van, egy egyetemi rossz értékelés a bírói előmenetelét hátráltatja, a mindenhol tapasztalt kívülállóság pedig a szakmai kapcsolatokat ássa alá. Úgy tűnik, a pálya minden sikertelen lépése sérelemként él benne.

„Van egy rossz élményem, aminek egy kicsi jelentőséget tulajdonítok [...], hogy hármast kaptam polgári jog szigorlatra valamelyikre, így, ami beleszámított a diplomaeredménybe. De úgy, hogy négyes be volt írva, és áthúzták. És utóbb derült ki, hogy *ezen múlt a summa cum laude diplomám*, ami most hogy, ahol dolgozom, így *előmenetelnél számít*, nem tudom én, egy vagy két pontot, ilyen objektív pontot. Mert hát akkor azt mondja az ember, hogy nem, ez nem számít, *valójában így ez egy picit néha még így eszembe jut*, hogy, bár nem élesen, mert erről a pontrendszerrel is megvan a véleményem, de hát ugye ebben kell most dolgoznom, meg gondolkodni, ha előmenetelben gondolkodok a pályán.” „Ez egy visszatérő élmény, [...] hogy vannak, akik osztják az észt, meg vannak a, nem tudok jó szót, meg vannak a, itt valami pejoratívat akarok mondani, de nem mondok azt, mert nem is tudom megfogalmazni, meg jönnek azok, akik nem is tudjuk, hogy *mit keresnek itt*, meg mit képzelnek magukról.” „Odakerültem, olyan *furán néztek rám*, hogy mit keres itt a központból, meg mit mond meg ő nekem bármit, én már végeztem három ezer ellenőrzést, hagyjon már engem zékén, tehát volt eza a hangulat.” „Eljött bennem az az érzés [...], hogy most megint elkezdni itt harminc-, nem tudom én, öt évesen, hogy itt, *a rosszindulatot éreztem*, de már nagyon erőset, zárójelben megjegyzem, nem alap nélkül, s most elkezdni ezeknek is bizonygatni, meg nem tudom, ilyen *hátrányból indulni*.” „Pedig lehet, hogy sokkal jobb lett volna már 2001-ben elkezdni a [hivatalban], akkor *teljesen más lett volna a jövő*.”

István erősen hisz a meritokratikus elvekben, ez vissza is igazolódott a pályáján.

„De ott alakult ki bennem az, hogy, ami korábban nem volt meg, hogy ez a munka, *ha jól akarom csinálni*, akkor nem olyan, hogy munkaidő vége, és akkor négykor abbahagyod. [...] De arra akarok kilyukadni, hogy muszáj volt kutatómunkát végezni, mert sokan, én azt tapasztalom a volt munkahelyeimen, hogy azt gondolják, hogy mások azért értenek valamihez, mert kiképezte őket valaki, hogy valahol kaptak. Nem, *ők magukat képezték ki* azzal, hogy szerintem, hogy volt bennük az a szakmai elvárás, amúgy *kell hozzá tehetség*, és ezt az ember nem ismeri fel, mert én magamról azt gondoltam, hogy amit én tudok nyújtani, azt mindenki tudja, csak akarnia kell. De valójában arra jöttem rá időközben, hogy nem, ez nem így van. Hanem én valamiért, s ugye a visszacsatolást ott kaptam, hogy az akkori [szervezet]-os vezetőknek tetszettek az írásaim.” „Én el sem tudom képzelni, hogy mit képzelnék mögém emberek, meg hogy miért lenne érdeke egy vezetőnek, akit az alapján ítélnék meg, hogy hogy teljesítenek az alatta[lévők], *miért lenne érdeke egy teljesítmény nélküli...*, nem racionális.”

Az interjúban hangsúlyosan megjelenő, ezzel összefüggő másik beállítódás a visszajelzések és általában az önismeret iránti igény.

„És ott viszont, én úgy érzem legalábbis, hogy ott alakult ki bennem, ami egyébként meg kellett hogy legyen, és nem volt számomra visszaigazolás, hogy én most jól végzema munkámat, vagy nem, vagy hogy *én most milyen vagyok valójában*.” „De hát nyilván nem, tehát nem hiszek a véletlenekben, meg nyilván ez a személyiségemben volt. Merthogy én gondolom azt is, hogy mennyire igaz, ami a delphoi jósdában ki van írva, hogy *»Ismerd meg önmagad, az lesz a sorsod.«*” „... a bíróságon azt hiszik, hogy így a felek el vannak ájulva a bíróság felkészültségétől, tudásától meg, tehát van ez a hamis *önkép*, hogy nem tudják, hogy valójában ez nincs így. [...] Én nem tudom, hogy *rólam mit gondolnak kívülről valójában*, nem tudom.”

A megfelelési vágy, az ehhez kapcsolódó folyamatos visszajelzések iránti igény végső soron a teljesítmény elismertetését szolgálja, azon kulturális tőke meglétének a visszaigazolását, amely a nemzetközi adótanácsadók világában is a siker elsődleges záloga.

„Úgyhogy a jogász-pályával kapcsolatban, hogy szerintem az önmagával szembeni *igényesség*, meg hogy *meg akarok felelni*, meg... És *valójában ez képződik le határozottan szerintem a piacon az ilyen nemzetközi szintű ügyvédek*. Hát mert ők, szerintem ők egytől egyig nagyon profik és nagyon jók.”

István a közigazgatási hivatást majdhogynem szégyenként éli meg, a bírói pályafutás sem kecsegteti nagy karrierrel, büszkeségre csak a nemzetközi ügyvédi, adótanácsadói pálya adna számára okot. Mindezt a kortársak visszajelzéseivel köti össze – részben a mai fiatalokra vetítve ki saját vágyait –, azaz úgy tűnik, ebben a törekvésben is leginkább a másoknak való megfelelés dominál.

„És ugye ez, ezt *mai nap is látom, hogy ugye joghallgatók*, ahogy én is esetleg, mondjuk a büntetőjogot úgy érdekesnek tartották, mert olyan krimiszerű, olyan izgalmas, misztikus. Ugye ehhez képest az adójogra keveredtem, amiről *egy szó nem esik soha egyetemen ezekről*, hogy te mi szeretnél lenni? hát engem annyira érdekel az adózás rendje meg, *ez nem létezik a valóságban*.” „És alapvetően azt gondolom, hogy ugye *ezeket a fiatalokat alapvetően a karriervágy meg az egzisztencia vonzza*. Meg hogy tényleg ez, *ezt tényleg büszkeségnek tartják*, hogy ó, én a, mit tudom én a [cég]-nél vagyok az ügyvédjelölt. *És amikor megkérdezik tőlem, emlékszem: és te hol dolgozol? – [közszervez] ügyintéző – S van terved az életedre?*” „Ez olyan mint a, tehát az én munkáma, párhuzamot állítva, *vagy az ő felfogását a téren*, a vajaskenyér, most gasztronómiai párban, az meg az öt Michelin-csillagos hat-nyolcfogásos menü...”

A folyamatos megerősítés igénye az elvileg autonóm bírósági döntések tekintetében is megfogalmazódik, a habitus valójában a közigazgatási szakemberé maradt.

„Mert *nem kapok semmilyen visszajelzést*, lehet, hogy jobb is, nem tudom. [...] Itt valójában nincs szakmai rálátás a másik munkájára, előítéletek vannak, esetleg hallomások meg nem tudom, mik, meg megérzésék,

vagy én nem tudom. Vagy híresztelések, rosszindulatú vagy beteges híresztelések. Nem tudom, nekem még ez is furcsa így, ami itt zajlik. És ugye egy ilyen [közígszerv]-os viszonyban, vagy egy ilyen más viszonyban, ahol van egy ilyen szakmai, tehát egy kvázi objektív, mert ugye a bíróságon az objektív szakmai mérce lehet a Kúria. De ugye egy más rendszerben lehet a vezető, aki látja a tiédet, a másikat, a harmadikét is látja. És ő, mivel az az érdeke, hogy mindenki jól dolgozzon, ezért nem fog előnyben részesíteni egy olyat, aki nem. Tehát magyarul *ott sokkal jobban működik ez a része.*”

Az interjúrészetekből kirajzolódó kép kialakult szakmai, de hiányos egyéni autonómiát tükröz, amelynek forrása a pálya nagy részében megélt kívülállóság és az elmaradt sikeres karrier miatti folyamatos megerősítés igénye. Az egyéni autonómia korlátozottsága (mások értékítéletére hagyatkozás) miatt a jogász pályáját kudarcként éli meg, stratégiája azonban már nem a bírósági szervezeten belüli, amúgy is reménytelennek ítélt előmenetelre vagy az onnan való váltásra irányul, hanem a saját vágyainak a gyerekek életében való beteljesítésére.

„... és a gyerekeimnek is ugye azt, nem azt mondom, hogy hú, a jogászság jó, hanem én nem akarok úgy otthoz, nem akarom szidni a munkámat, hogy jaj, de szar már megint, nincs kedvem. [...] Azt mondom, hogy valójában az nagyon jó, ha valakinek van egy *inspiráló közeg* az életében, olyan értelemben, hogy látja, *hogymik a lehetőségek és a célok*. Ugyenekem ez nem volt meg egyáltalán fiatal koromban. És mikor olvastam is könyveket más területről, hogy *valaki hogy lett sikeres valamiben, mindenütt ott volt valami fiatalkori példa.*”

Tamás 51 éves bírósági számára szintén fontos cél a jogász életút során a szakmai kompetencia bizonyítása, a különböző képesítések és fokozatok megszerzése, ezért ő is érez némi sajnálkozást a kevésbé célirányos indulás miatt. A szakmai előmenetel a tudományos pályafutásban és a bírósági szervezetben is késik vagy stagnál, de megbékélt ezzel a helyzettel, mert úgy érzi, jó helyen van.

„Azért érzem úgy, hogy hiba volt, vagy lehet, hogy hiba volt, mert mindig megfordul a fejemben az, hogy lehet, hogy *máshogy kellett volna alakuljon a pályafutásom*. [...] Tehát ezért mondtam ezt, hogy tulajdonképpen lehet, hogy hiba volt, hogy nem a PhD-val kezdtem, mert ha valaki egyértelműen a tudományos pályára áll rá már az egyetem elvégzése után, akkor utána már nem biztos, hogy egy LLM fokozat megszerzése az mindenképpen érdekli, bár hogyha már van egy PhD fokozata, s tudományos irányra állt rá valaki, mellette mondjuk azon a szakterületen ügyvédkedik, akkor nem okvetlenül szükséges szerintem ez a fokozat megszerzése *a saját reputációjának az erősítése érdekében.*” „*Címzetes törvényszéki bírói kinevezést is kaptam a bírósági pályafutásom során a munkavégzésem eredményeként. De változatlanul egyébként jelenleg elsődleges bírói tevékenységet végzek, és vegyes referáda mellett, tehát valamennyi típusú ügyet kapok.*” „Tehát a PhD-tanulmányaimat én úgy kezdtem meg és úgy végeztem el, hogy *nem volt benne semmi kényszer*, nem volt benne semmi sietség, nem volt benne semmi nyomás, tehát több mint tíz évig tartott.”

Az elméleti elmélyülés és a széleskörű rálátás igénye egyaránt jelen van a bírósági és a tudományos pályafutásában. Mivel a bírósági és a jogtudományi mező biztosítja a teljesítménykényszertől mentes, nyugodt munkavégzést és a szakmai reputációt, azonosul e mezők tétjével, így kritikát nem fogalmaz meg sem a jogrendszerrel, sem azok működtetőivel kapcsolatban.

Júlia 41 éves bírósági életét kezdetben az autonóm választások lehetőségének hiánya jellemezte: mind a tanulás irányában, mind a szabadidő eltöltésében erős családi nyomás alatt állt. Az egyetemen a várt inspiráló közeg helyett szintén a monoton tanulásról szólt minden. Támogató kulturális közeg és előzetes elképzelés hiányában csak lassan alakult ki a szakmai autonómia érzése, a kezdeti kishitűség után a sikerélmények hozták meg mindig a reális önértékelést. Közigazgatási és bírósági munkatapasztalatai végül kedvező irányba befolyásolták az egyéni kompetencia érzését is.

„És ahogy nekem korábban a perképviselő ellátása adott egy *önbizalmat*, egy kiállást, egy magabiztosságot, most a tárgyalásvezetés, hogy így beletanultam idővel, így az is olyan jó volt, hogy *hú, én ezt meg tudom csinálni*. [...] Ez így többször eszembe jutott még így az elején, hogy te jó ég, én mit fogok dönteni, meg úgy megsajnálta az ügyfelek... vagyis igazából nem az, hogy megsajnálta, hanem hogy olyan rossz érzés volt, hogy *én nem vagyok oda való*, én nem vagyok erre alkalmas, *de aztán ez így elmúlt*. [...] Amikor a kollégák odajönnek, és kikérik a véleményemet [...], ez így jólesik.”

A saját magába vetett hit megerősödése kialakította a vezetői, illetve magasabb presztízsű területekre váltás igényét, a váltások sikerrel is jártak. A hivatali előmenetel visszaigazolta hitét a meritokratikus elvekben, a bírósági pontrendszer azonban ebben a tekintetben csalódás számára.

„Azt gondoltam, például a naivitásom abban mutatkozott meg, hogy azt gondoltam, hogy kemény munkával lehet előbbre jutni. És a [hivatal]-on belül ezt még éreztem is, mert ott, tehát azt tapasztaltam, nemcsak magamon, hanem mások esetében is, hogy *ha teljesítesz, meg jó vagy, akkor előbbre juthatsz*.” „Emellett pedig az a munka, amit a bíróságon végzel, gyakorlatilag értékelés nélkül marad, illetve ezt maximum ilyen úgynevezett szubjektív pontokkal [...] jutalmazhatják, de a szubjektív pontokban meg már benne van az is, hogy ki kit kedvel. Tehát igazából a munkád annyira, tehát nem az határozza meg az előbbrejutásodat, hanem az, hogy a szabadidődben milyen plusz tevékenységeket folytatsz. Ami oda vezethet, nem feltétlenül, de oda vezethet, hogy például egy Kúriára *nem feltétlenül a legalkalmasabb személyek kerülnek be*. [...] És szerintem ezen kellene változtatni, tehát arányosabban kellene azt figyelembe venni, hogy *az a munka, amit végzel, az itt jobban értékelést nyerjen* [...]. És szerintem ez a rendszer így nem túl igazságos, meg végső soron meg nem hatékony, mert nem azt eredményezi, hogy akkor egy professzionálisabb bíróság áll össze.”

A szakmai és habituális kompetenciákat elismerő, a hivatal tekintélyének erodálódásával és légkörének romlásával szemben változatlanul tekintélyes és vonzó bírósági munka tehát neki való. A bíróságon megtalált sikerélmény, illetve a versenyszférába nem illeszkedő habitus és életkor azonban erősen köti is ehhez a szervezethez, így kritika csak a mezőben való előrejutást megnehezítő pályázati rendszert éri.

Gábor 58 éves bíró, az utolsó nem jogállami jellegű (halálos) ítélet megalkotásának közreműködője, megváltoztatásának tanúja. Később kegyelmi ügyeket intéz eredményesen, majd bíró lesz. Pályája problémamentesen haladt előre, nagy jelentőségű, sajtóban is szereplő ügyeket kap, amelyekre büszke. Döntéseiben hangsúlyos az emberi tényező figyelembevétele.

„... *emberi sorsokról* van szó, tehát figyelni kell arra, hogy akár egy szónak, egy mondatnak nagyon komoly jelentősége lehet. Senki nem születik bűnözőnek vagy vádlottnak, tehát figyelni kell azt az életutat, azt a szocializációt, ahogy valaki így eljut ide az egészsébe.”

Fontosak számára a szakmai, kollegális viszonyok. A bíróságon elért sikerek hűségessé teszik a szervezethez, a rendkívül pozitívan értékelt munkahelyi kapcsolatok kialakításának és fenntartásának igénye ezzel együtt valószínűleg szűkíti a kritika lehetőségét.

„... egyrészt ott vezetői feladatokat is elláttam, tehát ott volt kettő *csodálatos* kezdő bíró, akik azóta mind a ketten eléggé szép pályát futottak be [...]. Sok mindenkivel *baráti viszonyt* alakítottam ki, polgári bírókkal [...], meg volt egy elnökszónya [...], *akkivel nagyon jól tudtuk igazgatni* a bíróságot.” „Hangsúlyozom, hogy a sajtónak a kilencven százalékával én *nagyon jól tudok együttműködni*.” „Én *nagyon tiszteltem* a rendőröknek, az ügyészeknek és az ügyvédeknek is a munkáját, különösen az utóbbi szférában, tehát a védelmet ellátó kollégákkal *nagyon jó és korrekt kapcsolatot* alakítottam ki.” „Itt tényleg emberi sorsokról van szó, és én *nagyon tiszteltem a másodfokú bíróságot*, amelyik eljár egy ügyben, és igyekszem tanulni abból, amit mondjuk leírnak.”

András 65 éves nyugdíjas ügyész nehéz családi körülmények között végezte el a jogot, és indította el a pályáját. Több jogász hivatásban is kipróbálta magát, végül az ügyészségen találta meg a habitusának megfelelő és biztos állást jelentő hivatást, amelyben eredményes volt. A sikerélmény szakmai kompetenciaérzést, az ügyészségi hierarchiában behatárolt döntési jogkör pedig elfogadható mértékben korlátozott egyéni autonómiát eredményezett.

„... ugye az ügyészség egy hierarchikus szervezet, és vezetői utasításra dolgozunk, és a vezetőknek az iránymutatása az mindig fontos, és hát azt be is kell tartani. Ezzel szemben *vannak azért bizonyos lehetőségei a beosztott ügyésznek*, ha valamivel nem ért egyet, úgynevezett hivatalos feljegyzésben ezt megteheti, és ez a hivatalos feljegyzés ez azt jelenti, amiben leírom, hogy én azért nem értek egyet ezzel és ezzel, mert amikor a tárgyaláson ott voltam, ez és ez és ez hangzott el, a vezetői utasítás hiába volt ez és ez, ami ott elhangzott, az cáfolja az ügyészségi álláspontot [...]. Ilyen többször előfordult, és azt ugye bennhagytuk az aktában.”

Az ügyészségi mező lehetővé tette számára a habitusának megfelelő érdekes, szakmailag eredményes és meglévő előítéletei ellenére is méltányos munkavégzést, ennek révén pedig kedvező önkép kialakítását.

„*Nagyon megszerettem*, kétségtelen tény, hogy nagyon megszerettem, és én első perctől kezdve tárgyalásokra jártam, tehát én a nyomozásfelügyeleti munkába nem kapcsolódtam be, én rögtön tárgyaltam, mert én azt szerettem, és most mind a mai napig is azt szerettem. *Rengeteg, rengeteg érdekes ügy volt*, kerületi ügyészségnél dolgoztam, onnan is mentem nyugdíjba.” „*Vádelejtésre életem során talán egyszer került sor*, de az is jogszabályváltozás miatt...” „Most ezt azért mondom el, mert ugye itt, ahol én voltam a kerületben, visszatérve, általában az alacsonyabb iskolázottságú és nagyon vagyontalan, ez alá is támasztja ezt, amit az előbb én mondtam a minisztériumi adatokra hivatkozva, alá is támasztja, hogy valóban az alacsonyabb végzettségű, sok esetben... cigány származású, de ezt *most nem azt mondom, hogy van cigánybűnözés, adatilag nyilván van*, tehát ez nyilvánvaló, de ezt mondjuk úgy tudnám mondani, hogy míg száz cigány származású emberből mittudomén ötven bűnözik, míg száz magyar származásúból, fehér bőrűből mondjuk mittudomén húsz. De ez nem azt jelenti, hogy ez cigánybűnözés, csak az ő számarányuk ezt mutatja körülbelül. De ezt én úgy mondjuk a szakmám során nem tapasztaltam, ezt ugye mások mondják.” „Az új Be. alapján, el kell mondanom, hogy, ugye mivel én tárgyaló ügyész voltam, most már múlt időben mondom, mint tárgyaló ügyész gyakorlatilag az előkészítő eljárás az nagyon meggyorsította és hasznossá tette a büntető eljárást, különösen ahogy én tapasztaltam, a kis tárgyi súlyú ügyekben [...]. Bevált olyan ügyekben is, ahol mondjuk egy különös többszörös visszaesőnél el kellett volna rendelni egy felfüggesztés hatálya alatt elkövetett cselekménynél a felfüggesztettet is, amit ugye felfüggesztett büntetésként szabtak ki, és sok esetben ilyenkor olyan büntetésre tettünk indítványt, *hogy ne kelljen elrendelni, mert mondjuk csak egy csokilopás volt a Tescóból.*”

Összességében az ügyészségi munkát érdekesként és szerethetőként élte meg, amely nem korlátozza elviselhetetlen mértékben az autonómiát. A szervezet iránti hűség és kritikahiány oka így vélhetően ez esetben is a mező tétjével és szabályaival való azonosulás.

„Én ezeket vettem észre, hát egyébiránt jó szerintem, egyébiránt okos, értelmes emberek csinálták az új Be.-t is, *sokan azt mondják, hogy ügyészségpárti*, hogy az ügyészség dominanciája érvényesül jobban, *hát lehetséges*. De én szerintem jól tudnak dolgozni vele, megszokták már a bírák is, úgyhogy *alapvetően rendben van.*”

b) „... és akkor rájöttünk, hogy te jó isten, hát mi ehhez értünk” – autonóm jogász i életpályák

Bálint 28 éves közigazgatási ügyintéző az előző interjúalanyok egy részéhez hasonlóan többször szembesült hátrányos „játékszabályokkal” a pályája kezdetén. A „nem nekem való” érzése az ő esetében azonban nem valamiféle vélt kompetenciahiányból, hanem a szabályok igazságtalanságának érzetéből fakadt. A beágyazottság hiánya visszatérő kulturális hátrány, miközben minden, a mezőt uralók által is magasra értékelt, hivatalos tőkeelem megvan. Mindez

a felkészültségnek egyébként megfelelő mező „bojkottálásához”, a mezőnek megfelelő tőkefelhalmozás abbahagyásához vezetett, miután Bálint világosan érzékelte, hogy a rejtett tőke hiányzik, és a szabályok nem változtathatók meg.

„Az egyetem első két éve az amúgy nagyon nem tetszett, *nem nagyon találtam meg a helyemet*. Én ezt főleg arra tudom visszavezetni, hogy én elsőgenerációs jogász, másodgenerációs értelmiségi családból származom, és én nagyon azt éreztem a jogi egyetemen, hogy a korombeli társaság az mégsem így az én társaságom.” „És akkor jött 2019 nyara, amikor már volt [város]-ban ügyészségi fogalmazói hely, nem is kevés. [...] S a műveltségi teszt az nekem nagyon jól sikerült [...]. Az [név], a főügyész még meg is dicsért, hogy milyen szépen tudom ezeket. S az volt a felütéses kérdése, hogy hogy hogy tavaly engem nem vettek fel, hiszen látja, hogy doktorim van, TDK meg minden. Én meg most akkor nem akartam azt mondani, hogy belső pályázó nyerte, így azt mondtam, hogy nem tudom, lényegtelen, egy nagyon kedélyes beszélgetés volt az a húsz perc vele. És utána a második körös felvételi a [ügyészség]-en volt, ami az én benyomásom szerint szintén nagyon jól sikerült. Amikor kijöttem, a humánpolitikai munkatárs mondta is, hogy velem beszélgettek a legtöbbit. S akiknek volt angol nyelvű nyelvvizsgájuk, nekik volt egy külön kör a [főosztály]-on az ottani főosztályvezetővel, s ott angolul kellett beszélgetni, és az is nagyon jól sikerült. S akkor ugye amiatt mert dolgoztam az Egyesült Államokban négy hónapot, tehát nekem beszélt angolom az egész jó. *És akkor úgy jöttem el a [ügyészség] épületéből, hogy fixen össze fog jönni, és ugye nem jött össze. Az akkor engem egy hatalmas sokkhatásként ért, hogy... [...].* De név szerint tudtam, hogy vannak olyan emberek, hogy volt az is, hogy ügyészségi megbízott, sok ilyen is volt, meg volt olyan volt évfolyamtársam is, akinek tudom, hogy még mondjuk a *ritét* is, tehát hogy éppen alig érte el a diplomájában, azt az elégséges fokozatot, nem foglalkozott sosem büntetőjoggal, de mégis bekerült. *S akkor ez nekem olyan szintű ilyen törésvonal volt így a büntetőjogi vonalon, hogy a doktori suliból akkor kiiratkoztam, mert így eldöntöttem, hogy büntetőjoggal akkor többet nem foglalkozok. [...]* ... azóta lett volna lehetőségem menni, merthogy egy ismerősömből szólt, hogy ha szeretnék, akkor el tudják intézni, de ez most lehet, hogy egy ilyen büszkeség, de így én... én az ügyészséggel szemben már így sértett félnek érzem magam azon felvételi miatt. [...] Hat hetet voltam az [kerület]-i ügyészségen, és egy évet voltam a [ügyészség] [főosztály]-án ilyen tehetséggyógyító programban, tehát nekem papírforma szerint az ügyészi pályára lett így felépítve így az életem. *És akkor azt tapasztaltam, hogy ez, ez... hogy ez nem elég, mondjuk a haveri viszony, az, hogy te ismerősöm vagy, az felülírja.*”

Azt, hogy nem a felhalmozott tudástőke számít, az egyetemi nem fair értékelés és a sikertelen ügyészségi pályázatok után fordított előjellel a TDK-ba és a közigazgatásba való felvétele során is megélte. Ez utóbbi két helyre szinte véletlenül, megfelelő felkészültség nélkül került be, azonban mindkét helyen tudott élni a lehetőséggel, és a szükséges tudás megszerzése után a releváns tőkének megfelelően értékelték. Mindez a régóta hiányolt beágyazottságot is elhozta számára, immár nemcsak ismerősi kapcsolatokban, hanem más szakmai területekre való rálátás formájában is.

„Aztán egyetem harmadévében egy szerencsés véletlennek köszönhetően bekerültem a TDK-körbe, a Tudományos Diákköri Konferenciára, és akkor ott elkezdtem a kari TDK-kon opponensként meg szerzőként indulni, így valahogy ez az egész irányvonal így egy pozitív irányba ment el. *És ott már akkor barátaim is lettek, és így megtaláltam igazából a helyemet a jogi pályán belül.*” „Tehát ennek [az ügyvédi munkának] van egy ilyen oldala, ami nagyon sok embernek pozitív, ezt nagyon sokan szeretik tényleg, hogy akkor így valahogy így a *társadalmi vérkeringésben nagyon belekerülsz.*” „Tehát ez például hiányzott, hogy valahogy ebből a jogi közéletből, hogyha lehet így mondani, hogy ebből a *vértörésvonalból így kiestem.* Ennek most így örülök, hogy itt a [igazgatóság]-on *megint rálátok így a bíróságokra is, hogy mi történik arrafelé, mert szerintem érdekes azt tudni, hogy náluk mik történnek.*”

Emellett a közigazgatásban találta meg a többi attitűdlemnek megfelelő közeget is: az első munkahely által kialakított ügyvédi identitás a bírókkal szembeni kritikusságban manifesztálódik, a szakmai elmélyülés lehetőségét és a pénzügyi jog presztízsét pedig együttesen a szakirányú perképviselési tevékenység nyújtja. A kényelmetlen helyzeteket hozó ügyvédi pályával szemben a közigazgatás tisztas munkát és anyagi biztonságot megalapozó

tudást ad, a személyiség integritásának megőrizhetősége és a piacképes tudás megalapozása így az egyéni és szakmai autonómia növelésének igényével is találkozunk.

„És én egy ilyen ügyvédi körben pácolódtam, tehát hogy az első egy év az egy ügyvédi köze volt, és emiatt például én a [közjogszerv]-nál is *nagyon sokszor úgy gondoltam egy határozatra, hogy azt hogy tudnám mondjuk megfellebbezni*. Tehát még lehet, hogy most is még ügyvédként gondolkodom nagyon sok vonatkozásban. És lehet, hogy ezért gondolom úgy, hogy a bíráknál, hogy rosszul látják a dolgot...” „És azért ez nagyon sok embernek *kényelmetlen* lehet, és nekem is volt több olyan vádlottunk, akikkel így... tehát nem szívesen töltöttem úgy el vele egy órát mondjuk a folyosón várva és beszélgetve.” „Az adójogban én megtaláltam azt a fajta ilyen, azt a komplexitást a jogterületnek, meg mégis úgy *megvan szerintem az a presztízserő, hogy ha mondjuk évfolyamtársakkal is beszélek*, akik amúgy nagyon okosak, és nagyon jól képzettek, csak amúgy nem adójoggal foglalkoznak, s ha jön egy levél a [hivatal]-tól, akkor rögtön nekem írnak, hogy figyelj, jött egy levél a [hivatal]-tól, mit csináljak, nem értem, hogy mi van benne. [...] De hogy az adójognak szerintem megvan ez a presztízserő még jogászok között is, hogy egy ilyen nagyon specializált tudás kell hozzá.” „És még az is az adójog mellett szól nálam egy hatalmas érvként, hogy míg a büntetőjogi tudást azt csak a klasszikus jogi területeken – ügyészség, bíróság, védő plusz rendőrségnél – tudod alkalmazni, az adójog az a piacon is egy hatalmas felvevő réteggel rendelkezik. Tehát hogy nekem például van lakáshitelem, *nekem az egy nagyon nagy magabiztosságot meg ilyen biztonságérzetet ad*, hogy ha mondjuk a hivatalon belül valamelyik felettesemmel nem jönnek ki jól, vagy akármilyen probléma lenne, akkor nekem van lehetőségem ugyanazzal a tudással, amit mondjuk az adójogon belül szereztem, kamatoztatok, azt mondjuk a piacon is felhasználni.”

A tanulást minden mezőben szerencsés lehetőségnek tekinti, kihozva belőle a maximumot.

„S amúgy nekem is így volt a véletlen, hogy ez egy ilyen érdekes kis történet, hogy nem sikerült bejutnom a büntetőjogira, én nemzetközi közjogból írtam évfolyamdolgozatot, ahol viszont a tanár úr, az [név], az így, hát én nem azt mondom, hogy a hozzájárulásom nélkül, de én nem tudtam, hogy erről lesz szó, hogy egy ilyen diák-, ilyen TDK-kutatóműhelybe így bedobott engem, hogy akkor az évfolyamdolgozatom az valamilyen szinten akkor egy ilyen TDK-dolgozattá fogja kinőni magát. Én akkor még erről nem tudtam, hogy ez volt a szándéka. De végül ez annyira *jól sült el*, meg itt olyan jó társaságba kerültem, hogy igazából ennek köszönhetem azt, hogy így *a jogi pályára visszataláltam*. S akkor már a büntetőjogi irányvonal volt nagyon hangsúlyos.” „És az ügyvédi irodában viszont a büntetőjogi profil mellett az idegenrendészet és a polgári jogi profil is nagyon hangsúlyos volt. Ezt azért fontos kiemelni, mert én úgy felvételiztem oda, hogy ez csak egy büntetőjogi ügyvédi iroda, tehát most ilyen, ha lehet ilyen mintákat és zrevenni az életben, akkor itt is *akaratomon kívül másik kettő jogterülettel is mélyebb ismeretségre tettem szert, ami aztán utólag szintén úgy megint nagyon jól sült el*.” „Viszont olyan szinten szerencsém volt, hogy mivel [adózási kör], úgy az ügyteher az nagyon kicsi volt, vagy nem volt olyan nagy ügyteher mondjuk. Tehát *volt időm arra, hogy nulla kilométeres adójogászként így elmélyedjek a dolgokban*, a [munkaköri] kollégák azok nagyon segítőkészek voltak, s a nagy részük könyvvizsgáló is volt, meg mondjuk adószakértő vagy adótanácsadó. Tehát meg is volt az a tudásuk, hogy mondjuk úgy érdemben tudják fogni a kezemet, s a vezetés is teljes mértékben támogató volt.” „És igazából az is egy ilyen *nagyon véletlenszerű volt*, hogy a pályázati hatámap utolsó napján adtam be az önéletrajzomat, és akkor bekerültem a [igazgatóság]-ra jogászként, s végül az *adójog az így nagyon megtetszett*. Tehát hogy megcsináltam az adótanácsadóit, az adójogi szakjogászt, akkor most egy hét múlva már az utolsó szakvizsgát fogom megpróbálni, hogyha sikerül, akkor már szakvizsgázott jogász is leszek. S a [egyetemen] a [karon] a [szakon] most kezdődött a harmadik félév, tehát a második év.”

Bálint anticipációja szerint a közigazgatási mező ad megfelelő inkorporált tőkét az autonómiához, ezért azonosul a mezővel, amelynek jogterületéről és jogászairól alkotott képzeleti sem indokolnak kritikus hozzáállást.

Gabriella 58 éves vállalati jogtanácsos a jó egyetemi oktatásnak és nagy tudású közigazgatási kollégáinak köszönhetően hamar szert tett arra a magabiztos szakmai tudásra, amely megalapozta vállalkozókedvét és sikeres jogász pályafutását. Első munkahelyein ügyfélbarátságra és autonóm szervezeti kultúrára szocializálódott, későbbi pályafutásában hangsúlyosan érvényesítette a szociális érzékenységét és a szolidaritás értékeit.

„Úgyhogy jó volt az egyetemi oktatás akkor is, most nem tudom, milyen, de én még mindig abból élek, amit ott tanultam egyébként.” „És akkor ott találkoztam nagyon jó jogászokkal egyébként, nagyon tapasztalt, nagyon nagy tudású jogászok mellett tanulhattam ott, nemcsak a pénzügyi, adójogot, hanem inkább azt is, hogy közigazgatásban mi az ügyintézőnek a dolga. Hogy az ügyfelekkel hogyan kell bánni. Mert hozzánk még bejöttek ügyfelek, tehát mi egy elkülönült osztály voltunk, egy nagyon *rebellis társaság* [...]. És akkor rendszeresen jöttek hozzánk tanácsot kérni, és akkor a főnökünk [...], az mindig mondta nekünk, hogy ne adj nekik tanácsot! Hát mit fogunk mi megállapítani, miből lesz a prémiumunk, és egyáltalán, nem tudjuk hozni a számokat, a statisztikát. [...] De mi szartunk rá, már bocsánat, nagyon szerettük, hogy bejönnek az ügyfelek [...]. Szóval körülbelül ilyen volt a hangulat, és *nagyon ügyfélbarátok voltunk*, és segítettünk. [...] És hát ugye a revizorok szegények, *ők is hasonlóan rebellisek voltak*, és vadásztuk tényleg a rosszfiúkat, tehát hogy most már tényleg meg kéne állapítani valamit.” „Akkor szabadult fel egyébként az ügyvédi pálya. [...] És akkor én is úgy éreztem, hogy *nekem ide az oroszlánt is!*” „... ez a vidéki *mezítlábas ügyvédek* [...], ez bizony nagyon keserves volt anyagilag is, tehát üzletileg is. [...] De hát nem kérek tőlük ennyit, mert nem fogják tudni kifizetni, meg *hogya az ember szociálisan érzékeny*, na akkor az ő ügyvédi irodája meg vállalkozása elég rossz vagyoni helyzetben hagy. [...]... ezek az emberek visszaadják azt, amit én adtam nekik anno, rengeteg ügyfelem még most is, 2015 óta ugye nem praktizálok, de még mindig főlhív. Mindig naponta, hát azt mondom, hogy naponta két-három telefont kapok még mindig régi ügyfelektől, akik barátokká is váltak valamilyen szinten, meg hát olyan kapcsolatokká, akiknél azt érzem, hogy *kölcsönösen számítunk egymásra*, mert a bajban együtt tudunk lenni. És ez nagyon jó, tehát *ez pénzben nem mérhető.*”

Egyéni autonómiája a morális elvek követésében és az egyenrangúság minden irányú igényében (a kollégákkal és az ügyfelekkel szemben is) megnyilvánul. Az erős szakmai és emberi autonómia így összességében hangsúlyosan értékalapú hivatásgyakorlást tesz lehetővé.

„...én nyaranta a [város]-i tanácsnál dolgoztam, egyetemistaként nagyon-nagyon sok segítséget kellett adni ott az ügyintézőnek, mert a [tó] környékén amikor jöttek a nyaralók, akkor nagyon-nagyon sok szabálysértés, nagyon sok birtokháborítás történt, és akkor én kiegészítőként rengeteg büntetést szabtam ki. Három-négy-öt ezer forintot, és szégyelltem magam, hogy istenem, én ilyen kis egyetemistaként napi tizenöt-húsz ilyen határozatot hozok *meglett emberek ellen*, akiknek a kutyája hangosabban ugatott, mint a szomszédé.” „Ő persze természetesen a piramis tetején lévőket védte, én a *szerencsétlen* 33. és 34. és 35. rendbeli vádlottat védtem, akik mint a forgós zél, belekeveredtek egy ilyen piramisba. És hát akkor azért a kijelentései alapján azért leszürttem, hogy *minket azért nem nagyon vesz emberszámba se*, nemhogy ügyvéd kolléga számba. Na mindegy, személy szerint én nemsértődtem meg ezen egyáltalán, csak azért ez jelzi a vidéki és bizonyos budapesti ügyvédek közötti állapotokat, azt a fajta *mesterséges hierarchikus rendszert*, amit ugye felülről próbálnak a menő ügyvédek meg főleg a fővárosi ügyvédek a vidéki ügyvédekkel kapcsolatban érvényesíteni.” „... fehérgalléros bűnözés, és ez nagyon érdekelt ez a szakterület, mert ugye láttam, hogy a cégeknél ezek a mezsgyék, ezek nagyon-nagyon vékonyak. És hogy mindenki táncol gyakorlatilag a bűnözés szélén, aki a vállalkozását valamilyen szinten eredményesen akarja csinálni. És hát ebben szerettem volna segítséget nyújtani, hogy *meghatározni azt, hogy hol az a pont, amin tovább nem léphet* mondjuk egy vállalkozás, egy ügyvezető.” „Tehát hogy nem ébredtek az emberek arra rá, hogy igen, egy *normális emberi kultúrában*, vitakultúrában ez lenne az első, amit megpróbálunk. És nem próbálják meg, mert nem az a cél, hogy megegyezzünk, hanem az, hogy lealázzuk, hogy legyőzzük, tönkretessük, és hogy győzzünk a perben. Ugye győzzünk, ügyvédnő, ez mindig visszacseng, visszacseng a fülemben, hogy ugye, győzzünk.” „Ez a privatizáció ideje volt, amikor visszajöttem a szülés után dolgozni, akkor az állami gazdaságoknak a privatizációja, illetve reprivatizációja folyt. És az [szervezet] vezérigazgatója kért meg arra, hogy legyek a jogtanácsosa. [...] Jó, hát én beleegyeztem, nem tudtam, mit vállalok. *Nem volt szép, amit csináltunk*. Tehát szét kellett gyakorlatilag szedni izeire a gazdaságot, és apródonként eladogatni a legszélhámosabbnál szélhámosabb újsütetű vállalkozóknak, politikusoknak, politikusok strómanjainak, és hát ettől eléggé rossz érzésem volt. Egy picit belekóstoltam a [szervezetnek] is a hasonló szétzilálásába, és akkor, amikor az is elkészült, akkor mondtam, hogy na jó, *a rombolásból elég, most már valamit építsünk*. És akkor visszatértem a mezítlábas ügyfeleimhez.”

A pálya tapasztalatai és az átélt lelkiismereti kényszerek folytán Gabriella önmaga és mások jogász pályáját is nagyon pontos szakmai, politikai és emberi kritikával szemléli. Hivatásbeli

stratégiája ennek megfelelően a morálisan is vállalható, biztos ügyfélkör választása, azaz a jogtanácsosi munka, ami szakmai és személyes integritásának megőrzése mellett örömet is nyújt számára.

„Nem is tudom, hogy van-e olyan intézmény, ahol megközelíthetetlen, szakmailag és tisztesség szempontjából megkérdőjelezhetetlen emberek ülnek. Szerintem nincs ilyen. Pedig ebben a szakmában is ilyeneknek kéne lenni, függetlennek, az ügyfélnek *nem kiszolgáltatva lenni sem anyagilag, sem emberileg.*”
„Énnekem eszembe se jutott, amikor az ügyvédi pályát elhagytam, hogy visszamenjek egy ilyen közigazgatási vagy ahhoz hasonló rendszerbe, mert a férjempéldáján keresztül láttam, hogy *ez halál.* Tehát hogy ez nagyon-nagyon-nagyon sok, hogy mondjam, megalkuvást igényel. És én azt mondtam, már ötvenévesen *nem fogok én megalkudni.* Tehát én elég sokat megalkudtam az ügyfeleim érdekében is, kellett, és ez volt, de az ember egy bizonyos kor betöltése után asszem automatikusan azt mondja, hogy nem, tovább nem. Én végre *öntudatra ébredhettem* ötvenévesen, és most csinálhatom azt, amit szeretek. És én szerettem a jogi munkát.”

Béla 63 éves ügyvéd állítása szerint kizárásos alapon lett jogász, de maga is jelentőséget tulajdonít a hivatás választásában valószínűleg meghatározó családi-kulturális közegnek. Az apa „megszelídített”, majd aktív ellenzékiése és az érdeklődésnek egyébként jobban megfelelő művészi pálya komolytalanná nyilvánítása (amit utólag ő is nyugtáz a „kalandom” kifejezéssel) vélhetően további lökést adott a jogászi pálya felé.

„Nálam úgy kezdődik a dolog, hogy *apám is jogász volt* [...]. Érdekes módon, ha ide tartozik, nem volt apám párttag, de hát eddig jutott, jogi osztályvezetőségig egy ilyen nagy cégnél. Úgyhogy örökké dörmögött otthon, hogy milyen az élet, ugye a kádári rendszerben, meg milyen a jogász élete, hogy *ő elmondta, de nem foglalkoznak vele, szóval a szokásos.* Meg elvtársak így, elvtársak, na mindegy. Szóval a lényeg az, hogy *ez nekem a gyerekkorommal együtt jött.* Volt benne valami kis *ellenzékiesség* is egyébként, úgyhogy az is érdekes volt, amikor úgy '56-ban megsebesült, és első nap, úgyhogy végig egészét kórházban töltötte. De azért az, hogy állam, hatalom, jog, mért lőnek az utcán, egyebek, *szóval az úgy benne volt a gyerekkoromban. Hogy ezért vagy nem ezért, nem tudom, de a lényeg az, hogy jogász lettem, félíg-meddig talán kizárásos alapon is,* mert [...] rajtam látszott, hogy én nem vagyok remek matekos, tehát a műszaki pályák így kiestek [...]. [...] annyira nem vonzott az irodalom valahogy. [...] Bár az is hozzátartozik a sztorihoz, most épp képek között ül [az interjúkésztéskor kiállításra szánt képek voltak a fal mellett], hogy volt egy *kalandom*, hogy esetleg Iparművészeti Főiskolára menjek grafikusnak [...]. Úgyhogy jártam is előkészítőkre, de aztán *jött a szokásos szülői beszélgetés pár vasárnapi ebédnél*, hogy na most már kis fiam, ezt most már akkor hagyjuk abba, mert *komoly munka*, komoly szakma, fizetés is kéne, és... Na lényeg az, hogy ugye az ember akkor *rááll a sínre*, hogy akkor magyarból, történelemből felvételizni kéne, és ez működött. De még annyi, igen, hát azért volt a családban, vagy a baráti körben egy pár jogász, akik ugye *adták kicsit az irányt.* Hogy is volt, [...] nevémond valamit esetleg? Ő volt korábban a [hivatal]-nak asszem a főjogásza, nagy törvényelőkészítő múltja és tekintélye volt akkor a szakmában, és ő volt apámnak az első főnöke. Úgyhogy engem történetesen [vezetéknev + a jogász keresztnéve mint második keresztnév]-nak hívnak emiatt. *Most nem emiatt lettem jogász, de azért ez egy kicsit olyan, mutatja, hogy a levegőben azért volt valami.* Akkor, az meg a másik oldal, a mamámnak az egyik legjobb barátnője az meg a [jogtudós]-nek volt a felesége. Most a [jogtudós] meg ugye akkor volt élete teljében, és néha még föl is járt hozzánk, szóval *én az ő hangját nem a katedrán hallottam először, hanem otthon a nappaliban.* Ezt most elmondom, de *nem miattuk lettem jogász*, az szerintem tényleg a, *maradt a kizárásos alap*, csak ez úgy a háttérsztori, hátha érdekes.”

A kapcsolati tőke az egyetem elvégzése után is rendelkezésére állt, de számára az oktatás lehetősége nem volt vonzó, inkább saját útját járva a felhalmozott inkorporált tőkének (civilisztikai tudás, nyelvismeret) megfelelő magas presztízsű mezőbe, egy külkereskedelmi vállalat „élesapatába” lépett be. Az itt megismert nyugati jogi kultúra később értékes tőkének bizonyult, a rendszerváltás után derült ki, hogy Béla véletlenül nagyon sikeres stratégiát választott.

„És akkor ott úgyszólván egy élcsapatba kerültem, ahol egyrészt összeszokott és szisztematikusan, főnöktől tanulva, egymást kérdezve, tényleg a külkereskedelmi szakmában akkor ez egy olyan erős jogi csapatnak

minősült.” „... pont a rendszerváltás előtt gyűlt össze az a hat-nyolc év, hogy mire beesett a rendszerváltás, addigra már úgy tudtam, hogy merre hány lépés a világ. [...] Ugye ott akkor is ugyanaz ment, mint most, csak akkor az ott idegen test volt a magyar jogi gondolkodásban, hogy külföldi jog alapján szerződni, külföldi jogokat hát többé-kevésbé ismerni. [...] Szóval olyan dolgokat kellett azért akkor elsajátítani és használni, amik később rettentő hasznosak voltak, amikor ezek a dolgok átkerültek ugye a magyar jogba. [...] Tehát volt egy jelentős főrja a külkerjogászoknak a hagyományos ügyvédséggel szemben. Volt is ott feszültség rendszeresen, amikor felszabadult a piac. [...] Most nem akarom ezt minősíteni, de *egyszerűen előnyben voltunk*, nem beszélve a nyelvtudásról. És akkor megjelent az új világ, ugye betört ide a szabad piac, és *akkor rájöttünk, hogy te jó isten, hát mi ehhez értünk*. [...] Szóval *ugyanabban a közegben mozogtunk*, úgyhogy ez működött. [...] Hát az egy aranyélet volt akkor már. Akkor alakult az a később elhíresült [ügyvédi iroda] ebből a komplex jogi osztályból, és hát rettenetesen volt rá igény, hogy eza fajta idegen nyelven beszélő jogász, aki érti a külföldi befektető nyelvét, ezek egymásnak adták a kilincset.”

Gabriellához hasonlóan Bélánál is megjelenik az értékteremtés igénye, a festészet után a jogi munkában is. A jog tehát alkotás, nem hétköznapi tevékenység (oktatás, tömegcikkék kereskedelme, hétköznapi ügyfelek), hanem hírnevet hozó szakma (városépítés, külföldi nagyvállalkozók közötti elismertség, az érintett belföldi ügyfelek súlya – nagysága vagy számossága – miatt jelentős ügyek képviselője).

„... sosem éreztem magamban ezt az oktatási indíttatást...” „Úgyhogy úgy megyek itt végig a városon, hogy ezt a házat és azt a házat, és ezt a szállodát és azt az irodaházat a *segítségünkkel építették föl*.” „Ha egyszerűen fogalmaznék, akkor régen abban *segítettünk, hogy a külföldi tőke jöjjön be*, most abban segítünk, hogy menjen ki. [...] Hát mi volt hogy Bécsben *tartottunk előadásokat* a társasági jogról meg a magyarországi befektetésről.” „Én ezt nem tudtam, csak aztán megtanultam, hogy hát ott ugye gépi berendezésekkel kereskedtek, meg építőiparral, tehát egyrészt ilyen fiús dolgokkal, másrészt azért a civilizatikában ezek azok a témák, amik úgy feldobják az ügyeket. [...] Szóval jogilag az *kicsit több, izgalmasabb feladatot ad, mint mondjuk tényleg egy ilyen tömegáruexport-import*.” „*Közbeszerzés*, hát az is egy ilyen piac volt, amit sokáig csináltunk.” „De közben fölszámolták a teljes *hulladékos piacot*. Egy osztrák ügyfélnek dolgoztunk évekig...” „Hát a 2008-as válság volt az első komoly érvágás, akkor ezek a *piaci ingatlanosok* ezek egy pillanat alatt eltűntek, nem sokkal később a bankok is.” „És akkor már tartottunk ott, hogy már jó páran kaptak ugye a bokájukra rúgást, hát a teljes trafikos piac, hát rengeteg trafikos ügyfelünk volt, *még most is van Strasbourgban trafikos ügyünk*.”

Az egyéni autonómiának a szakmai kompetenciából fakadó sikerélmények mellett a politikától való rendszereken átívelő távolságtartás is a része.

„És hát akkor azért mégiscsak egy pártállam volt, szóval nálunk azért az volt az alapállás, hogy azért *a pártot azért hagyjuk az életünkön kívül*, ha lehet.” „Szóval akkor jött az egyik válság a másik után, és akkor most rátérhetünk a mai világra, hogy most már ott tartunk, hogy nemcsak válság van, hanem ez az *eszement politika*, amelyik tönkreteszi a piacot.”

Béla számára tehát a magas szintű jogi munka ad presztízst, erős szakmai és emberi autonómiája pedig elősegíti a hatalomtól való függetlenség megőrzését. Ennek következetes képviselője folytán 2010 után kivonul a jogászai mező nem meritokratikus elveken nyugvó tereiből.

Endre 53 éves jegyző kéri lelt érdeklődés alapján választotta az államigazgatási, majd a jogászai pályát. Az ennek köszönhető elhivatottság sorozatos sikerélményt nyújtott a munkájában. Az önkormányzatok rendszerváltás utáni autonómiájának erős szocializációs hatására nyilvánult a szabadság és a demokrácia alapvető munkafeltételé vált számára.

„És akkor én pénteken elvégeztem az Államigazgatási Főiskolát, és én hétfőn jegyző voltam egy 800 fős kistelepülésen. Jó, volt előtte felvételi, de ott eza, bizonyos értelemben a *demokrácia aranykora volt*. Vagy bizonyos szempontú demokrácia aranykora volt, mondjuk így, mert akkor itt a pártpolitikai megegyezések meg félelmek a rendszerváltás kapcsán ugye azt alakították ki, hogy *az önkormányzatok nagyon nagy*

szabadságot kaptak, és anyagi erejük is volt. És nagyon-nagyon sok kistelepülés, nagyok is, de a kicsik is, azok belevetették magukat abba, hogy ők most utol akarják érni azt, amit eddig nem sikerült. [...] *És akkor ott mindent csináltunk, és én nagyon élveztem* [...]. Én nagyon élveztem, mert nagyon sokrétű volt, és nem kellett beleszűrökülni egy államigazgatásba, tehát nem kellett beleülni egy íróasztal mögé, ahol mondjuk birtokvédelmi ügyeket fogok intézni kétszáz évig. [...] Nagyon jó volt a polgármester, egy talpraesett falusi vállalkozó volt, de volt benne ambíció, és értelmes volt. Nyilván sose csinált ilyet, de ambíció volt benne, és körülbelül ilyenek voltak a környékbeli polgármesterek is, s így vitték egymást, és igazából pénz is volt. És akkor én ott vettem észre, hogy én megtanultam az államigazgatásnak ezeket a technikai alapjait, mert *ott nekem már dönteni kellett, hogy merre menjenek a dolgok* [...]. És ott próbáltunk az embereknek is a magunk módján segíteni.”

Endre nem fél az önálló döntéshozataltól, sőt kifejezetten élvezi az autonómia igényelte felelősségvállalást. Megtapasztalta azt is, hogy az önkormányzati munka, ha szabadon hagyják, sokrétű, kreatív és hasznos, a racionalitás, együttműködés, az egymásra és új dolgokra való nyitottság pedig a politikán is átívelő közösségi érték. Bélához hasonlóan Endrének is meghatározó élménye, hogy a politikai megfontolások adott esetben hátráltatják a szakmai szempontok érvényesülését, ezért valamennyi munkahelyén igyekezett távol tartani, illetve ahol elkerülhetetlen volt, edukálni a politikusi részvételt.

„Azért volt jó jogászként, nagyon jó, nem az állapot volt rendezetlen ilyen értelemben, hanem olyan, demokráciának az a szabadabb ága próbált kialakulni, és ez nem biztos, hogy jó, de amikor inkább az érvényesült, hogy amit nem tiltanak, az mindent szabad. És akkor minden lehetőséget kikeresett az ember, hogy akkor mit nem, és akkor arra el lehetett menni. És akkor kétségtelen, hogy bizonyos szempontból ez egy szabadossághoz vezetett, és nem volt, tehát kicsit nagyobb rend kellett volna, de nem az önkormányzatoknál. Mert az önkormányzatok – biztos volt, aki persze rosszul működött, de a legtöbb, amit én tapasztaltam, az arról szólt, hogy – *ők fejleszteni akarták a településeket*, és megkeresték hozzá a lehetőségeket. És ha a lehetőség adott volt, akkor nem mondta nekik senki, hogy nem.” „Az első is egy aranykor volt, és a második is, csak egy picit más vonatkozásban, mert ott egy, szóval hogy mondjam, egy emelettel nagyobbról lehetett szólni ezekre a dolgokra. [...] És akkor ott is elkezdődött az a fejlődés, vagy a fejlesztés, ami nagyon érdekes volt. [...] Bizonyos értelemben nagyon számított mindenki rám, és én kicsit túllentem ott az én szerepemem, és *sok mindenben én ki tudtam mondani a döntő szót*, amiben általában a politikusok mondják ki.” „Ez azért volt, mert még akkor [település] egy olyan település volt, ahol a pártok nem jelentek meg, hanem nagyon értelmes helyi emberek alkották a testületnek a nagy többségét. Jó, voltak hülyék, kétségtelen, de ezek az emberek ezek értelmes, jórészt vállalkozó emberek voltak, akik *nem pártpolitikai alapon működtek*, hanem értelmes volt, elfogadta, nem volt értelmes, megbeszéltek. Tehát hogy nem volt bennük az az ellenzék, hogy én ellenzéki vagyok, és akkor nem csináljuk, minden. És *engedtek dolgozni*, és mivel működött a dolog, ezért azt gondolom, hogy bíztak bennem, hogy amit én mondok, az fog működni, és jórészt működött is a dolog.”

A bourdieu-i értelemben „testív” vált autonómia kézzelfoghatóan nyilvánul meg az értelmetlen utasításokkal szembeni, szinte zsigeri dacban.

„Amikor eljött a felvételi ideje, akkor el kellett volna mennem, s akkor ott valakivel, valamilyen *értelmetlen századossal* ott, nem tetszett neki a dolog, és akkor mondta, hogy nem engedem el. Hát mondtam neki, gondoltam magamban, hogy *jól van, apám, majd azt meglátjuk*. Úgyhogy én azon a reggelen bepakoltam a katonaruhámat a sporttáskámba, kimentem sportolni, felültem a vonatra, elmentem Szegedre, felvételiztem, visszamentem, s fölvettem.” „... ezt a rezsit, mondjuk nézzük ezt a, mindenhol meghirdették, hogy menjenek el az önkormányzatokhoz, és akkor kapnak igazolást. És akkor egyszer csak kapunk egy levelet, hogy igen, de helyszíni szemlét kéne tartani mondjuk. És akkor, hol van ilyen leírva a jogszabályban? Neki az a véleménye. *Jó, hát ha neked az a véleményed, akkor ennyi, akkor neked az, és? Akkor most mi történik?*”

Várakozásai szerint azonban a politikai mező behatolása előbb-utóbb ellehetetleníti az önkormányzati autonómiát, mégis – vagy épp ezért – folytatja a pályafutása során végig követett stratégiát: a mező játékszabályainak mindenkori kiismerését és védelmét.

„És akkor, pártállástól függetlenül, az önkormányzatok nagy többsége nem megy ki helyszínelni, mert ez egy baromság, mert mit akarnak eljátszani? Hogy kiáll a télapó, elmondja, hogy meghoztuk az ajándékot, menjél el a jegyzőhöz, majd az seggbe rúg. Bocsanat, tehát az majd nem ad igazolást, haragudjanak az önkormányzatra azért, hogy nem kap majd, vagy többet kell neki fizetni. *Hát nem, nem fognak ránk haragudni.*”

Luca 49 éves aljegyző kis kerülővel jutott a közigazgatásba, de onnan a folyamatos képzéssel megalapozott szakmai tudása és a problémák közös megoldására törekvése révén egyenesen haladt előre. Alapvető beállítódása lett, hogy a közigazgatás érdekes, és az ügyfelekért van, így elhivatottságából fakadó sikerélményei eredményeképpen szakmai és egyéni autonómiája is gyorsan kialakult.

„Szóval gyakorlatszerzés szempontjából az egy nagyon nehéz időszak volt pályakezdőként, én ezt bevallom, tehát hogy egy elméleti tudást kap az ember a főiskolán, de hogyha nincs az, aki betanítja gyakorlati idő alatt, hanem *saját maga kell hogy utánajárjon* [...], hát voltak könyvek esetleg, és akkor abban, meg jogeseteket olvastunk, meg esetleg *konzultáltunk szakmabeliakkal a környéken.*” „Nagyon fájlaltuk, hogy azt elvették [az okmányirodát], mert ezen a településen a, s mindig a vezetőtől függ szerintem egy szervezetnek a működése, hogy hogy vezet és irányít, itt mindig is az volt a szempont, hogy gyorsan *és azonnal kell az emberek problémáját, ügyét megoldani.*” „Szerencsére kapunk sok visszajelzést, amikor ügyfelek írnak, hogy köszönik szépen a *gyors és korrekt ügyintézését*, és hogy mennyit segítettünk ezzel.”

Az önkormányzatiság eszméjét saját életében is érvényesíti, magától értetődő polgári kötelezettségként kezeli a közterheket.

„Én is egy olyan kerületben lakom, ahol kell helyi adót fizetni, nem is keveset [...], de én ott például, ahol lakom [...], nagyon elégedett vagyok a szolgáltatásokkal, a színvonallal, az infrastruktúrával, és engem, én, nincs ilyen, hogy most fű, most ezt be kell fizetni ezt a helyi adót, mert én úgy gondolom, hogy *ez tők reális, és én ezért többszörösét kapom vissza.*”

A jövőt illetően az önkormányzati autonómia fennmaradását bizonytalannak látja, de mivel a mező szabályai teljes mértékben összhangban vannak a habitusával, az érzékelt feszültségek ellenére egyelőre nem lép ki belőle.

„Most ugye, hogy mondta, hogy mi a címe, tehát ha most ebbe az irányba megyünk, hát nem tudom, szóval kicsit én is úgy érzem, hogy *csalódott* vagyok. Úgyhogy már megfordult a fejemben, hogy pályát váltok egyébként. De mivel itt dolgozom, és itt jól érzem magam, mert itt a szemlélet nagyon pozitív, *ezért örülök, hogy itt dolgozhatom.*”

Jenő 59 éves ügyvéd jog iránti érdeklődése gyerekkori olvasmányok hatására alakult ki, és bár alapvetően más szakot választott volna, nagy lelkesedéssel haladt előre a pálya minden szakaszában.

„A jogi pálya választását talán két dologra vezethetem vissza, az egyik az általában a jogászok kilencven százalékánál, hogy az én korosztályom félt attól, hogy nem veszik fel a bölcsészkarra történelem és valamilyen más minor szakra, bár akkor még nem volt ilyen megnevezés, hogy minor szak, a másik pedig Erle Stanly Gardner krimijei, amelyeket faltam általános iskola felső tagozatában: *micsoda jó dolog lehet.* És persze nemcsak Perry Masonra gondoltam, hanem Della Street nevű titkárnőjére is.”

A szakmai haladást folyamatos önképzéssel, az anyagi előmenetelt szakmai kapcsolatok keresésével (egyúttal a politikai kapcsolatoktól való távolságtartással) igyekezett biztosítani.

„Akkor is nagyon apolitikus voltam, és jelenleg is az vagyok. [...] A 90-es évek elején még egy-egy sörözés erejéig össze-összefutottunk, szerintem utoljára Orbán Viktorral még akkor ebédeltünk együtt, amikor a

Horn-kormányzat uralmát éltük. Utána én *szándékosan távol tartottam magam ettől a világtól...* „Az irodánk profilja bővült, érdekes módon, sok nemzetközi szállítványozással. Ez valószínűleg egyik *jő megbízónknak*, a [vállalat]-nak *volt köszönhető*. [...] A nyelvtudásunk az én generációra jellemző módon olyan szinten volt csak pallérozott, hogy az ügyeket el tudtuk látni, pereskedni tudtunk, kisebb jelentőségű szerződéseket meg tudtunk kötni, de annyira nem volt csiszolt [...], hogy nagyvállalatokat ügyfélként meg tudjunk szerezni.” „Mikor beszéltem a tanulásról, akkor elmulasztottam azt megjegyezni, hogy elvárás az ügyvédi irodánkban, tehát aki itt akar maradni, annak *valamit még tanulnia kell a jog mellett*, amit természetesen az iroda finanszírozott és finanszíroz jelenleg is.”

Egyéni autonómiáját a morális elvek követése, ezen belül a polgári mentalitás fontossága, valamint a talpraesettség, vállalkozókedv és szorgalom alapozza meg.

„Az a kollega [hatósági ellenfél], aki a tárgyalótermen kívül kívánja megváltoztatni a tárgyalótermen belüli álláspontunkat, *az nem az a kollega, akivel szeretnék jobban lenni*.” „Mindig is azt vallottam, és ezt a szüleimtől tanultam, hogy ha az embernek szerencséje van az életben, akkor abból *illik valamit visszaadni*. Pro bono munkát végzünk mi is, mint ahogy az mindenkiel szemben, azt gondolom, követelmény.” „Ez az én generációm számára, akik a nyolcvanas évek végén, kilencvenes évek elején végeztünk, ez egy hihetetlen lehetőségeket biztosító időszak volt. Arra tekintettel, hogy a kiváló jogászok, akik teljes egészében más joganyagot tanultak a nyolcvanas években vagy azt megelőzően, szembesültek egy teljességgel megváltozott jogrendszerrel [...], hát az ismeretlen volt számukra. És azok a fiatalok, akik elég *bátrak* voltak, és *szorgalmasak* és, de ehhez nagyon nagy szerencse is kapcsolódott, azoknak valóban lehetőséjük nyílt arra, hogy nagyon korán önállósulhassanak.” „*Elvi döntést hoztunk* az irodán belül, hogy a továbbiakban építőipari ügyeket nem vállalunk. [...] De ez a hosszú munkakapcsolat és a kollégáim tehetsége, adottsága, számos területem nálam sokkal nagyobb szaktudása igazából a tulajdonosi jogkört ilyen primus inter pares pozícióra változtatta. És hatan könnyebben tudunk olyan döntést hozni, amely *jogszerű és igazságos és méltányos és az erkölcsünknek is megfelel*, mint két ember vagy adott esetben egy ember. S azt gondoltuk, hogy a kétezres évek közepén olyan szinten vált embertelenné a hazai építőipar, és ez nemcsak a lakásépítési piacra, hanem az egyéb típusú felépítmények építését kivitelező vállalkozásokra igaz, hogy nem akartunk ezekben a peres eljárásokban részt venni.” „Szerencsére az ügyfélkörünk olyan, hogy az ügyfeleink büntetőeljárásban nem vádlottként, hanem sértettként vesznek részt. Ez mindig nagyon fontos volt számunkra, ugye *az ügyfélkör az ügyvédet azért nagyban jellemzi*.”

Később a politika benyomulása miatt Bélához hasonlóan lemond a kifizetődő jogterületekről. Az egyéni és a szakmai autonómia megőrzésére, illetve az egzisztenciális sikerre való törekvés összeegyeztetése során mindig a morális szempontok bizonyulnak elsődlegesnek, amiből egyúttal az immorális rendszer kritikája is következik.

„Szakmai pályafutásomat nagyban segítette, hogy két állami vállalat, amely privatizáció előtt állt, felügyelőbizottsági tagokat keresett, és mindenféle pályázatokat kellett benyújtani, és két állami vállalathoz kijelölésre kerültem, ahol az egyik állami vállalatból rövid úton eltávolítottak, mert én komolyan gondoltam azt, hogy ezzel az ember felelősséget vállal, és *tisztességesen kell csinálni*, nem pedig felvenni a havi járandóságot. És a hasznosítási szerződések tekintetében ráleltem olyan dolgokra, melyeket most újra lehet látni ebben a rendszerben. Nagyon megköszönték a jelentésemet, és rövid időn belül nem tartottak a további szolgálatomra igényt.” „És akkor megpróbálkoztunk a közbeszerzési joggal, nagy lelkesedéssel vetettük magunkat bele. Természetesen elvégeztük a megfelelő iskolákat, és mindenféle képesítéseket megszereztünk. És ez akkor jól jövedelmező munkáknak is tűnt. Négy-öt év elteltével az Orbán-kormányzat, tehát a második Orbán-kormány regnálásának második évében hoztunk egy olyan döntést, amit annak idején az építőipari cégek tekintetében hoztunk: *soha többet közbeszerzési jog*. Nem gondoltuk teljes egészében harmóniában levőnek a hazai közbeszerzési szabályozást és az annak alapján kialakult gyakorlatot az általunk *jogállamisági kritériumoknak tekintett elvekkel*.”

3. A jogállamiság mint képzet megjelenése

Ahogy a konceptualizálásról szóló fejezetben szó volt róla, nemcsak a pozitív jogban (tételes jogi normákban, döntvényekben) megjelenő jogállamfogalom reflexiója volt a vizsgálat tárgya, hanem az interjúalanyok jogállamiságra, annak egyes elemeire vonatkozó saját képzetei,

jelentésadásai is, ha azok azonosíthatók voltak a narratívában. A jogállam normatív tartalmára vonatkozó meggyőződések megjelenése vagy annak hiánya mellett az interjúelemzés ezen részében a jogállami képzetek és a valóság összevetését, a jogállamiság tényleges állapotáról formált vélekedéseket is vizsgáltam.

Az e körben megjeleníteni várt témák például a következők voltak: jogi hagyományok (legalizmus, alkotmányosság), a civil szféra állapota, az autonóm cselekvés konkrét lehetőségei, működő mintái, a belső (munkatársakkal, felettesekkel való interakciókban), illetve a külső környezetben (a nyilvánosságban) megjelenített jogállami nézet vagy annak hiánya, a nyelvhasználat gondolatalakító, attitűdformáló szerepe, a jogállami elvekre hivatkozások megjelenése a jogász érvelésben, a bírói és a közigazgatási döntések nyilvánossága, kritizálhatósága és jogállami jellege, a jogalkalmazás során a jogérvényesítést elősegítő hozzáállás, szimbolikus cselekvések, az elnyomó jog „lerontása”, belső intézményi-szakmai problémák (belső érdekek előtérbe helyezése a közérdekkel szemben, ellenőrizhetetlenség, a szervezeti autonómia korlátai), a hivatásbeli szólásszabadság terjedelme, a szakmai képviselők lehetőségei, összefogás más hivatásrendekkel.

Az interjúk az előzetes várakozásokat csak részben igazolták vissza, mind a jogállam normatív fogalma, mind a pozitív joggal való kapcsolata és a jogállamiság tényleges állapota lényegesen szűkebb értelmezési dimenzióban jelent meg, jellemzően az interjúalany működési területét közvetlenül érintő problémák formájában. Előfordult az is, hogy ez a téma az előzetes felvezetés és a záró kérdés ellenére is teljesen reflektálatlan maradt. A következőkben az egyes interjúk releváns részleteinek segítségével vesszük számba a mintába került hazai jogászság jogállami képzetét.

a) ...a király megmondja, hogy mi a jó, és akkor nem kell okoskodni” – a jogállam normatív fogalma

A normatív jogállamfogalom az interjúalanyok által jogállamiságnak tekintett követelményrendszerként jelenti, függetlenül annak a tényleges jogi szabályozásban megjelenő tartalmától. A jelentésadás elemzése során nem ragaszkodtam a jogállamiság vagy valamely rokon értelmű megnevezés (joguralom, alkotmányosság stb.) említéséhez, az önkényes hatalomgyakorlás bármely jogrendszerbeli, alapjogi vagy intézményi akadályát képező normát jogállami elemnek tekintettem. A normák jellemzően nem pozitív megfogalmazásban, hanem éppen hiányukban, a jelenlegi jog- vagy hatalomgyakorlási rendszer diszfunkcióiról szóló negatív élményekben voltak azonosíthatók. Az elemzés során nem lehetett szem elől téveszteni azt sem, hogy az interjúalanyokat nem definiálásra kértem, pusztán arra ösztönöztem, hogy elbeszélésüket a jogállamiság témája köré szervezzék. Így a narratívákban megjelenő elemeket vagy azok hiányát mindig szoros kontextuális viszonyukban kell értékelni.

A jogállamiság problémája két interjúalanyánál jelent meg átfogó szemléletben, az önkényesség kizárására szolgáló normarendszerként. Endre, a jegyző itt azt említette, hogy

„nem jól működik ez a rendszer igazából. Működik egy irányba, az az irány az jól látható, az körülbelül valamilyen, tehát ilyen félkirályi rendszer vagy mittudomén, amiben *a király megmondja, hogy mi a jó, és akkor nem kell okoskodni.*”

A „nép” helyett a „király” határozza meg tehát a közjót, akaratával szemben pedig nincsenek gátak. Jenő, az ügyvéd a következőképpen foglalta ezt össze:

„*Ha a jogállamiságra rá kell térnem, hogy egy kicsit kapcsolódjak is, valami legalább hasznosítható legyen az eddigi mesén túlmenően, én azt gondolom, hogy én abban a korban végeztem az egyetemem, és az ügyvédi szocializációm arra a korra esett, amikor szentségként kezeltük a, ha nem is a montesquieu-i hatalommegosztás elméletét, de a fékek-ellensúlyok rendszerét.*”

Jenő reflexiójának érdekessége, hogy valójában már ezt megelőzően is hosszasan beszélt kifejezetten jogállamisági kérdésekről, az egyes alapjogok érvényesüléséről, mégis csak ezt az egy elemet nevesítette jogállami témaként.

Endre elbeszéléseiben a fentiekén túlmenően az önkormányzati munkát alapjaiban érintő alapjogok és jogelvek jelentek meg, így az önkormányzati autonómia, a szakmai jogszabály-előkészítés, a társadalmi egyeztetés, a megfelelő felkészülési idő, a jogszabályok egyértelműsége, a szabad véleménynyilvánítás, az együttműködésen alapuló döntéshozatal, a hátrányos társadalmi csoportok meghallgatása, a közérdek képviselője, az átláthatóság, a jogrendszer autonómiája. Néhány szemelvény ezek szemléltetésére:

„Mert az önkormányzatok – biztos volt, aki persze rosszul működött, de a legtöbb, amit én tapasztaltam, az arról szólt, hogy – ők fejleszteni akarták a településeket, és megkeresték hozzá a lehetőségeket. *És ha a lehetőség adott volt, akkor nem mondta nekik senki, hogy nem.* Ezt, amióta a világ, tehát '90 óta, minden kormány igyekezett visszaszorítani. Sajnos az utóbbi időben meg azt lehet tapasztalni, hogy az önkormányzatot tulajdonképpen ki akarják üresíteni. *Feladatainkat is, pénzügyi lehetőségeinket is korlátozzák*, ezáltal egy kicsit másabb most már az önkormányzati jogász munkája...” „Tehát hogy ez egy paródiája a jogállamnak, mert minden fontos döntés, tehát *se szakmai előkészítés nincs*, hanem a politikusok mondanak valamit, arról szünetlik valamilyen döntés este, az *reggel kijön jogszabályban*, arról mond valaki valamit a tévében, *a jogszabályban nem az van leírva*, s aztán próbálják mindenféle helyzetbe igazgatni, hogy azt hogy kéne érteni, ami oda le van írva, holott nem az van oda leírva.” „Nem kezelünk társadalmi problémát, hanem *egy parancsot vezetünk be*, nyilván ez is egy kezelése a problémának, de nem próbálunk valamilyen konszenzust teremteni vagy megnézni egyáltalán, hogy mik a főbb vonalak, hanem adunk egy parancsot. S vagy sikerül, vagy nem. És ha nem sikerül, és jó sok van, ami nem sikerül, az meg olyan, mint ott amikor a mesében *a király meztelen, azt nem szabad megmondani*, hiszen vagyunk néhányan önkormányzatok, akik nem kormánypártiak – és most nem politika, ez most független dolog –, azoknak úgyse hallják a hangját, meg úgyis hiába mondják, a többi meg hiába is mondaná, meg nem is meri mondani. Ezért nem tudom, hogy éri-e a jogalkotó, hogy micsoda hülyeséget csinál.” „Egyszer csak azt vettük észre, amikor be kellett menni a Kormányhivatalba a törvényességre, hogy bolyongani kellett a folyosókon meg ilyen pincészerű helyeken, mert ott a végén valahol ott van [a törvényességi osztály]. Oda is tettek, tehát fizikailag is meg szellemileg is, nem az volt a lényeg, hogy mit mondanak, hanem *csinálják meg, amit mondanak*, és fizikailag is odarakták őket az iktató mellé, ami szintén nagyon fontos.”

Jenő, ahogy fentebb említettem, részletesen beszélt jogállami kérdésekről, voltaképpen egybefüggő katalógusát adta a lehetséges elemeknek. Előadásában felmerült pl. a jogrendszer autonómiája, a közérdek szolgálata, az igazságosság, a normavilágosság, a független igazságszolgáltatás, az átlátható közigazgatás és közbeszerzés, a jogállami intézményrendszer és kultúra, a jogértelmezés szabadsága, néhány részlet ezekből:

„A feleségeről el kell mondani, hogy nagyon normativista szemléletű, és az sok esetben, sok jogterület esetén nagyon fontos, például a közigazgatási jogban. Nagyon jó dogmatikai háttértudással rendelkező, nagyon-nagyon jónevű és tehetséges ügyvédként dolgozott, de ő nagyon-nagyon *elveszni látta az igazságot* az igazságszolgáltatási rendszerben. [...] Én azt gondolom, hogy minden tisztelet megérdemel *a bírói kar meg a függetlensége megőrzése érdekében tett erőfeszítések* sorozata. És csodálattal tölt el, hogy van egy hatalmi ág, van egy terület, ahol nem tud érvényesülni maradéktalanul az elvárás megfogalmazása.” „...számomra elképzelhetetlen volt, hogy a jog szerepe oda emelkedik, ahol jelenleg van. Egyszerű *kiszolgálólánnyá* vált.” „S most nem a jogalkotás minőségére gondolok, ami pedig szintén ennek a fajta irányításnak a következménye, a kapkodás és az általános igények helyett az *egyedi igények kiszolgálása* szükségyszerűen maga után hozta a rengeteg hiátust, önellenmondásoktól hemzsező és aztán a jogági környezetben pedig *értelmezhetetlen* jogszabályi dömpinget.” „Szomorúságom *intézmények szerepének lecsökkentése* akár a hatásköri szabályok megváltoztatása vagy akár az intézményeket irányító személyek kinevezése tekintetében igen jelentős.” „Ha egy kicsit mélyebbre megyünk a jogállamiság kérdéskörében, én azt gondolom, mintáértékű, hogyha az ember olvasgatja az Alkotmánybíróság elnökének különböző jogirodalmi folyóiratban megjelent cikkeit a bírók szerepéről, hovatovább menve az *Alkotmánybíróság szerepéről, a joggyakorlat egységesítését célzó újabb jogintézményekről s hát a jogértelmezési szabályokról*, amelyek egyre szűkebb teret szabnak valóban.”

Jenő szerint azonban még nem egyértelmű a bírósági rendszer autonómiájának sérelme, a számunkra nem tetsző döntéseknek lehet az is a magyarázata, hogy „az igazságnak sok arca van”. Érvként hozza fel azt is, hogy nagyon kevés ilyen esettel találkozunk. Mindez arra utal, hogy nem rendszerszinten, hanem az egyedi esetek szintjén értékeli az igazságszolgáltatás függetlenségét.

„Nyilvánvalóan számos, nem mindannyiunknak tetsző döntést lehet magyarázni elvárással is, de sok esetben *az igazságnak sok arca van*. Én azt gondolom, hogy *a csata még nincs eldőlvé*, és talán nem is állunk vesztesre. De ettől függetlenül azokat a jeleket, amelyek az elvárás meglétére utalnak, azokat én is érzékelem. És különösen szomorú ebből a szempontból az általam hitelesnek tartott bíró barátaim vagy bírósági vezetőknek a beszámolója. De ügyvédként az olyan ügyek, és nemcsak kis ügyeket tárgyalunk, *elenyésző, amikor ilyen esettel találkozom*. Tehát én azt gondolom, működik még.”

Gabriella, vállalati jogtanácsos a jogállamiságot a római jogi elvekkel azonosította, és narrációja szintén rendszerszerű, átfogó képet adott a jogállami követelményekről, e körben említve a jogalkotási és jogelméleti alapelvek betartását (visszaható hatály tilalma, előzetes hatásvizsgálat, költségvetési fegyelem, kiszámíthatóság, társadalmi egyeztetés, méltányosság, moralitás, a jogrendszer integritása, autonómiája, bírói függetlenség, érdemi ellenőrzési hatáskörök, adatvagyon-biztonság), a laikus jogi kultúrát (méltóság tiszteletben tartása, kulturált vita, kompromisszumkészség, személyes autonómia), a jogászi kultúrát (megvesztegethetetlenség, tisztesség, autonómia, morális tartás, intézményi bizalom), a politikai kultúrát (méltó választási küzdelem). A fentieket illusztrálására néhány plasztikus részletet emeltem ki:

„És azóta aztán millió jogszabályváltozás volt, de ugye az a baj, hogy olyan jellegű változások vannak, amelyek abba a keretrendszerbe nem férnek bele, mint amit mi tanultunk. Pedig ugye azt mondták, hogy *az alap keretrendszer az ősi római jog*, és hogy nincs új a nap alatt, és hogy arra épül minden, és hogy ez nem fog változni. Hogy örökkön örökké azokon az alapokon élünk mint jogászok, és hogy azt tanuljuk meg, mert aki azt nem tudja, az nem mehet tovább. [...] A jogalkotási alapelvek, a jogelméleti rendszerek, azok köszönőviszonyba se vannak a mostani jogalkotási rendszerekkel meg jogelméleti felfogásokkal. Úgyhogy ez nagyon elkészt engem, mert néha úgy érzem, hogy egy tök idegen országban élek, jogilag is.” „... hipp-hopp történik egy, vagy valakiben megszületik egy őrült gondolat, most tényleg nem akarok leszólni senkit, de egy teljesen abszurd elképzelés, akár egy adójogszabállyal kapcsolatban, ami ugye most is gyakori, meg az utóbbi húsz-huszonöt évben sajnos gyakori, és *másnap már ott van az Országgyűlés előtt*. És semmi nem szent, egy költségvetés nemszent.” „És hogy nem látják a jogvégzett vezetőink azt, hogy ennek milyen hatásai vannak, hogy ez nem módi, hogy *majd változtatunk, ha nem vált be*. De mihez képest nem vált be? Mert legalább egy jogszabálynak az élete, az szerintem nem, rövid idő alatt kiderülhet, igen, hogy rossz, de annak a hatása az nagyon hosszú ideig tart. És hogy ezt kockáztatni, ez egyszerűen több mint felelőtlenesség szerintem. És ezt én erkölcsileg nem tartom helyesnek. És hogy ez, *a jog és az erkölcs* az, hogy mondjam, egymás mellett kéne hogy járjanak, de szerintem itt most már lassan egymást kizáró tényezőkké válnak, lassan bizonyos jogterületen.” „Nekünk azért az, hogy mondjam, *szent volt, hogyha egy bíró egy ítéletet meghozott*, tehát nem vontuk kétségbe azt, hogy ő a legjobb tudása szerint mérlegelt...” „... ezek sikertelenségek, hogyha úgy éreztem, hogy az ügyfelemmel nem megy át az, hogy a cél nem az kéne legyen, amit ő elgondolt, hanem ami után van egy *megelégedettségérzés mindenkiben, tehát még a vesztesben is*.” „Tehát *mindenkit ez a polip elér*, az ügyvédekért miért ne érné el? De ugyanígy a bírákat is elérte, az ügyészeket, mindenkit. Tehát itt ez a baj, hogy nincsenek már szent tehenek sajnos, nincs, nincs, sehol, senki.” „... a pitiánerség olyan fokát lehetett megtapasztalni, ami azt mondom, hogy egy *politikushoz ez nem méltó*, hogy ilyen pitiáner módon próbáljon érvényesülni, vagy lenyomni valakit, vagy letépdetni a plakátjait, vagy ilyen, tehát, ez... Számomra ez egy olyan pitiáner dolog, hogy ez ne, ilyen ember ne legyen politikus, aki ezt csinálja. Ez nem méltó, de hát ilyen emberek voltak a felhozatalban.” „... hát *a politika az valahogy nem jót tett*. Nem jót tett ezeknek a folyamatoknak sem, meg az, hogy a jogban is ilyen mélyen benne van, a jogalkotástól a jogalkalmazásig, az emberek mindennapi ügyeik *mindenben benne van, ez nagyon nagy baj*.” „... újra meg kéne tanulni azt az embereknek, hogy szabad akaratom van. Hogy *önrendelkezési joguk van*, és hogy azzal milyen jó élni. És az nem bátorság, az alapvetés.” „És hogy például azért, hogy normális emberekként tudjunk majd idővel viselkedni, ez az

ügyfelek nagy részénél nem volt szempont. Perekben sem, hogy mondjuk mi lesz majd utána, tehát hogy azzal a kapcsolatrendszerrel. Hogyha egyszer már jogviszonyban álltunk egymással, után a *emberi viszonyba* nagyon nehéz visszakérülni.” „Most egyre kevésbé vannak szent dolgok, mindent ki lehet kezdeni, *mindenbe bele lehet harapdálni, minden jogintézménybe*, kicsit elhajlítgatni jobbra vagy balra, és hogy ez nem tesz jót szerintema jogi kultúrának és a jogi kultúra megismerésének és gyakorlásának. Ez az általános erkölcsöket is rettenetesen rossz irányba viszi. És valahogy úgy érzem, hogy az emberekben az a belső hang, ami szerintem mindenki benn megvan, hogy mi a jó, belül érzed mindig, *a helyes választ tudod*. Ha megkérdezed, ha figyelsz magadra, mindig ott van. És mintha már ez nem lenne meg az emberekben, vagy az az igény, hogy meghallgassam azt a hangot. Tehát hogy ennek a hiánya ez nagyon-nagyon rossz, mert a jogi ügyek jelentős részét ezekkel a dolgokkal, és nem azt mondom, hogy józan paraszti ésszel, hanem a legbelsőbb etikai hozzáállással meg lehetne oldani.”

A fenti elemek részben visszaköszönnek, részben újabbakkal egészülnek ki a többi interjúalany elbeszélésében. A jogalkotási területen tevékenykedő Mátyás például az érdemi alkotmánybírói kontrollt és az alapjogi korlátozások esetén érvényesítendő szükségesség-arányosság tesztet is kiemelte, emellett az előzetes hatásvizsgálat megszüntetését több szempontból is sérelmezte.

„Más kérdés, hogy erre az Alkotmánybíróság szép elveket fektetett le, de még *soha egyetlen jogszabályt nem semmisített meg* azért, mert a hatályba léptető rendelkezés nem felel meg a felkészülési idő alkotmányossági követelményének.” „Bár mondjuk egy veszélyhelyzeti rendelet elvileg eltérhet, persze gyakorlatilag is eltérhet az alapjogokra vonatkozó alkotmányos követelményektől, tehát attól, hogy feltétlen *szükséges esetben történjen, és akkor is arányosan*, az arányosság abszolút nem érhető tetten. Jogorvoslat kizárása csak úgy, egy *félmondattal odaadva*, ami egy alapvető jog. És ráadásul az adott ügyben nem is lenne szükség rá, de azért ők kizárták, hogy ez így legyen.” „És sok olyan jogszabály van, ahol az a cél, hogy az M1 híradóban ezt be lehessen mondani, hogy mi lesz a következmény, azzal nem törődnek. Olyannyira, hogy [név], aki előtte beosztottam volt a főosztályon, igen, nálam tanulta a kodifikációt, aztán átkerült a [szervezet]-be, aztán most ott van, ahol van, na ő is ezen a konferencián, tehát ilyen videókonferencia volt, elmondta, ugye fölmerült az a jogszabályok *előzetes hatásvizsgálata* című kérdés, és akkor mondta, hogy hát ő mint kormánytag másként gondolja, ő határozott politikai nézetei vannak, és akkor úgy gondolja, nem kell ezt előzetesen vizsgálni, hanem ezt leszabályozzuk, hatályba léptetik, aztán meglátjuk, hogy mi történik. Tehát ez igazából valójában a megcsúfolása a hatásvizsgálat kérdésének, és jobb erről ennél többet nem is beszélni.”

Éva, a másik minisztériumi ügyintéző elbeszélésében a jogalkotással összefüggő problémák, a szakmai kérdésekbe benyomuló politika az intézményi bizalom hiányát is maga után vonja.

„A jogásznak az lenne a feladata, hogy a szakmától érkező szabályozási igényeket formába öntse, tehát az jogszabályi formába rendezze, de nem az, ami most zajlik, hogy gyakorlatilag az ott dolgozó *jogászok a szakmai feladatokat is átveszik*, és úgy készül el egy egész ügyi szabályozás, hogy gyakorlatilag azt egy, ilyen jogászok valahogy megpróbálják összerakni a hatályos jogszabályokból vagy a korábban hatályon kívül helyezettékből, hogy valami nagyjából legyen.”

„...a Magyar Közlönyben a jogszabályok most már azért menetrendszerűen szombaton éjszaka vagy vasárnap 23 óra 54 perckor jelennek meg, úgy, hogy a kihirdetés napját követő *hatályba lépés nagyjából 3 perc múlva* az a jogszabály címzettjének kötelezően alkalmazandó magatartási szabályokat foglal magába. Tehát ez egy nonszensz.

– Nekem egy sokkhatás volt szembesülni azzal, hogy Magyarországon miként zajlik a jogalkotás.

– Miként?

– Hanyag, slendrián, megalapozatlan, kapkodó s szakmaiatlan. Én azt gondolom, hogy nem lehet jogszabályt alkotni harminc perc alatt. Tehát annak meg is van az eredménye, nem illeszkedik a jogrendszerbe, koherenciazavart okoz, alkalmazhatatlan a gyakorlati életben, megfoghatatlan a fogalmazása, nem eléggé egyértelmű, nem eléggé egzak, egy ilyen *hányaveti munka*. S igazából az a legnagyobb baja, hogy olyan mélységesen *átszövik a politikai érdekek* és a politikai irányvonal, hogy háttérbe szorítja a szakmaiságot.”

„Én azt gondolom, hogy elvesztette a renomét akkor az [hatóság], hogy ilyen *megettört szervezet lett*, akivel csak a baj van. Aki piszkálja az adózókat, a kákán is csomót keres. *Elvesztette azt a méltóságát*, ami előtte volt.”

Az önkormányzatiság problémáihoz csatlakozva Luca, az aljegyző a szubszidiaritás elvére is kitért.

„Tehát ez a megoldás hogy *nem helyben dőlnek el a dolgok*, s én azt nem mondom, hogy nem lehetett volna lazítani az építésügyi igazgatáson, hogy ne legyen annyira tényleg nyakatekert meg macerás meg nem tudom én, mi, lehetett volna, de én azt gondolom, hogy itt kellett volna helyben hagyni. Hisz mégis egy településnek hogy, tehát hadd legyen már egy olyan eszköz a kezében, ahol a település élhetőségét, arculatát így valahogy kontrollálni tudja vagy terelgetni tudja [...]. Tehát most itt a jogállamiságról, hogy így akkor most így összekapcsoljam, hát mi is abban vagyunk, hogy most akkor mit lehet meg mit nem lehet, meg hogy van ez. És akkor gombamódra szaporodnak, épülnek a házak, amihez már talán, vagy csak bejelenteni kell [...]” Nagyon fájlaltuk, hogy elvették az építésügyi feladatokat [...], amit végig egyébként azt mondták, hogy a jegyzőknél hagynak, és amikor jött a nagy bejelentés, és az államtitkár nevére is emlékszem, aki szakmai fórumon azt mondta, azt tudta mondani, hogy hát mondtuk, hogy a jegyzőknél marad, de nem mondtuk, hogy melyik jegyzőknél. És akkor elvitték, és ennek saját, tehát fültanú, tehát ott voltam, szem- és fültanúja voltam. És ugye akkor elvitték a járásközponti jegyzőkhöz, és akkor az egy nagy csalódás volt nekem...”

Lucát az ügyfélközpontúsága, a közigazgatás szellemiségének védelméért érzett felelőssége a jogpozitivistá szemlélete ellenére nyitottá tette a rossz kormányzati döntéseket korrigáló megoldásokra és a közszolgálati semlegességével egyébként összeegyeztethetetlennek tartott politikai kritikára is.

„*Hát nem tudom, hogy erről szabad-e beszélni*, de ez a település, ahol én most dolgozom, ez így nagyságát meg infrastruktúráját, mindenét tekintve ez egy központi település. De nem ez a település lett a járásközpont, aminek azt gondolom, hogy, hanem egy felekkora település, amit én úgy látok, hogy *ennek politikai okai voltak, amivel nekem mint köztisztviselő nem kell foglalkoznom*, de szakmailag meg azt látom, hogy hát ez egy teljesen észszerűtlen döntés volt. Egyébként nem sajnálom, hogy ezt mondtam, mert ezt kimondták akkor is államtitkárok, hogy ez egy politikai döntés, tehát ugye végül is ezzel nem mondtam semmi olyat.” „De most szerencsém van, mert egy olyan helyen dolgozom, ahol nem ész nélkül csináljuk a dolgokat. Nem ész nélkül. Hanem akkor *valami más megoldást, ha lehetséges, akkor találunk*, nem ész nélkül.”

Gábor, a büntetőjogi területen dolgozó bíró történeteiben az ártatlanság védelme, a jog előtti egyenlőség, a bizonyítási és indokolási kötelezettség, a méltányosság és a kegyetlen vagy aránytalan büntetések hiánya jelenik meg normaként.

„A bírói pályám során legalább hatvan embert fölmentettem, amiben nem mindenkinél voltam teljesen meggyőződve arról, hogy nem követték el a bűncselekményeket, tekintettel azonban arra, hogy *nem lehetett kétséget kizáróan alátámasztani*, úgy gondoltam, hogy kötelességem a felmentő rendelkezéseknek a meghozatala.” „És hát [város]-on és környékén amire tulajdonképpen én büszke vagyok, hogy ott a roma közösséggel is nagyon jól megtaláltam a közös hangot. Úgy gondolom, hogy megfelelően lehetett őket kezelni, *meg kellett érteni a kultúrájukat, az életviszonyaikat...*” „De persze legfontosabb az, hogy a saját álláspontomat *azt meg tudjam indokolni*, és azt úgy *alá tudjam támasztani*.” „Ami nagyon furcsa dolog volt, a *tényleges életfogytot* egy alkalommal szabtam ki, ezt másodfok helyben is hagyta. Ennek a döntésnek az indoka a „három csapásra” vezethető vissza, hiszen ez alapján a törvény alapján nem tudtam más hozni. Hogyha ez nem lett volna, akkor enyhébb büntetés kiszabására kerül sor, itt azonban a jogszabály *az teljesen megkötötte a lehetőségeket*. És az olyan furcsa dolog volt kimondani, de természetesen ez is a munkámmal jár. Én maximálisan egyetérték azzal, hogy évtizedek óta nincsen Magyarországon a büntetőjogi szankciók közül a *halálbüntetés*.”

Béla, a magánjogi területen tevékenykedő ügyvéd számára a jogállami garanciák közül kiemelkedően fontos a piacbarát, átlátható szabályozás és a befektetői bizalom védelmét szolgáló jogbiztonság. Emellett nála is megjelennek a fentiekben említett jogelvek.

„És akkor futunk bele ebbe az új világba, ahol hirtelen már úgy érzem, hogy *nem érdemes a Közlönyt olvasni*, mert nem tudom követni sem. [...] Közbeszerzés, hát az is egy ilyen piac volt, amit sokáig

csináltunk. Elején volt kilencvenvalahány paragrafus a közbeszerzési törvény, most kilencvenvalahány oldal, és szerintem *ötödannyira védi a közérdeket*, mint az a kilencvennégy paragrafus.” „De közben *fölszámolták a teljes hulladékos piacot*. Egy osztrák ügyfélnek dolgoztunk éveig [...]. Az egészségügy van beszántva, mint a, hogy semmi nincs. Ugye most már nem is tudom, mi a legújabb, pont ez az, tehát már nem követem, mert már nem érdekel, mert ez a cég erről a piacról kivonult, anélkül egyébként, hogy megtámadta volna az államot, hogy kicsit tönkre tetszett tenni a magyarországi befektetésemet.” „Hát mi volt hogy Bécsben tartottunk előadásokat a társasági jogról meg a magyarországi befektetésről. Hát most kiröhögének, hogy Magyarországon befektetni, Viktor alatt, te hülye vagy? Hát *pillanatok alatt elveszi*. Ha tetszik, akkor el fogja venni.” „És akkor már tartottunk ott, hogy *már jó páran kaptak ugye a bokájukra rúgást, hát a teljes trafikos piac*, hát rengeteg trafikos ügyfelünk volt, még most is van Strasbourgban trafikos ügyünk.” „És akkor nem is beszélve, hogy ha aztán per van, akkor a bírósággal az ember hogyan szembesül, hogy most akkor *te kit képviselsz*, a jogot vagy pedig az alperest vagy szóval az államot.” „Ebből kialakult egy olyan merev gyakorlat, ugye merítve a korábbi hagyományokból, hogy *immunis az állam*, ne tessék bántani, különben is, mondja a bíró, én is az államszervezet része vagyok, hát hogy lehet bennünket bántani. Hát szóval innentől az ember úgy érzi, hogy teljesen reménytelen.” „Szóval az egész [alkotmánybírósági döntés] valami olyan, tehát dogmatikailag egy örület. És akkor a bírónak a, hogy mondjam, a hozzáállásán vagy *a bátorságán, pontosabban a botorságán múlik*, hogy meddig megy el ezen.” „És ez a legszebb, amikor a strasbourgi bíróság előtti érvelésben az állam azt mondja, hogy fekete, ott azzal nyer. Aztán most jövünk, kérjük ugyanezt a magyar bíróság előtt, *itt azt mondja, hogy fehér, és ezzel nyer*. És ugyanaz az ember ül ott mellettem, és *férfi léteére elsírja magát*.”

István, a közigazgatási bíró leginkább a bírói függetlenség különböző aspektusait emelte ki, egyedülként nála megjelenik a narratív jogértelmezés szükségessége is.

„De azt úgy gondolom egyébként, hogy egy jogásznak, nyilván precíznek kell lennie, de a *meggyőzőerő* az, ami számít, ami a legtriviálisabb következtetésekre is azt megmondja, hogy miért, mi az oka, miből vezetem le, hogy ez meg ez, logikailag ez következik belőle. [...] De valahogy nem azt érzem, hogy ez lenne a jogászi munka lényege, hogy a hatáskör és illetékességre hivatkozásom az mindig aktuális, és ha a régi mintákból dolgozok, akkor lehet, hogy nem az lesz, de nem ettől vagyok szerintem rossz jogász, hogy egy régi mintában nem veszem észre, hogy az már nem az, hanem két bekezdéssel arrébb került...” „...a függetlenséget ez garantálja, hogy engem ha hülyének néznek, *nem kezdhetnek velem semmit*, mert lehet, hogy csak a jogi véleményünk különböző.” „Meg hallottam, nem tudom, ugye a címmel kapcsolatos dolgok is eszembe jutnak, ez a jogállamiságos rész, soha, ugye korábban ez fel sem merült gondolati síkon, főleg a [közjogszerv]-ben nem, meg a közigazgatásban, hát nyilván minisztériumban úgy kell... Tehát ott az volt a tapasztalatom, hogy akár [szervezeti egység] főosztályvezető vagy osztályvezető volt, s szóba került valamilyen, ők nem foglalkoztak ilyen áfa-ítéletekkel, mert ők abszolút a szabályozás oldaláról közelítették az egészet, tehát nehezen tudták értelmezni ezt az egészet, ott úgy volt, tehát ezek a bírók hülyék. Tehát hogy egyáltalán semmilyen elfogadás nem volt bennük [...]. Őket nem érdekli, hogy ez van a jogegységiben, ez nem jó. Tehát nem jó, nem ezt akarták leírni, nem úgy van. Semmilyen elfogadás meg tisztelet nem volt így szóban abba az irányba, egész egyszerűen hülyének tartották, meg hogy *mit avatkozik bele*.” „S ugye ebből kiindulva meg ugye Magyarországon, hogy formálisan minden megfelel a jogszabályoknak, csak ilyen *személyi függések* vannak, ami miatt Tatár-Kis Péter is sógora a Kovács Zoltán kormányzóvívőnek.” „Mindamellettt szerintem ehhez egy tájékozottságának is kell lenni, meg politikailag érdeklődőnek, s a kollégiumvezető nem feltétlenül az, politikailag tájékozott. [...] Nem akarom ráhúzni a mostani kollégiumvezetőre, nem is akarok itt személyesen erről beszélni, csak így a függetlensége kapcsán meg a jogállamiság, hogy ahhoz kell *követni a politikai eseményeket*, meg ott lenni, mert lehet, hogy akkor ő nem figyel valamire, nem is tudja, hogy ez téma. [...] adott esetben valaki, a korábbi kollégiumvezető az SZFE-ügyben például, ott is Alkotmánybíróságra ment a Törvényszék, és hát pletykában azt hallottam, hogy kérdezték, hogy hogy történhetett ilyen itt. És én nem azt mondom, hogy, tehát van egy olyan naiv elképzelésem, hogy a korábbi nem tudta, hogy ez, mert nem követi. Tehát oké, hogy személyében ő garancia, de hát ő nem tudja, hogy mi az, ami így működik.” „Tehát ezek vannak, meg én hallottam, igen, ezeket, hogy ki nem mondva *oda szignálják*, meg így érzi az, aki érzi, hát ő is... Hát nem tudom igazából, de hogy nem konkrét utasítások, hanem, hallottam más történetet is, hogy valaki volt, igazán szerintem alkalmas kúriai bírónak, ellentétben azokkal, akik az lettek, de abban nincs az, hogy azért lettek így, mert, ez nincs benne, csak mondták neki, hogy hát úgy érzik, hogy *ő nem csapattag*, ezért inkább ne pályázzon.”

A bírósági autonómiával összefüggésben Istvánnál a jogorvoslati jog egyéni értelmezésben jelenik meg, mintha vitatná annak bírósági döntésekkel szembeni indokoltságát. (A felhozott

példa alapján a másik felmerülő értelmezést kizártam, mivel szakmailag egyértelműen rossz elsőbírósági döntésről van szó, tehát nem alkotmányossági-lelkiismereti kérdésként merül fel a meggyőződéssel ellentétes ítélethozatal.)

„Jó, felvet ilyen kérdéseket, hogy ha *felsőbb bíróság mond valamit*, hol van az alsóbb bíróság függetlenségének a határa. Vagy ez egy ilyen korlát? – ugye ez is felvet ilyen... Tehát hogyha van olyan bíró, aki azt mondja, hogy elég a, a szakmai meggyőződése, hogy elég bemondani a gazdasági eseményt, majd nyolc EUB-ítéletből ezt levezeti, és azt lehet mondani, hogy még igen, logikus is, ha ezt nézzük, így van. És a Kúria azt mondja, hogy nem, akkor hol van, akkor neki meggyőződése ellenére kell, neki az a meggyőződése, hogy elég bemondani, de neki olyan ítéletet kell írnia, amivel, akkor ez... jó, én nem kerültem ilyen helyzetbe.”

István a jogrendszer jogfilozófiai értelmén is elgondolkodik, szerinte a jog nem valós igényeket elégít ki, az a jogászok joga. Értéket (pl. igazságot) sem teremt, valójában nem fontos. Ebben a megközelítésben áttételesen valószínűleg a jogi pálya okozta mélységes csalódás tükröződik.

„Még mélyebben néha azon is elgondolkodom, hogy mi értelme van ennek az egész jogi dolognak. Egy kicsit ilyen *belső szemfényvesztésnek* tartom ezt a nem-jogászok felé, mert aki nem jogász, abszolút nem is érti, hogy mit kell ezen ennyit így csinálni, meg ennyit... Tehát ilyen szempontból néha elgondolkodom, hogy olyan igazi alkotó vagy értékteremtő munkát nem látok benne. [...] Tehát kicsit olyan, fölépítette a jogászság ezt a világot, és akkor ezt így fenn tudja tartani magának. Meg kell is valamilyen szinten, ez tudom, meg ez nagyon messzire vezet, de akkor sem érzem azt, hogy hú de nagy dolgot csinálók.”

Tamás, a polgári jogi bíró narratívájában a jogállami kérdéseknek már csak egy szűk szelete tükröződik, azok sem kifejezetten hangsúlyosan. Tamás elbeszélésében az igazságszolgáltatás függetlenségét érintő egyes követelmények, a bírák megfizetettsége és a politikai befolyás hiánya azonosíthatók, emellett az egységes bírói jogalkalmazás és az alsóbb bíróságok jogértelmezésben való relevanciája jelenik meg, amelyek további finomítás nélkül kissé ellentmondásos követelményeknek tűnnek.

„Az gondolom, hogy az elsőfokú bírósági döntések alapján áll össze a másodfokú bíróságok gyakorlata, a másodfokú bíróságok gyakorlata alapján, már amennyiben az ügy nem az ítéletábla előtt folytatódik, nyilván a Kúria elé kerülnek ezek az ügyek felülvizsgálati kérelem formájában, és így alulról fölfelé gyűrűzve, tehát a járásbíró, törvényszék és végül Kúria lépcsőfokon haladva, lépcsőfokról lépcsőfokra, a Kúria előtt összegződhetnek tulajdonképpen azok az *alacsonyabb szintű bíróságokon kialakult joggyakorlatok*, amiből ők végső konklúziót tudnak meghúzni vagy megvonni. *És ezek pedig jogegységi határozatok formájában* meg tudják utána határozni a későbbi jogalkalmazás folyamatát.” „Az igazságügyi reform keretében, ami elindult 1997-től kezdődően az OIT felállításával, párhuzamosan a bírósági szervezetet, illetőleg a bírák jogállását is szabályozták, illetőleg azóta már 2011-ben is történt egy újabb szabályozása a bírósági szervezeti igazgatásnak, illetőleg a bírák jogállásának. És azt lehet mondani, hogy *rendezték a bírának a bérét* az elmúlt években. Tehát ilyen anyagimegbecsülés-hiány, mint mondjuk ami esetleg előfordulhat a pedagógus pályán, itt azért ez kevésbé mondható el a bírói hivatás kapcsán. Fel szokott merülni mostanában, valószínűleg magasabb szinten egyébként, hogy van-e konkrét befolyásolási kísérlet. Én valószínűleg nem tárgyalok olyan ügyet, amelynek túl nagy politikai súlya lenne, ezért én ilyen *politikai befolyásolási kísérletet* vagy olyannak a, azokat a nyomásgyakorlásokat, hogy megmondják, hogy milyen irányú döntést kell hogy hozzak, nem tapasztaltam.”

Bálintnál a jogállam szűkebb, formalistább értelmezést kap. A jogállamiság egyes elemei a munkájához kapcsolódóan merültek fel, és – a védelemhez való jog kivételével – elsősorban „formáljogi” jogsértésként értékelve: a jogorvoslathoz való joggal, a megfelelő indokolási kötelezettséggel, a jogbiztonsággal (jogszabályhoz kötöttséggel, kiszámíthatósággal) kapcsolatos jogsértések egy részének az az oka, hogy nem jó a bírósági szervezeti rendszer (kevés a bíró), más részének pedig az a jogszabályi környezet (Pp., Be.), amely túl nagy vagy

éppen (az indokolási kötelezettség esetében) túl kevés szabadságot biztosít a bíróknak. A fenti anomáliák Bálint számára „bírói önkényként” értelmeződnek.

„Mondjuk most már vannak olyan eljárásjogi jogintézmények, Pp.-ben is van ilyen, hogy kifogással lehet élni, hogyha a határidőből kicsúszott, de azért azt szerintem minden gyakorló jogász azt szokta érezni meg látni, hogy a bírónál most egy... nem akarom ezt a szót mondani, vagy akkor úgy mondom, próbáljuk jól érteni, amit mondok, hogy ilyen önkény. Tehát *a bírói önkényre nekik nagyon nagy lehetőségük van, meg volt mindig is*. Most már szerintem azért egyre szűkebb téren van ez meg.” „S hatalmas balhé volt abból 2018 második felében, mikor az új Pp. már megjelent, hogy a bíróságok egyszerűen nem voltak hajlandóak befogadni a *keresetlevelet, mindenre visszautasították*. És jogi képviselőként ez nemcsak amiatt nagyon nagy baj, merthogy nem megy az ügy, hanem amiatt is, merthogy az ügyfélnek mit mondasz. [...] Megírtuk ugyanazt a két keresetlevelet, pontosan ugyanazt, csak ugye a neveket cseréltük ki, az adatokat. És a [bíró] két különböző tanácsa négy, egymással köszönőviszonyban sem lévő okkal dobta vissza a keresetlevelet.” „És ez amúgy nem igaz, de valamilyen szinten következmények nélkül tudják így a saját eljárásjukon belül a hibákat elkövetni, hogy az nekem így nagyon, nem azt mondom, hogy arcpirító, de néha ki tudja nyitni a zsebet a bicskában. [...] Meg például az, amikor megtudtam, hogy mikor megfellebbeznek mondjuk egy bírónak az ítéletét, és ugye ő felterjeszti a fellebbeviteli fórumra, akkor neki nem kell ugyanúgy nálunk, mint a felterjesztésnél, megvédeni az álláspontját, csak simán felküldi. Még ennyi se?! Tehát amikor megtámadják a munkád, legalább véd meg! Vagy hogy akármilyen következménye, megkérdeztem a fogalmazó ismerősömet, hogy *van-e valami következménye, hogyha hatályon kívül helyezik az ítéletet. De bármilyen*, mondjuk statisztikai szinten, *bónuszban meg ilyenek*. És mondta, hogy hát nem, hát miért lenne, neked bíróként az a saját döntésed volt. Tehát ennek nem lehet, hogy olyan következménye legyen, ilyen humánpolitikai következménye. Olyan viszont lehet, hogy ha nagyon sok ilyen van, akkor egy bírót elküldenek alkalmatlansági vizsgálatra.” „És a következő Pp.-novellamódosításnál ez volt az első, azt hiszem, vagy az egyik fő mozgatórugó, hogy ezzel valamit kell kezdeni. Hogy a bírák legyenek hajlandóak bevenni a keresetlevelet. De ők meg azonban azzal védekeztek, és amúgy az ő védekezésüket is azért úgy-ahogy elfogadni, hogy *a jogszabályköti őket*.” „... a Be.-ben is most már megjelennek ezek a jogintézmények [eljárás i kifogás], hogy *a bírakat kívülről valahogy nyomás alá lehet he... vagyis nem, nem ez a jogi terminus rá, de hogy hülyén szólva nyomás alá lehet helyezni, hogy így kicsit azért szedjék össze magukat*. S nagyon úgy hangzik, hogy én bíróellenes vagyok, de nem vagyok az, mert mondom, erről azért nagyrészt a bírák nem tehetnek, és arról sem tehetnek, hogy egy burokban élnek.” „S a bírónál ez itt teljesen így... tehát oda így beküldesz valamit abba az *elefántcsonttoronyba*, aztán majd reménykedsz, hogy az jön ki onnan, amit szeretnél.” „S én elfogadom azt, hogy azt mondják a bírák, hogy kevesen vannak, de hát akkor fel kell venni embert. Akkor oldják meg valahogy, de azért ez annak az alapjognak, az állampolgári alapjog sérül ezáltal, hogy *hatékonyan nem tudod a jogaidat bíróság elé vinni*, tehát a jogérvényesítésnek ezen módja, nem tudom, majdnem ellehetetlenül, hogyha a bíróságok így működnek.”

A döntések (tartalmi, eljárási) következmény nélkülsége (szakmai, humánpolitikai) tehát Bálint szerint nem helyes, a jogalkotói, kormányzati, közigazgatási önkény, következmény nélkülség viszont (az idegenrendészeti ügyek kivételével) nem merül fel. Bár Bálint elhárítja a „bíróellenesség” vádját, annyi minden egyéb feltételezés nélkül leszögezhető, hogy az általa használt kifejezések („nyomás alá” kell helyezni a bírakat, hogy „szedjék össze magukat” stb.) nem az autonómia nyelvezetéhez tartoznak. A tisztességes eljárás követelménye Bálint tapasztalatai szerint az idegenrendészeti ügyekben már olyan súlyosan sérül, hogy ott mindenképpen szükséges a jogvédelmi beavatkozás.

„– Idegenrendészeti ügyben volt bármilyen érdekesebb, emlékezetes ügyed?

– Igen. Hogyha szerintem az ombudsman valahol akarna megállapításokat tenni, akkor oda menjen. Ott nagyon komoly jogsértések voltak szerintem. Tehát olyan, ami mondjuk nem is feltétlenül kell hogy jogász legyen, és nem olyan... Most mondok valamit, ami tényleg formáljogi jogsértés, hogy megérkezik az ítélet a bíróságtól, és három hónapon át *a hatóság hallgat*, nem csinál semmit. S akkor mi megyünk be hetente, érdeklődünk ugye, hogy akkor ennek az ügyfélnek az ügyében van-e valami, mondták, nem. Megjött az ítélet, de ülnek rajta. S volt olyan, egy másik ügyvédi iroda csinálta, hogy öt hónapon át ült a hatóság rajta. S akkor szóltak az ügyészeknek, a közérdekvédelmis, tehát az ügyészségnek nem a büntető, hanem a közjogi ágának. S akkor azok megjelentek, és akkor kezdtek el úgy érdemben az ügygel foglalkozni. És ott megint, az a baj, hogy abba viszont nem látok bele, hogy ott mik történtek, de ezt nagyon sokszor

tapasztaltam ügyvédjelöltként, hogy ott tényleg nagyon sokszor ezt az ilyen dafke, azért sem csináljuk úgy a dolgokat, azért is, mondjuk... tudták, hogy az elutasító döntésük hatályon kívül lesz helyezve bírósági szinten – legalábbis én vélelmezem, hogy tudták, mert jogászként én ilyenhez nem adtam volna a nevemet, hogyha komolyan gondolom –, és direkt nem küldték meg nekünk, jogi képviselőnek az iratot, hanem csak az ügyfélnek küldték meg, és rossz címre. És én, most aztán lehet, hogy csak elhibázták, én nem tudom, viszont elvileg egy tapasztalt ügyintéző volt, tehát hogy én vélelmezem, hogy tudta, hogy mit csinál [...] Én csak egy olyannak voltam szemtanúja, hogy annak is van egy ilyen, ez most egy laikus szó, egy ilyen bürtön részlege, tehát ahol rácsos rész van, hogyha valakit tartózkodásra jogosító engedély nélkül elkapnak, akkor ott ugyanúgy, ahogy a rendőrség, hetvenkét órára fogvatarthatja, amíg nem tisztázzák. És volt egy külföldi, nembeszélt magyarul, és *nem akartak tolmácsot kirendelni*. [...] S akkor bejött egy ilyen kosztümös nő, s akkor mondták, hogy engedjenek be oda. S akkor jöttek, hogy magát mért engednék be? És akkor felmutatta az ügyészszégi igazolványát, hogy akkor a közérdekvédelmis ügyészség megérkezett, s onnantól akkor rögtön hívtak neki tolmácsot.”

Bálint ugyanakkor azok vélekedését osztja, akik szerint ha csak néhány ügyben tapasztalható politikai befolyás, az még nem tekinthető jogállamsérelemnek. Szóhasználata arra utal, hogy a rendszerszintű kritikát nem akarja elfogadni („azt mondják”, „elméletileg”, „vizionálnak az emberek”, „gyanús”), de közben azt is mondja, hogy „látta”, hogy „tényleg volt” egy-két olyan ügy, azaz ellentmondásos amit hinni akar, meg amit lát. A kognitív disszonanciát azzal a konklúzióval oldja fel, hogy ezek lehet, hogy „kirívó esetek” voltak.

„És ott, azt mondják, az idegenrendészeti hatóságnál, hogy ott tényleg van *politikai nyomás*, tehát hogy az a fajta működés, amit mondjuk elképzel egy átlag ember egy közigazgatási szervnél, főleg ugye 2015 után az Idegenrendészeti Hatóság feladata az nagyon felértékelődött, ott elméletileg ez tényleg létezik. [...] És én ott látom ezt az orwelli világot egy picit, amit ugye így nagyon vizionálnak az emberek, hogy teljesen úgy működik, csak ez megint lehet, hogy olyan kirívó esetek voltak, amikkel akkor én éppen találkoztam. Tehát hogy én ezt nem tudom azt mondani, hogy akkor ők úgy működtek, mert nagyon sok olyan ügy volt, ami meg tényleg így átment a jogszabály formája szerint, tehát határidőben, minden, nem is akadékoskodtak. De tényleg volt egy-kettő olyan ügy, amire én azt mondom, hogy nagyon gyanús volt...”

Bálint, Istvánhoz hasonlóan, a megalapozott döntéshozatalhoz fontosnak tartja, hogy a bírónak a tárgyalótermen kívüli világra, a „valóságra” is legyen rálátásuk, azonban, Istvánnal ellentétben, ezen nem a politikai tájékozottságot, hanem a – valójában csak a közigazgatási szervezeteken belül releváns – technikai-eljárási szabályok ismeretét érti. Ebben az értelemben beszél „szélsőséges pozitívizmusról”, azaz a közigazgatási ügymenet részletes ismeretének hiányáról, amire hivatkozva a bírósági szocializációban megkérdőjelezi a bírói szellem kialakításának prioritását.

„Mert ha én mondjuk bírósági fogalmazó lennék, akkor én sem ismerném a való világot. [...] S ilyen szinten mondjuk szerencsésebb lenne az, most visszatérve a *bírák elzárkózásáról* vagy elefántcsonttoronyban éléséről, hogy az lenne, mint mondjuk az amerikaiaknál van a legjobb tudomásom szerint, hogy bíró csak olyan valaki lehet, aki ügyvéd vagy ügyész volt. Tehát hogy *nem saját maguk nevelik ki*, vagy nem jól mondtam, ügyvéd, ügyész vagy valami közigazgatási szervnél vagy cégnél volt jogi képviselő. [...] Tehát hogy egyszerűen átlátja, tudja azt, hogy mi az, hogy adófolyószám, látott már CEF-et, lehúzott mondjuk adófolyószámát, számolt már késedelmi pótlékot satöbbi, és nemcsak az van, hogy ott ül a tárgyalóteremben, és hozott anyagból dolgozik. [...] ... én abba az irányba hajlanék, hogy ne lehessen olyan bíró, aki nem látott a tárgyalótermen kívül mást.

– Akkor te ezen a »máson« akkor azt érted, hogy a rendszert, a bürokráciát, az eljárásoknak a menetét...

– Igen...

– ... ezt érted a való életen.

– Igen. Igen, igen, mert szerintem a bírónál ez az, amit nem látnak át sokszor.

És ezt nagyon tiszteltem a bírónőben, csak annyira sajnálom, hogy elfelejtettem a nevét, hogy ezt így kvázi az ügyfél előtt így beismerte, hogy ő tényleg csak eddig látja a dolgokat. Ő meghozta az ítéletet, s az, hogy az aztán hogyan kerül át máshová, vagy az idegenrendészeti *hatóság gépezete ezt hogyan dolgozza fel*, arról már semmit sem tud.”

„Viszont azt a kontra érvet is el tudom fogadni, amit a fogalmazó is merőseim mondanak ilyenkor mindig felháborodva, amikor én ezt a szemükre vetem, hogy egy bírónak az a feladata, hogy formáljogilag egy nem megítélhető ítéletet hozzon. És amúgy én ezt is... ha én nagyon, ha szélsőségesen pozitivisták vagyunk, én elfogadom. Mert amúgy most ha az Alaptörvényt nézzük, meg mondjuk az eljárásjogi szabályokat, akkor ez a lényege, hogy jogilag megfelelő döntést hozzanak, és ahhoz tényleg nem árt szerintem, hogyha egy X évet, mondjuk egy 3 évet, amit fogalmazóként eltöltenek, plusz amennyit bírósági titkárként még foglalkoznak az ügyekkel, az úgy, tehát úgy *magukévá teszik ezt a bírói szellemet*. Tehát ez egy, nem tudom, *ez egy eldöntendő kérdés*, nem tudom, melyik irányba kéne elmenni...”

András, a nyugdíjas ügyész a többi interjúalannyal ellentétben a jogállami elveket már egyértelműen nem a kormányzatot korlátozó, hanem azt támogató eszköznek tekinti. Számára a jogállamiság elsősorban hatékony igazságszolgáltatási rendszert jelent, így nincs kifogása sem a büntetőeljárás törvény ügyészségpártiságával, sem általában a büntetőjogi szabályozással szemben. Az eljárások elhúzódását nem a vádlottak, hanem az állam büntetőigénye szempontjából sérelmezi, emellett pedig egyes észszerűtlen jogi kategóriákat nevesít problémaként.

„Kollegák panaszkodnak, hogy van olyan, hogy 2000-ben elköveti a cselekményt, 2005-ben megy a följelentés, akkor 2006-ban-8-ban valami elkerül, lenyomozzák, akkor rá egy évre 2009-10 környékén mondjuk vádemelésre kerül a sor. Mire a bíróság ítéletet hoz, ha nincs bírócsere, akkor 2011-2-ben valami büntetést kiszab, tehát *borzasztó hosszú*. Én úgy gondolom, hogy itt azért a jogszabályokat valahogy változtatni kéne, mert úgy néz ki, hogy ezek a jogszabályok szinte *majdhogynem lehetővé teszik, hogy ezeket a cselekményeket elkövessék*.” „Sok esetben én azt érzem, hogy l’art pour l’art nyúlunk olyan dolgokhoz, átnevezük. Most mittudomén, ittas járművezetés volt, most járművezetés ittas állapotban. *Nem ugyanaz?! [...]* Én ezeket vettem észre, hát egyébiránt jó szerintem, egyébiránt okos, értelmes emberek csinálták az új Be.-t is, sokan azt mondják, hogy ügyészségpárti, hogy *az ügyészség dominanciája érvényesül jobban, hát lehetséges*. De én szerintem *jól tudnak dolgozni vele*, megszokták már a bírák is, úgyhogy alapvetően rendben van.”

Ahogy az utolsó mondatból kiderül, András a jogszabály helyességéről nem a szembenálló jogok mérlegelésével formál véleményt, számára a kormányzati hasznosság, illetve a megszokás legitimációs érve a döntő.

Az eddigi felfogásokkal szemben András által megjelenített ellenpólus mellett az utoljára maradt két interjúalany történeteiben a jogállamiság kérdése vagy egyáltalán nem jelenik meg, vagy nagyon burkoltan, szinte csak lélektani mélységekből felszínre hozhatóan. Csilla, a közigazgatási munkahelyéhez hű és Júlia, a bíróságon helyét megtaláló jogászként egyetlen jogállamisághoz kapcsolható témára sem utalnak a jogász munka nyilvánvaló érintettsége ellenére. Csilla interjújának végén, egy kérdésre adott válaszában nagyon áttételesen, valószínűleg szándékolatlanul jelenik meg a jogállamiság egyik eleme abban az asszociációban, amellyel Csilla a jog segítő funkciójához társított „bizonyos szervezeteket, mondjuk akik a kilakoltatás ellen küzdenek”, ez ugyanis az állami segítséggel végrehajtott kilakoltatásokkal szemben elfoglalt pozíciójára, azaz éppen a közigazgatással szemben álló szereplőkkel való azonosulásra utal. Hirtelen tudatosítva továbbá, hogy a jelenlegi munkájával éppen ellenkező célt követ, mint amit mindig is a jog elsődleges funkciójának tartott, ráébred a közigazgatási pozíciója és a jogász önképe közötti inkoherenciára, de egy távolabbról kapcsolódó magyarázattal elkerüli a következtetések levonását.

„– Még a legelején mondtad, hogy amikor gondolkoztál, hogy jogász leszel, a legelső motivációd az volt, hogy segíteni akartál. Tehát, hogy ez egy olyan szakma, amivel segíthetsz. Ebből érzel valamit, hogy beteljesült, vagy ez a szempont már annyira nem elsődleges?”

– Azt gondolom, hogy abban is tudnám örömmel lenni, hogyha kifejezetten olyan helyen tudnék dolgozni, ami akár egy jogsegélyszolgálat például, ami tényleg arról szól, hogy az adott pillanatban tényleg legrászorultabb embereknek és legkiszolgáltatottabb embereknek tudjon az ember segíteni. Abban nem

vagyok biztos, hogy ilyen szinten, hogy mondjuk, nem tudom én, bizonyos szervezeteknél, mondjuk akik a kilakoltatás ellen küzdenek, ez már talán lehet, hogy lelkileg már túl megterhelőnek érezném... *de... talán az a terület, ahol most dolgozom, az, az... nem ez. De... Mert nem..., mert nem olyan terület, ami kifejezetten mások segítése. [...]* És valóban ebben a munkakörben nem ez a fő profil, hogy hirtelenjében az arra rászorulókat megsegítsük. *De azt gondolom, hogy jó volt ez indulásnak és motivációnak. És ennek köszönhetem azt, hogy végső soron azért tudtam egy olyan pályát választani, amit meg szeretek.*”

Júlia szintén nem köti explicit módon a jogállamisághoz azt a magával szemben támasztott követelményt, hogy felkészült bíróként ítéljen a hozzá forduló emberek ügyében. A szakmailag megalapozott döntéshez való jog azonban a professzionális bírósághoz való hozzáférés jogaként értelmezhető, így Júlia önmagával szemben megfogalmazott, korábbiakban már idézett elvárása egyúttal a jogállamiság egyik alappillére is.

„Az elején volt olyan, hogy ott ültem az akta fölött, és te jó isten, most komolyan én vagyok a legjobb bíró, akit ezek a szerencsétlen ügyfelek kaphattak? Ez így többször eszembe jutott még így az elején, hogy te jó ég, én mit fogok dönteni, meg úgy megsajnáltam az ügyfelek... vagyis igazából nem az, hogy megsajnáltam, hanem hogy olyan rossz érzés volt, hogy én nem vagyok oda való, én nem vagyok erre alkalmas, de aztán ez így elmúlt.” „És szerintem ezen kellene változtatni, tehát arányosabban kellene az figyelembe venni, hogy az a munka, amit végzel, az itt jobban értékelést nyerjen [...]. És szerintem ez a rendszer így nem túl igazságos, meg végső soron meg nem hatékony, mert nem azt eredményezi, hogy akkor egy professzionálisabb bíróság áll össze.”

A jogállam fogalmáról alkotott jogászai képzeteket a fentiekben az interjúk releváns részleteiből igyekeztem megkonstruálni. Az idézett szövegrészekből látható azonban, hogy a jogállamiság legtöbbször nem definíciós formában, hanem inkább egy-egy nevesített problémából visszafejthető módon jelenik meg, azaz szorosan összefonódik a tényleges érvényesülésének kérdésével. A következőkben ezért a fentiekben idézett vélekedésekre visszautalva összegzem a jogállamra mint normára, mint jogszabályi előírásra és mint valós állapotra vonatkozó jogászai felfogásokat.

b) „...néha úgy érzem, hogy egy tök idegen országban élek...” – a normatív jogállamfogalom, a pozitív jog és a valóság viszonya

A jogállamiság normatív tartalmának és pozitív alkotmányjogi megjelenésének (Alaptörvényben, egyéb jogszabályban rögzített rendelkezéseinek) összevetése egyes alkotmányossági problémák felemlítésében jelenik meg, ezek azok az alapvető sérelmek, amelyekhez az interjúalanyok rendszerint hozzáfűzték, hogy a jogszabályi előírások miatt nem tehettek mást. Eklatáns példája ennek a „háromcsapás-törvény” és a tényleges életfogytiglan kötelező alkalmazása. A normatív jogállamfogalommal és a pozitív jogi rendelkezésekkel is összevethető továbbá a jogállamiság valós állapota, az interjúalanyok mindkét vonatkozásban számos példát említettek a nyilvánvaló ellentmondásokra. Az Alaptörvényben garantált egyes alapjogokat és a hatalomkoncentráció akadályait a valóságban működésképtelenné teszik a politikai akaratot közvetítő személyi összefonódások, intézményi alárendelődések és egyéni beállítódások, az egyéb jogszabályi előírások, pl. a szabad verseny feltételei ugyanígy holt betűk a politika által uralt piacokon. A jogállamiság normatív tartalma és tényleges állapota közti inkohérenca pedig részben a pozitív jogban is rögzített jogállami feltételek sérelmét, részben a nem rögzített, azonban hagyományosan az alkotmányosság körébe sorolt normák érvényesülésének hiányát jelenti. Ez utóbbi pregnáns példája a bírói és a helyi önkormányzatok hatásköreinek elvétele.

Az interjúalanyok ehhez az összetett, jogi és emberi szempontból is kihívást jelentő helyzethez habitusuktól függően, a szocializáció során rögzült érzékelési és értékelési sémáik által meghatározott módon reagálnak. A nagyobb egyéni és szakmai autonómiával rendelkező

jogászok, mint Gabriella, a jogrendszert elvszerű szabályegyüttesnek tekintik (értékelési séma), amelynek érvényesülési feltételei, például intézményi és kulturális összetevői nagyrészt erodálódtak (érzékelési séma). Béla a jogot a piacgazdaságot segítő mivoltában értékeli elsősorban, amelynek jogállami elemeit a pálya kezdetén fel-, majd a pálya végén leépülni látta. Endre és Luca meggyőződése szerint a jog a szűkebb és tágabb közösségek érdekeit kell hogy szolgálja, de jelenleg ebben akadályozva van. Jenő szerint a jog küldetése a közérdek és az igazságosság érvényre juttatása, de ő is úgy érzékeli, hogy ez az ideál jelentős pontokon csorbul. Mivel ezen jogászok szemében a jogállamiság a társadalom boldogulásának és saját munkájuknak is alapvető feltétele lenne, erős szakmai kritikát fogalmaznak meg, amely jellemzően egyúttal rendszerkritika is. Bálintnak a jogszerűség elsősorban az eljárási szabályok ismeretét és betartását jelenti, a tartalmi követelmények sérülését ebből adódóan csak korlátozottan érzékeli (vagy értékeli ekként). Az ő esetében mindebből partikuláris bírálat következik, rendszerkritika nélkül.

A korlátozottabb autonómiával rendelkező jogászok egy része szintén kritikus, részlegesen vagy átfogóan bírálja a jogállamiságot aláásó egyes jogi-politikai fejleményeket. Mátyás és Éva a jog feladatát a jogállami elvek és a szakmai szabályozás szolgálatában látja, ennek akadályait tisztán érzékeli. A jog – részben magából, részben a jelenlegi rendszerből fakadóan – István szerint nem képes többre, mint a kedvezményezett jogászok érdekeinek képviseletére. Gábor számára a jog értelme az emberi tényezőre fókuszálás, ezt a jogszabály kivételes büntetőeljárás esetekben nem teszi lehetővé. A többi interjúalany esetében a kritikahiány különböző jogképzetekkel jár együtt. Csilla felfogásában a jog a mindennapi problémák terepe, nem feladata a nagyobb, rendszerszintű problémák megoldása, így a jog betölti a funkcióját. Júlia narratívájából csak egyetlen követelményre, a szakmailag igényes jogalkalmazásra tudunk következtetni. Eszerint a jogállamiságnak elsősorban személyi feltételei vannak, számára ezért ennek jövőbeli bizonytalansága ad okot kritikára. Tamás esetében a jog meghatározó terepe az igazságszolgáltatás, ami az általa előadottak alapján minden szempontból megfelelően működik. András pedig, aki szerint a jognak a hatékonyságot kell szolgálnia, és ezzel szemben másodlagosak az alapjogok, elméletben és gyakorlatban sem lát jogállamisági problémákat.

Összegezve a fentieket, ha a jogrendszer mai állapotát a kritikusok szavaival akarnánk érzékeltetni: Mátyásnak ez szentségtörés (blaszfémia, megcsúfolás), Évának döbbenet (nonszensz, sokkhatás, óriási csalódás), Gabriellának idegenségérzés (jogilag idegen ország, örökség – római jogi keretek – elveszése), Bélának hatalmi erőszak (bokára rúgás, örület), Istvánnak logikátlanság, Endrének komolytalanság (kifigurázás, paródia, meztelen király, baromság), Lucának fájdalom (csalódás, fájjalás), Jenőnek értékvesztés (kiszolgálólány, kártékonyosság, a szentség megszűnése, elveszés, szomorúság).

4. A jogállamiság mint stratégia

A fentiekben a jogállamisághoz való jogászi viszonyt Bourdieu habituselmélete alapján a habitus részét képező értékelési és érzékelési sémák feltárásán keresztül vizsgáltam. Most az ezekből következő cselekvési stratégiákat igyekszem azonosítani, ez utóbbiak elemzésébe bevonva az ellenállási formák kategóriáit is, elsősorban Hirschman rendszere alapján. Ahogy az előbbieken a habituális elemekhez, úgy a tényleges gyakorlatokhoz is a narratívából kiszűrhető okokat igyekeztem társítani, végig tudatában annak, hogy ez az interjúhelyzetben szerzett nonverbális benyomások, valamint az elemzés során is aktiválódó kutatói szemléletmód és háttértudás miatt esetlegesen eltérhet az interjúalany értelmezésétől (ha volt ilyen egyáltalán).

A jogállami stratégia értelmezése talán a kritikától tartózkodó jogászok esetében a legegyszerűbb, a korlátozott szakmai vagy egyéni autonómia az adott mezőhöz (munkahelyhez, hivatásbeli jogterülethez) való hűséget valószínűsíti. Ez a helyzet áll fenn Csilla, Júlia, Tamás és – már múlt időben – András esetében, ők valamennyien a helyükön érzik magukat jogászként.

A szakmai és személyes autonómiájukat teljes mértékben megélő interjúalanyok stratégiája a képviselt hivatásrend lehetőségei szerint alakul, de egy-egy hivatásrenden belül szintén nagyon hasonló mintát mutat. Itt egy esetben a többiekétől markánsan különböző jogállamisági képzet okoz eltérést. Az e körbe tartozó jogász stratégiákat a következőkben részletesen is bemutatom, mivel leginkább ezekben az életutakban azonosíthatók a jogállami kultúra esszenciális jegyei.

Gabriella mezőváltásait legtöbb esetben az immorálissá vált mezőből való kivonulás igénye vezérelte, melynek utolsó állomásaként megtalálta a vállalható és szerethető hivatást.

„... de egy konkrét vizsgálati ügy kapcsán sugallt elvárás is megerősítette bennem azt, hogy *nem szeretnék tovább a [hivatal]-nál dolgozni.*” „Egy picit belekóstoltam a [gazdasági szervezetnek] is a hasonló szétzilálásába, és akkor, amikor az is elkészült, akkor mondtam, hogy na jó, *a rombolásból elég*, most már valamit építsünk. És akkor visszatértem a mezőtábas ügyfeleimhez.” „De ez egy olyan történet volt egyébként a politikai vonatkozásaival és a gazdasági vonatkozásaival együtt, ami előrevetítette ezeknek a folyamatoknak már a szelét. Hogy ezek a dolgok mint a véres háború fognak folytatódni, mert az már egy véres háború volt. [...] És akkor mondtam, hogy *én ebben nem biztos, hogy részt akarok venni.*” „Én a területi választási bizottságban, a megyében, négy cikluson keresztül részt vettem. Az utolsó ciklusban már elnökhelyettes is voltam, de *akkor szálltam ki*, amikor a területi választási bizottságoknak a hatásköre gyakorlatilag a nullával lett egyenlő. Akkor már azt mondtam, hogy én már diszputynek nem maradok ott, én ezt nem csinálom, meg akkor már a politika teljesen egyértelműen ez az irány volt.” „Tehát én elég sokat megalkudtam az ügyfeleim érdekében is, kellett, és ez volt, de az ember egy bizonyos kor betöltése után asszem automatikusan azt mondja, hogy nem, *tovább nem.* Én végre öntudatra ébredhettem ötvenévesen, és *most csinálhatom azt, amit szeretek.*”

Ahogy a korábbiakban láttuk, Gabriella kritikája rendszerszintű jogállami reflexió, ami a fentiek szerint az életpálya szigorú önreflexiójával társul. Az üzletileg immorális mezőből a megcsömörlés után, a politikailag immorális mezőből a befolyásolási kísérlet észlelése után kilépett, vagy be sem lépett. Kritikája a jogállamiságnak mind az intézményi, mind a kulturális összetevőire kiterjed, és pályája során mindkettőre próbált hatni (kamarai javaslatok, választási bizottsági részvétel, illetve a munkában a jogi kultúra és az egyenrangúság képviselete révén). Mindez az első részben bemutatott szocializációs és attitűdbeli elemekkel együtt akként értékelhető, hogy Gabriella nagyon pontos jogi, politikai és morális kritikájából az ő esetében a szemléletével koherens cselekvések is következtek. Mezőváltásai során kivonult a számára „idegen”, mert nem jogállami módon működő jogrendszer alkalmazási kényszereiből, visszavonulva a római jogi keretek jelentette „otthonosság” falai közé.³⁵

³⁵ Petőfivel összegezve: „Haza csak ott van, hol jog is van...” (Petőfi Sándor: A nép). Identitáselméleti megközelítésben ez az idegenség hasonló ahhoz az érzethez, amit egy trauma (a letűnt otthonosságot jelentő jogállam oldaláról pedig a nosztalgia) okoz az egyén narratív élettörténetében. Pintér leírása szerint „[a] trauma »nem múló jelenként« konzerválódik a szubjektum számára [...] A szubjektumra mintegy átruházódik a trauma idegensége.” A nosztalgia, éppen ellenkezőleg, diszkontinuitásra épül, „egy »akkort« és egy »mostot« teremt [...] amelyek között áthidalhatatlan szakadék tátong. [...]” A nosztalgia „egy fajta személyes aranykor utáni sóvárgás”, amely „egy személyes mitológiát tart életben”. „Az általa hordozott tapasztalat nem múltbéli *emlékké*, hanem örökvényű *mitosszá* válik, olyan abszolút múlttá, amelytől »a tovahaladó jelen mindig azonos távolságban marad«”. (Pintér 67–69. o.) Persze fontos különbség a Pintér által leírt jelenségekhez képest, hogy a jogállam múltba vesztése és a rombolás „traumája” nem reflektálatlan: esetünkben az interjúalany mind az „aranykort”, mind annak elvesztését bele tudta foglalni narratív élettörténetébe, tehát valószínűleg nem kellett átmennie a reflektálatlanságból fakadó identitásvesztés fázisán.

Béla számára szintén a kivonulás jelentett megoldást a morálisan vállalhatatlan helyzetekből. Pályája során számos jogterületet kellett feladnia a politika benyomulása folytán, ezeknek a mezőknek a tétjei és szabályai a szükséges tőkeelemek megléte ellenére érdektelenné váltak számára.

„De közben fölszámolták a teljes hulladékos piacot. Egy osztrák ügyfélnek dolgoztunk évekig [...]. Az egészségügy van beszántva, mint a, hogy semmi nincs. Ugye most már nem is tudom, mi a legújabb, pont ez az, tehát már nem követem, mert *már nem érdekel, mert ez a cég erről a piacról kivonult*, anélkül egyébként, hogy megtámadta volna az államot, hogy kicsit tönkre tetszett tenni a magyarországi befektetésemet.” „És most azt nézzük itt, hogy hol van még szabad ügyvédi piac. Hát korábban ugye végigéltük a privatizációt, végigéltük a, az nagyon komoly kihívás volt a jogi piacnak ugye, rengeteg ilyen megbízás volt, de úgy, hogy nyilvánosan meghirdetve, ajánlattétel meg egyebek, és akkor olyan, tehát ilyeneket lehetett nyerni. Hát *hol van már ilyen?*” „... *annak idején voltunk, hát majdnem háromszor vagy négyszer ekkorák* [...]. *Ügyfélkörnek a nagy része eltűnt...*”

Emellett egyfajta tiltakozásként értékelhető a rendszer által tönkretett ügyfelek tömeges képvisellete, azonban ez sem járt érdemi eredménnyel.

„És akkor már tartottunk ott, hogy már jó páran kaptak ugye a bokájukra rúgást, hát a teljes trafikos piac, hát rengeteg trafikos ügyfelünk volt, *még most is van Strasbourgban trafikos ügyünk*. De akinek ott nem sikerült, vagy csak keveset kapott, az egy külön sztori, akkor az a tényleges kárából a meg nem térült részt azt próbálta segedelünkkel a magyar állammal szemben, hát ott van benne az indokolásban [Ptk.-indokolásban], *nem? El lehet felejteni*. El lehet felejteni.”

Béla tehát a politika betörésével heteronómmá tett piacok játékszabályait a jogi mezőn belül megpróbálta megváltoztatni (ld. bírósági, strasbourgi ügyek). A kudarcok folytán azonban belátta, hogy erre már nincs remény, ezért a jogi mezőből való részleges kivonulás – és a pályája kezdetén vágyott művészi mezőbe való visszatérés – mellett döntött. Sikeres jogászcsaládból származó ügyvédként nem tudja tovább építeni a családi művet, a jogi alkotás helyett csak a művészi alkotás (a festészet) maradt. Nem mondja ki nyíltan, de nagyon valószínű, hogy korábbi vállalkozókedve is megtört: kivonult a leuralt piacokról, leépítette irodáját, a bírósági tárgyalások is a reménytelenség érzését erősítik. Erős sikerorientáltsága sem tud azonban a – szintén családi hagyományként örökölt – autonómiája fölé kerekedni, eszébe sem jut kiegyezni a hatalommal.

Jenő stratégiája szintén a kivonulás, illetve a politikától nem háborgatott területek felé fordulás.

„Négy-öt év elteltével az Orbán-kormányzat, tehát a második Orbán-kormány regnálásának második évében hoztunk egy olyan döntést, amit annak idején az építőipari cégek tekintetében hoztunk: *soha többet közbeszerzési jog*. Nem gondoltuk teljes egészében harmóniában levőnek a hazai közbeszerzési szabályozást és az annak alapján kialakult gyakorlatot az általunk jogállamisági kritériumoknak tekintett elvekkkel.” „Azt gondolom, hogy az Orbán-kormányzat időszaka alatti ügyvédi piacot érő változások bennünket is érintettek, Jenőként [= álnéven] azt tudom mondani, hogy a kliensrendszer működése az minden ilyen irodát, amely valamilyen módon kapcsolódott az állami szektorhoz, de nem kívánt a NER rendszerének részesévé válni, tehát nyilvánvalóan vannak a nagyon nagy tudású zsenik, viszonylag számos ilyen emberrel találkozta a jogi pályán, vannak a nagyon szerencsések, meg tudták őrizni vagy majdnem teljes egészében meg tudták őrizni a pozícióikat, de azok, amelyek csak szorgalmasak és tehetségesek voltak, és beszéltek nyelveket, és jól felépített ügyvédi csapattal dolgoztak, azok *kiszorultak a kliensrendszer eredményeképpen*. Ez egy nagyon érdekes folyamat volt. A lehetőséget az új rendszer felajánlotta minden szereplőnek, tehát nekünk is. Tudni kell, hogy a rám kezdetektől fogva jellemző apolitikusság miatt nagyon-nagyon ritkán találkoztunk és nagyon-nagyon ritkán dolgoztunk elsőszámú vezetőknek. [...]. Ami azt eredményezte, hogy a kormányváltások bennünket soha nem érintettek súlyosan. [...] És ez így volt 2010-ben is, ugye akkor jöttek a fiúk. Lehetőséget kaptunk, sőt azt is el kell hogy mondjam, hogy a nevemre, s ez alatt nem a szakmai nevemet gondolom, hanem a húsz évvel korábbi [szakkollégiumi] viszonyunkra tekintettel új megbízásokat is kaptunk, amelyeket gyümölcsözőttni tudtunk,

s egyre több megbízásunk volt. De aztán egy ügyhöz kapcsolódóan, ez pont egy közbeszerzési ügy volt, ami közvetlen kiváltó oka volt annak a döntésnek, hogy nem foglalkozunk többet közbeszerzéssel, egy határozott igény fogalmazódott meg egy ajánlat érvényessé és egy ajánlat érvénytelenné nyilvánítására, amivel mi nem értettünk egyet, és egy hét alatt *megszűnt az összes megbízásunk*. Feketelistára nem kerültünk, tehát máshol nem bántottak bennünket [...]. Ez egy nagyon nehéz dolog volt, de szerencsére nem vitt el bennünket [...]. Ezen az álláspontunkon azóta sem változtattunk, és azt gondoljuk, hogy mi maradunk ezen az apolitikus részen. Nagyjából hogy miket olvasok, arról beszélünk már, tehát az apolitikusságom nem jelenti, hogy nincs véleményem a dolgokról, csak azt gondolom, hogy ennek a szférának részesévé nem kívánok válni. [...] Bennünket ez annyi változtatásra késztetett, hogy most már nem idegenkedünk attól, hogy *nem a vállalati jog területére vonatkozó megbízásokat elfogadjunk, ez egy szándékos döntés.* „Francia nyelvterületről vállalunk ilyen típusú ügyeket [öröklési perek] [...]. Most még örülünk is neki, hogy kicsit *tudunk távolodni a szigorúan szabályozott piacoktól.*”

Jenő jogi pályafutásában végig látható lendület még jelenleg is tartja benne a reményt (vö. még nem vészelt el teljesen ez a csata, az igazságszolgáltatás még független, az igazságnak sok arca van stb.), de a jövedelmező piacokról való kiszorulást és a rendszer általános problémáit egyértelműen érzékeli. A részleges kivonulás stratégiája a mezőbeli előrejutásról való tudatos lemondást jelenti, az emiatti, általa szomorúságként aposztrofált rendszerkritika a szakmai lelkesedés drámai ellenpontja. Összességében Jenő esetében is megállapítható, hogy az alapvető vezérelvet jelentő moralitásnak rendeli alá az anyagi siker egyébként szintén erős igényét. A magával szemben támasztott kettős követelmény az egész pályáját meghatározó módon érvényesül, folytonos mérlegelést kívánva az egyéni előrehaladás és a jogállami lehetőségek, illetve az ezeket támogató szakmai és a politikai kapcsolatok között. Ahol a két norma kibékíthetetlen ellentétbe kerül, ott a morális szempontok győznek, önazonos módon oldva fel a rendszer által minden szereplőnek „felkínált” dilemmát.

Endre esetében az önkormányzati munka korlátozottabb mozgásteret kínál, így a politika által szorongatott mezőből való kivonulás helyett a tiltakozást választja.

„... És akkor, pártállástól függetlenül, az önkormányzatok nagy többsége *nem megy ki helyszínre*, mert ez egy baromság, mert mit akarnak eljátszani? Hogy kiáll a télapó, elmondja, hogy meghoztuk az ajándékot, menjél el a jegyzőhöz, majd az seggbe rúg. Bocsánat, tehát az majd nem ad igazolást, haragudjanak az önkormányzatra azért, hogy nem kap majd, vagy többet kell neki fizetni. *Hát nem, nem fognak ránk haragudni.*”

Az erős autonómiaérzés nemcsak szakmailag, hanem emberileg is teljes mértékben átélte tiltakozásra készíti Endrét, pozíciója, döntési jogköre miatt pedig ez a tiltakozás egyúttal az egész szervezet ellenállásaként jelenik meg. Mivel olyanokkal dolgozik együtt, akik hasonló értékrendet képviselnek, a szervezeti kultúrát zökkenőmentesen tudják fenntartani, még a kormánypárti önkormányzatoknak is utat mutatva. Endre esetében az autonómiaérzés az egész pályát törés nélkül végigkíséri, az önkormányzatok lehetőségeinek, a partnerek közti egyenrangú viszonyának és az egyéni igényeknek a szerencsés egymáshoz illeszkedése gazdag alkotó folyamatokat indított be minden településen, ahol dolgozott. A jogállam lényegét mutatja fel e folyamatok elhalása, amellyel szemben részéről zsigeri a tiltakozás.

Luca helyzete nagyon hasonló, és bár megfordult a fejében a kilépés gondolata, egyelőre hűséges a mezőhöz, és szintén ellenáll.

„Most ugye, hogy mondta, hogy mi a címe, tehát ha most ebbe az irányba megyünk, hát nem tudom, szóval kicsit én is úgy érzem, hogy csalódott vagyok. Úgyhogy *már megfordult a fejemben, hogy pályát váltok egyébként*. De mivel itt dolgozom, és itt jól érzem magam, mert itt a szemlélet nagyon pozitív, ezért *örülök, hogy itt dolgozhatom.*” „... mondta, hogy ő nem, ugye nemezt tanultuk még annak idején, nemezt csináltak sokáig, és most már ő ezt nem tudja [az átgondolatlan, gyors jogszabályokat követni]. És akkor ez nekem

egy ilyen nagy szembesülés volt ezzel, hogy húha, húha, fú, lehet, hogy én is eljutok erre. Csalódomebben a dologban. De most szerencsém van, mert egy olyan helyen dolgozom, ahol *nem ész nélkül csináljuk a dolgokat*. Nem ész nélkül. Hanem akkor valami más megoldást, ha lehetséges, akkor találunk, nem ész nélkül.”

A közigazgatás iránti elhivatottság szakmai kritikát generál, amely a rendszerből adódóan egyúttal szükségképpen politikai kritika is. Az azonos szemléletű kollégákkal együtt belülről próbálja védeni az önkormányzat autonómiáját, a hűségen belül a „nem ész nélküli” jogalkalmazással való tiltakozással. Elgondolkodott azonban a kilépésen is, ami elsősorban valószínűleg a pozitív és a negatív impulzusok (munkahelyi légkör, ill. a megélt csalódottság) hosszútávú dinamikáján múlik. Összességében elmondható, hogy a közigazgatásban megélt öröm és sikerélmény végigkísérte Luca pályáját, és megalapozta a mező iránti erős, érzelmileg is átélt hűséget. A létet maga is elégedett polgárként éli meg (szívesen fizeti a helyi adót), és ehhez igyekszik minél jobb minőséget nyújtani a működési területéhez tartozó többi polgár számára is. Mindezek érdekében a mindennapi munkájában is érvényesíti a mező még megmaradt autonómiáját.

Bálint esetében az előzőekben bemutatottak szerint csak eljárási kérdésekben tudatosul (vagy legalábbis nyer kifejezést) a jogállamiság mint probléma, ezért a jogrendszer iránti (öntudatlan) hűség jellemzi.

„– Tehát akkor elmondhatjuk, hogy itt nem is csak adójogi, hanem általában a jogász léteket azt kiteljesedve látod, és abszolút jól érzed magad bennem most itt, térben és időben.
– Igen, igen, mindenképp. Mert szakmailag, az adójogi lehet, hogy nem annyira izgalmas, meg annyira jó sztorikat nem szül, de szerintem szakmailag sokkal komplexebb, mint mondjuk a büntetőjogi meg az idegenrendészeti jog is. [...] Úgyhogy igen. Úgyhogy én úgy érzem, hogy *helyemen vagyok*.”

Az egyéni életpálya kezdeti kudarcai, majd későbbi, sikerként megélt váltásai és tőkefelhalmozásai megalapozták autonómiáigényét és önbizalmát, a jog különböző ágairól kialakított vélekedések viszont behatárolják mind a további tervezett életpályairányt, mind – mentálisan és stratégiaileg is – a kritika megjelenését. A tiltakozás és a kivonulás olyan területeket érint(ett) végig az életpálya során, amelyekkel (már) nincsenek tervei (nem dolgozik a mezőben, és nem is akar belépni).

A kritikus, de valamilyen okból csorbult autonómiával rendelkező interjúalanyok stratégiái a legösszetettebbek. Mátyást a hirschmani értelemben vett tudatos hűség és a „hipotetikus veszteség” elkerülésére hivatkozás vezérli, amivel szükségképpen együtt jár a felelősségáthárítás is – „megszelídített másként gondolkodóként” igyekszik túlélni a szeretett szakma művelése érdekében.

„És mindig jönnek, és mindig vannak örültségek, és mindig vannak jó dolgok, amiket *még lehet jobbitani*. És igazából ez az, ami ott tart, pedig hát sokszor volt már olyan érzésem, hogy, csak a Szabó István-féle *Mephisto*-filmre utalok, hogy kiszolgál az ember egy hatalmat, és meddig lehet ezt úgy csinálni, hogy az ember az arcát adja hozzá. De aztán egy idő után *kialakítottam azt az álláspontot*, hogy ha én minden figyelmeztetést meg javaslatot megteszek, ami a szakmaisággal kapcsolatos, és a vezetőim, főnökeim egészen a miniszterig meg a miniszterelnökig ezt lesöprik, vagy nem veszik figyelembe, akkor én ezért nem vagyok hajlandó felelősséget viselni, *mert ez nem is tartozik...* De így lehet ezt *túlélni* tulajdonképpen.” „Ezeket mind le kell egyeztetni a Kormány ügyrendje szerint az igazságügyi tárcával, meg még vannak ilyen kvázi politikai jellegű rátekintések is, aminek semmiféle jogszabályi alapja nincs, de mégis működik, ugye ez ellen nem lehet tenni semmit. S lényeg az, hogy mi gyakorlatilag az utóbbi most már tíz-tizenkét év óta részint levélben írjuk le a kifejtősebb alkotmányossági vagy uniós jogi, civilisztikai, büntetőjogi észrevételeket, részint pedig korrektúrák módján javítjuk. [...] *És mindig lehet javítani az anyagokon*.” „És a másik, ami a tapasztalat, hogy az ügyek nagyon jelentős részében igazi közpolitikai megfontolás nem

nagyon van. Szakpolitikai nyilván sokféle. Egy szakpolitikai megfontolás sosem olyan erős, mint egy, hát úgy mondjam, látványpolitikai megközelítés. És egyfelől azt lehet mondani, hogy az ügyek jelentős részében ez nem olyan súlyú, hogy ebbe ne tudnánk beleszólni, más felől meg azt is lehet mondani, hogy mondjuk van egy százoldalas törvénytervezet, amiben van kettő paragrafus, ami politikailag definiált, a többinél meg szabad a pálya szakmailag. [...] Tehát azért az a tapasztalat, hogy a szabályozások jelentős részében vagy a terjedelmének egy *jelentős részében lehet szakmai szempontokat érvényesíteni*, nyilván ezek politika szempontjából másodlagos jelentőségűek.” „Ezekkel nyilván nehéz mit kezdeni, de mondom, azért sok tekintetben az ember tud segíteni dolgokon. És különösen akkor, hogyha jó kapcsolatot tud kiépíteni a társminisztériumok szakembereivel. [...] Úgy működik, hogyha az ember megmarad a saját kompetenciája keretei között, és abban próbálja, és hogyha azt próbálja meg, hogy értem a célt, *tudom, hogy mi van*, és hogy *keressük meg azt a középutat*, ami alkotmányossági szempontból is jó, értelmezhető is, végrehajtható is, és megfelel az adott szakpolitikai vagy politikai érdekeknek is. Ez egy óriási játszma mindig, és az ember hol nyer, hol veszít. De sokszor van lehetőség arra, hogy *legalább vissza lehessen valamit nyerni*.” „És eza példa is mutatja azt, hogy az embernek milyen dilemmákkal kell szembenéznie a munkája során, és mi mindent kell figyelembe vennie, és hol lehet megtalálni azt az ösvényt, ami a politikának is jó, és *alkotmányosan is megmagyarázható*.”

Domesztikált tiltakozó, azaz pontosan tudja, hogy nem fogják figyelembe venni a kritikáját, mégsem vált stratégiát.

„*S mindannyiszor leírom, hogy ez a rendelkezés nem fog joghatást kifejteni, mert november 1-jén hatályát fogja veszteni*.” „Tehát ilyenek és százával más hasonló problémák vetődnek föl, és az ember ettől néha frusztrálódik, de más oldalról meg azt tudom mondani, hogy végül is mindig tudunk javítani a dolgokon.”

Témája miatt tiltakozásként értékelhető a belső lapba írt egyszeri publikáció is.

„A minisztériumnak a [név] alapított egy belső minisztériumi, de szerintem nyilvános ilyen tudományos jellegű folyóiratot [...], és hát egy alkalommal kértek, hogy írjak már valamit bele, hogy ne legyen üres, mert ugye általában belsős kollégák írják. És akkor azt gondoltam, hogy erről érdemes lehet írni, *a felkészülési időről és a felkészülési idő kodifikációs gyakorlatáról és helyes alkotmányos értelmezéséről*. És ez két évvel ezelőtt jelent meg, gyakorlatilag ez az egyetlen, amit írtam.”

Az autonómia maradékainak megőrzésére tett törekvésként is értelmezhető például a következő idézetben szereplő hétköznapi ellenállás: „én akarom eldönteni, hogy mikor megyek nyugdíjba” (azaz ha már a munkája eredménye fölött nem tud kontrollt gyakorolni, legalább annak vége fölött akar). A mezővel való szakmai azonosulás és az erős politikai kritika azonban visszavonhatatlanul megtört habitust hozott létre, az önfelmentés számos megnyilvánulásával.

„– Ezeket *nehéz elviselni*, de hát ahogy az előbb mondtam, ha az ember azt gondolja, hogy ez *nem az én felelősségem*, akkor ezt mentálisan át lehet vészelni körülbelül.

– S a fiatalok is át tudják így vészelni?

– Hát sokan nem. Tehát az, hogy elmennek a fiatalok, ennek egy része azért van, amit mondtam, hogy jobb állást, vagy kevesebb munkával több pénzzel járó állást tudnak találni, ilyen sokszor van, a másik rész meg az, aki nem bírja elviselni, amit... vagy a kettő együtt, nem bírja elviselni ezt, ahogy a kormányzás működik. [...] [Akik a 2010 előtti kormány alatt jöttek, és a kormányváltás után kiléptek, azokkal kapcsolatban:] És *én ezt úgy fogalmaztam meg, hogy [...] ők egy produkcióra szerződtek, én viszont társulattag vagyok*. Tehát nyilván úgy lehet az embernek különböző politikai kurzusokat végigszolgálnia, hogyha megőrzi valahol az intaktságát, és *megérti, hogy mit akar a politika, és segíteni akar abban, hogy azért ez elfogadható legyen jogi értelemben is. A többi pedig, ahogy Hamlet mondaná, néma csend*.”

Mátyásban tehát teljes mértékben tudatosan a jogállamiság sérelme („tudom, hogy mi van”), viszont erős a szakmához (és ezáltal a szervezethez) való hűség, az ebből fakadó kognitív disszonancia feloldása ezért csak úgy lehetséges, hogy a „hipotetikus veszteség” elkerülése (a

javítás esélye) érdekében „megszelídített másként gondolkodóként” marad a mezőben.³⁶ Mindeközben a szervezetre hárítja a felelősséget. Ez a fajta domesztikált tiltakozás csak a szervezet által tolerált mértékig lehetséges, így a konkrét stratégiák is ehhez igazodnak: belső levelezésben, lapban megosztott szakmai kritikák (az eredménytelenségük tudatában is mindig ugyanúgy), kompromisszumkeresés a politikai és a szakmai (alkotmányossági) szempontok között. Az életpálya tanúsága szerint Mátyás habitusa egzisztenciálisan rugalmatlan, (ezért) szakmailag rugalmas (az észlelt ellentmondások ellenére „lubickol”, „elégedett”, „jól érzi magát”). Ez a habitus azonban csak kívülről nézve rugalmas, valójában mélységesen hasadt („nehéz elviselni”, „így lehet ezt túlélni”, ill. „a többi néma csend”), hiszen miközben igazán tisztességesen próbál egyensúlyozni a szakmai és politikai elvárások között, érzelmi mindenek azt a vonatkozását, ami valószínűleg morálisan megkérdőjelezhető: az alkotmányossági kritikák folyamatos lesöprésébe való belenyugvást. Maga a kognitív disszonancia és annak feloldása is teljes mértékben tudatos, szinte művészi megkonstruált magyarázatokban ölt testet – talán az is az elviselhetőbbé, „szébbé” tételt szolgálja, ha egyfajta drámai hősként tekinthet magára: Mephisto dilemmája, Hamlet tragédiája, a társulati hűség eszménye, ez az esztétizálás segíthet megtalálni a szűk ösvényt.³⁷

Éva helyzete nagyon hasonló, stratégiájában azonban váltakozik a (többnyire sikertelen) kivonulás és a domesztikált tiltakozás. Korábbi, morálisan nem vállalható munkahelyeiről még sikerült váltani.

„És én azért próbáltam akkor *megint így állást váltani*, nem szakmát, csak egy másik munkahelyet, sok olyan személyi változás volt ott, ami szerintem rossz irányba vitte el a szakmaiságot meg a munkavégzést is.”

A jelenlegi munkahelyéről való váltás azonban egyelőre eredménytelen, itt a beletörődés, a tiltakozás és a kilépés stratégiái váltják egymást. Az álláskeresés megkönnyítése érdekében elkezdett az átképzésen is gondolkodni.

„– S akkor mi lesz ennek a megoldása?”

– Hát, én nem látom, hogy a közeljövőben a rendszer megváltozna. Az a baj, tudod, hogy én ebben a kormányzati rendszerben kerültem ide, tehát nem tudom, hogy milyen volt régebben. Nagyon kevés olyan munkatárs van, akinek évtizedes tapasztalata van, tehát hogy egy másik struktúrában is működött, de a régiek, a nagyok azt mondják, hogy azért ez nem így zajlott. Hogy ez a kapkodás, ez a sietség, ez az összevissza variálás, ez a kidolgozatlanosság nem volt jellemző. De hogy mondjam, énnekem az a félelmem, hogy ez a közeljövőben nem fog megváltozni. Ugye itt két megoldás van. Vagy az ember így *egyfajta kívülállóként úgy tekint a munkájára, hogy ez egy tevékenység, ezért kapom a fizetésemet*, és abból ki fogom tudni fizetni a rezsit, meg veszek belőle kiflit, *vagy munkahelyet változtat*.

– S te gondoltál valamelyikre a kettő közül?

³⁶ Forgács a személyes integritás megőrizhetőségének túlbecsüléseként tekint az állami politika alakíthatóságának illúziójára: „A hivatalnokok körében elterjedt képzet, miszerint meg tudják őrizni személyes beállítottságukat és jellemüket. [...] Az ellenállás bármilyen fajta kialakítása csak vezető pozíciókban lehetséges. [...] Igazi hőstettek képesek az intézményi vezetés ilyenkor, ha megvan benne a kellő civil kurázsia.” A hivatalnokok az ellentétes politikai környezetben azért tartanak ki, mert úgy gondolják, hogy emberibb ügyintézésel akadályozhatják az állami politika végrehajtását. „Ezért képzelik úgy, hogy még mindig jobb, ha ők maradnak a helyükön, mint ha más, szolgálóbb lelkű utódok látnák el a feladatokat. [...] A hivatalnokok számára nehéz és zerevni, hogy mikortól adják fel mégis magukat, s válnak egy általuk megvetett ideológia kiszolgálóivá.” (Forgács 2019 [2016]: 163–164.)

³⁷ Saját életünk interpretálását illetően Pintér hasonló lélektani mechanizmusról ír Spence-t idézve: „a pszichoanalízis jelentős részben a pszichoanalitikus konstrukciók esztétikai élményt is biztosító narratív igazságának kös zönheti gyógyító hatását” (Pintér 2012: 71. 4. l.). „A *terápia* feladata például ezt a [törést okozó, lelkileg nem elfogadható] történetet addig gyúrní, amíg az valóban elsajátítható lesz” – írja máshol (Pintér 2012: 70.).

– Jaj, figyelj, nekem mindig van egy olyan időszakom, amikor így *beletörődök* a sorsomba, és akkor a legjobb tudásom szerint, legbecsületesebben elvégzem ezt a feladatot. Egyébként is, tehát bármilyen passzban vagyok éppen. Aztán mindig úgy *besokallok*, és azt mondom, na most aztán itt a végem, utánam a vízözön, és akkor *próbálnék állást találni*, de nagyon nehéz. Vagy azért, mert telített a jogász szakma, én aláírom, hogy talán ez is lehet, meg valószínű az életkor is közbejárt, hogy nem biztos, hogy az én évjáratoma legkelendőbb a munkaerőpiacon. Nemcsak a versenyszférában, hanem általában bárhol. Tehát énnekem kudarcos az álláskeresésem.” „És visszatérve az energetikához, idén szeptemberben szerettem volna elkezdni egy *energetikai szakjogász képzést*. [...] De aztán arra gondoltam, hogy jogászként nem biztos, hogy most egy szakjogász képzés lenne az energetikában a legmegfelelőbb, mert azt azért meg lehet tanulni szakkönyvekből. Én azon gondolkodtam, hogy inkább annak a műszaki hátterét kellene megtanulni.”

A szervezeten belüli tiltakozás hiábavalósága számára egyértelmű.

„És ami szomorú, hogy az [minisztérium]-nak kifejezetten feladata gyakorlatilag a jogalkotás fölötti őrködés, és ezt *folyamatosan jelzi* a szaktárcák felé, hogy ezt a gyakorlatot [a megfelelő felkészülési idő biztosításának hiányát] ezt mellőzni kell, mert ez így nem fog működni. Sajnos a politikai irányvonal miatt ennek *nem tudunk érvényt szerezni*. Tehát ezt nem tudjuk eredményesen képviselni, sajnos így jelennek meg jogszabályok.”

Mátyással ellentétben azonban nem hárítja a szervezetre a felelősséget, és tisztában van a domesztikált tiltakozásban rejlő öncsalással is.

„Szóval én most jelen pillanatban, summa summarum, én nem érzem jól magam jogászként. S a jogi tevékenységemet inkább *károsnak érzem*, mint hasznosnak, mert akárhonnán nézem, azért én ennek egy *aktívan résztvevő láncszeme vagyok*. Nagyon picike a rendszerben, de akkor is hozzájárulok ehhez. Próbál az ember maga szintjén legalább azt, hogy jelezni, hogy mi a probléma. *Ez kicsit már úgyműködik, mintha csak a saját lelkiismeretünk megnyugtatóására csinálnánk, és nincsen fogantja*. Úgyhogy nem könnyű, hát ez nem könnyű.”

Éva esetében is teljes mértékben tudatosan a jogállamiság sérelme, ami a belső eredménytelen szakmai tiltakozás mellett hasadt habitushoz vezetett. Mivel az ő lelkiismeretét nem nyugtatja meg a domesztikált tiltakozó szerepe, visszatérően törekszik a mezőből való kilépésre. A mezőváltási kísérletek sikertelensége miatt azonban más stratégiát is mozgósított: a sikeres kilépéshez szükséges tőkefelhalmozást. Éva esetében a jogi munkában érzett óriási örömből az idők folyamán mélységes kiábrándultság lett. Igyekezett továbblépni az immorálissá vált szervezetekből, ami először sikerült, de másodjára a kör bezárult, a szervezet (és a rendszer) foglyává vált: helyzete egzisztenciálisan is korlátozott, nemcsak morálisan, nincs hova menekülni. Nemcsak a kognitív disszonanciáját és annak redukcióját látja tudatosan, mint Mátyás, hanem még egy lépéssel továbbmenve az ebben rejlő öncsalást is: a javító szándék csak látszatcselekvés, a lelkiismeret megnyugtatóására jó, de valójában nincs értelme a maradásnak.

István stratégiája alapvetően a belenyugvás. A bíróság iránti hűségbe adott esetben belefér a saját meggyőződés szerinti döntés meghozatala, ami a Kúria várható beavatkozásával együtt valójában az ő esetében is legfeljebb domesztikált tiltakozást jelent.

„Másképp kicsit olyan érzés is van bennem, hogy én örülök, hogy nem vagyok olyan területen, én nem fogok olyan érzékeny ügyet kapni most. De ha kapnék is, és *akármilyen döntést hozok, hát Kúrián ki fogja kiszignálni, és hova az ügyet? S nem tökmindegy?* Ha a rendszernek fontos, elviszi oda, és akkor... Ott azért annyira mindegy, hogy politikai, jobban mondva nem teljesen mindegy, mert sajtóvisszhangot kaphat adott esetben egy ügy, ami úgy tűnhet fel, ahogy szeretném, de visszajára is lehet fordítani – hát működik a függetlenség, tessék nézni –, ha egy ügy nem olyan elbírálást nyer.” „De hát én már elvagyok úgy, hogy

Az interjúhelyzetben, sőt előtte és utána is, számos ponton ütközhetünk a csend különböző fajtáiba: információhiányba, elhallgatásba, elutasításba, így volt ez a jelen kutatás során is. Módszertani alapvetésünkből ugyanakkor az következik, hogy a csendet is beépítsük a narratívába, hiszen a „hallgatás konstitutív szerepet játszik az értelmezésben”. (Németh 2017: 5.) A csend lehet szándékos vagy szándékolatlan, védekező, védő vagy sejtető. Az is előfordulhat, hogy az interjúalany másról beszélő bőbeszédűséggel próbálja eltakarni a lényegét. A csend mögött állhat rendkívüli és triviális tapasztalat is, az előbbi lehet egy olyan traumatikus vagy kellemetlen élmény, amelyről nem akarunk beszélni, esetleg olyan kényesnek tekintett téma, amelynek a napvilágra hozatala tűnik kockázatosnak. És lehet olyan banalitás, amelyről az interjúalany azért nem beszél, mert nem tulajdonít neki jelentőséget a narratív történetben. (Németh 2017: 5–12.) Jelen kutatás során jellemző volt az is, hogy – a már említett azonos szakmai háttér okán – az interjúalany feltételezte bizonyos történetek közös háttérismeretét. Az interjúhelyzeten kívüli csend nagyon hangsúlyos formában jelent meg két, már felvett interjú utólagos visszavonásában. Mindezek a hiányok, szakadások a maguk szűkebb és tágabb kontextusában értelmezhetők, de szinte minden esetben azt a korszellemet tükrözik vissza nagyon pontosan, amely szerint a kutatás fókusza kockázatos, már-már tabu téma. Van, ami elmondható, van, ami legalább magunk előtt megmagyarázható, de „a többi néma csend”.

Hogyan jutottunk ideig? Milyen egyéni és kollektív utakat jártunk be a jogállami rendszerváltás élénk közbeszédétől a katonán hallgatásig? Az intézményi magyarázat tűnik egyszerűbben összefoglalhatóknak: az intézményépítő viták az intézmények leépülésével párhuzamosan értelmüket veszítették. A mentális oldalt a fenti interjúk narratívái rajzolják ki nagyon vázlatosan, e lazán összeálló történet értelmezésére teszünk kísérletet a következőkben.

1. Felnőni a jogállamhoz

Kiinduló hipotézisünk szerint a jogállami szocializáció legfontosabb célja az egyéni és a szakmai autonómia kialakítása. Az elsőt elsősorban az önbecsülés, a másodikat a szakmai magabiztosság támogatja, ezekre utaló tartalmakat kerestem tehát az interjúalanyok elbeszéléseiben. Az alapvető személyiségjegyeket kialakító gyerekkori környezetről viszonylag kevés információ szól, a család inkább a szakmai lehetőségek kiindulópontja ként jelenik meg az elbeszélésekben. Az önbizalom, az egyenrangúság és a függetlenség iránti igény, a vállalkozókedv, az önképzés, együttműködés, moralitás értékei azonban az egyes történetekből kiolvasható vagy kikövetkeztethető módon korai meghatározottságok eredménye: vagy kifejezett elbeszélést kapunk például arról, ahogy a tanulást elsődleges értéként kezelik a családban, vagy a pályakezdésről szóló narrációk utalnak arra, hogy ekkor már rendelkezésre álltak az említett diszpozíciók. A felvételre eljutást akadályozó katonatiszt kijátszása, a magánéleti nehézségek ellenére elvégzett tanulmányok, a méltánytalan bírságok kiszabása miatti szegyenkezés, a segítség nélküli önálló irodaalapítás vagy a kreatív fejlesztések öröme csak néhány példa erre. Gyakoribb és egyértelműbb nyomai vannak a közép- és felsőfokú tanulmányok habitusformáló hatásának. Számos történet szól a tanárok bátorító vagy elkedvetlenítő hozzáállásáról, a személyiség kiteljesedését segítő vagy elnyomó légkörről, sikerélményekről és igazságtalanságokról. Ezek a hatások azonban csak az életút későbbi szakaszaiban, jellemzően a pályakezdés első éveiben hozzájuk adódó – megerősítő vagy gyengítő – tapasztalatokkal együtt alakítják ki a felnőttkori önkép alapjait. Az elérhető pályák horizontját radikális gyorsasággal szűkítették be például azok az élmények, amelyek az adott mezőben értékkel bíró készségek és tudás ellenére nem tették lehetővé a vágyott munkahelyre bejutást, vagy leküzdhetetlennek tűnő akadályokat állítottak a pályakezdő beilleszkedése elé. Mindez hosszú távon is meghatározta a „nekem való” fogalmát ezen interjúalanyok számára.

Ellenkező szocializációs hatások érték a sikeres pályakezdőket, akik a szükséges tudás mellett meglévő kapcsolati tőkéjüknek vagy kitartásuknak köszönhetően viszonylag könnyen el tudtak helyezkedni a számukra megfelelő mezőben. A karrierutak alakulása azonban a nehezebben indulók számára sem volt végletesen determinált, az élettörténetek majdnem mindegyikük esetében egy viszonylagos megelégedettség eléréséről szóltak, persze nagy szórással a kielégítő pozícióval való megbékélés és a kiteljesítő pozíciónak való elköteleződés között. Hanyatlásként megélt életpálya inkább az eleve magas presztízsű mezőben indulók esetében következett be, ennek azonban minden esetben külső okai voltak. Az, hogy az egyes alanyok milyen módon kerültek be egy adott munkahelyre – tudásuk, tapasztalatuk, ismerősök segítségével vagy a véletlen révén –, úgy tűnik, nem befolyásolta önképüket, a felvétel esetlegességét általában a munka mezejének általánosan elfogadott gyakorlataként azonosították. E gyakorlat megkérdőjelezésére csak azokban az esetekben került sor, amikor az interjúalany megítélése szerint a felkészültsége, törekvései és a felvételi követelmények nagyon nagyfokú egybeesése ellenére sem ő került be az adott helyre (azaz a diszpozíciók és pozíciók teljes megfelelése ellenére valamilyen rejtett szabály gátolta a belépést, tipikusan ilyenek voltak azonosíthatók az ügyészségről szóló beszámolókból). Ezekben az esetekben tehát jellemzően szintén nem az önbecsülés csökkent – bár erre is volt példa –, hanem az adott mező téjében való érdeklődés.

Az egyéni autonómiát nagy mértékben meghatározza a szakmai kompetencia érzete, hiszen ez az egyik feltétele az egzisztenciális függetlenségnek, a mások formális vagy informális hatalma alóli minél nagyobb mentességnek. Másrészt a hagyományosan magas presztízsű hivatásban elért sikerek az önbecsülést kulturális és szimbolikus tőkeként is megalapozzák. A szakmai autonómia családi forrásai több történetben is egyértelműen azonosíthatók voltak. Akár az a jogász környezet, amely az interjúalanyt gyerekkorától kezdve körülvette, majd kapcsolati, illetve kulturális tőkéjével segítette, akár azok az anticipációk, amelyek az egyetemi éveknél irányt adtak, és céltudatos haladást tettek lehetővé (másik oldalról az ennek hiányában nagyobb kerülőkkel beérkező vagy meg sem érkező jogász életpályák) utalnak erre az összefüggésre. A nem jogász családokból induló alanyok esetében a szakmai önbizalom elérésére jellemzően több munkahelyváltás vagy az ügyfélkör lassú felépítése után, az első sikerélmények megélésekor került sor. A pályakezdés önbizalmat letörő első visszajelzései azonban az ő esetükben sokszor meghatározták a későbbi vállalkozókedvet. Bármilyen úton alakult is ki azonban a szakmai kompetencia érzése, az mindegyikük esetében egyformán pozitívan hatott a hivatáshoz való hozzáállásban, a szervezethez való hűségben, a munka örömeiben.

Az egyéni autonómia elvont képze, ahol megjelent, elsősorban az anyagi függetlenséggel azonosította magát. Ez egybecseng azzal a hagyományos felfogással, amelyet a saját lábán álló, ezért senkinek sem lekötelezett polgár testesít meg. A vágyott függetlenség azonban az interjúalanyok számára nem feltétlenül jár együtt a közügyekben való aktív részvétel igényével, a közügyi dimenzió inkább a politikától való távolságtartás lehetővé tételében jelent meg. Ennek oka lehet az, hogy a politika működéséről szerzett korai tapasztalatok jellemzően elidegenítőek voltak, akár a családi emlékezetben megőrzött eseményekről, akár egy állás betöltéséről volt szó. Még az a jogász is kerulte politikus ismerőseit a későbbi pályafutása során, aki az egyetemen kifejezetten közeli kapcsolatot ápolt velük. A polgári mentalitás ezzel együtt nem mond le a közösség gyarapításáról, a nyilvános fellépés helyett azonban erre a magánszférában talál lehetőséget: a közterhekhez és közjavakhoz való hozzájárulásban lelkes adófizetéssel vagy önkéntes munkával.

Az interjúk érdekes hozadéka, hogy szinte egyöntetűen nem akartak jogászok lenni a megszólaltatott alanyok. Egy kivétellel vagy más pályára készültek, ahonnan egy felnőtt befolyásoló hatása térítette el őket, vagy más pályára is mentek, és később végeztek el az egyetemet, vagy kizárásos alapon, sőt nem egy esetben a felvételi tárgyak alapján döntöttek a

jogi egyetem mellett. Ennek ellenére előbb-utóbb megtalálták a helyüket a pályán, elköteleződésük azonban – talán a posztmodern mobilitás hatására is – nem egy hivatásrendnek, hanem a jog egy adott képzetének szól. Az egyes jogász hivatásokról mégis többnyire általánosító vélekedéseket fogalmaztak meg: ambíciótlan vagy elszigetelt bírók, kirekesztő ügyészek, vállalkozó szellemű ügyvédek, egysíkú vagy elmélyült bürokraták szerepelnek a hol direkt, hol indirekt leírásokban. A benyomás akkor volt kedvezőbb, ha az illető maga is dolgozott már az adott foglalkozási csoportban, ilyenkor a saját tapasztalatok árnyaltabb képet festettek a sorstársakról. Mindezzel együtt beállítódástól függően változik, hogy valaki számára mi határozza meg egy jogász hivatás presztízsét, van, aki a nagyobb anyagi sikerrel vagy hírnévvel, más a több autonómiával vagy kreativitással kecsegtető állást értékeli, és van, aki a komoly elméleti felkészültséget igénylő munkát teszi az első helyre, bár ezek a szempontok a tőkék konvertálhatósága révén sokszor összemósódnak. Bár az egyes hivatásokon belül a hierarchia csúcsai továbbra is magasabbra értékelték, mint az alsóbb szintek, vannak jelei annak, hogy a trend megfordul. Az előrejutás sokakat már a felsőbb vezetői szinteken – vagy önálló jogász pályák esetén a jövedelmezőbb piacokon – bekövetkezett „fordított kiválasztás” miatt nem érdekli. Az, hogy végül ki melyik pályán kötött ki, az elmondottak alapján leginkább habitusfüggőnek tűnik, a számos objektív és szubjektív szempontból – egy fatálisan rossz választást kivéve – végül mindig a „nekem való” érzete győzedelmeskedett.

Az egyetem nemcsak az egyéni szocializáció folytatója, hanem a szisztematikus szakmai szocializáció elindítója is a legtöbb esetben. Az első munkahelyi tapasztalatokkal együtt ez az a közeg, ahol a leendő jogászok gyakorló szakemberekkel találkoznak, az elméleti tudás mellett hagyományokat, szokásokat, vélekedéseket szívnak magukba, alakulnak bennük a jogász szerepelvárások. Ha jó az intézményi „program”, ez a néhány év életre szóló mintákat rögzíthet a jogász habitusban, amelyekre mindig lehet hagyatkozni a szakmai és morális útelágazásokban. A kezdeti munkatapasztalatok pedig a finomhangolást végzik el immár a saját gyakorlatba ágyazva. Ennek a szocializációs hatásnak a kiemelkedő jelentőségéről tanúskodnak az alábbi idézetek:

„És azóta aztán millió jogszabályváltozás volt, de ugye az a baj, hogy olyan jellegű változások vannak, amelyek abba a keretrendszerbe nem férnek bele, mint amit mi tanultunk. Pedig ugye azt mondták, hogy az alap keretrendszer az ősi római jog, és hogy nincs úja nap alatt, és hogy arra épül minden, és hogy ez nem fog változni. Hogy örökkön örökké azokon az alapokon élünk mint jogászok, és hogy azt tanuljuk meg, mert aki azt nem tudja, az nem mehet tovább.” „Mi még azt tanultuk, hogy a költségvetés az szent, annak egyetlen tétele sem mozdítható el, se fölfölre, tehát se pozitív, se negatív irányba úgy, hogy az valakinek a vére ne indokolná. Tehát, itt pedig, nem is tudom, hogy hanyadrendű beosztottak a Pénzügyminisztériumban egyszerűen csak ide-oda tologatják a számokat, és egyszerűen ezt nem tudom felfogni, hogy ez hogy létezik.” „Azért nem érzem jól magam jogászként, mert megtanultunk egy jogi nyelvet, megtanultunk egy jogi működést, hogy hogyan kell működnie egy jogásznak, vagy mondjuk úgy, fellengzősebben, egy jogállamnak hogyan működik. És sajnos én már elég öreg vagyok ahhoz, hogy sokat láttam, hogy hogyan működik, és most hogyan figurázzák ki ezt az egészet.” „De nem is, tehát ez is meg maga a működésnek a módszere az nem az, amiben mi szocializálódtunk, hogy mondjuk, hogy van a jogalkotási törvény, az is van, sok más mellett, és abban vannak értelmes dolgok leírva, hogy mondjuk mikor alkotunk jogszabályt, hogy alkotunk jogszabályt és hogy hogyan.” „És mi azt tanultuk, hát lehet, hogy bennünket persze rosszul tanítottak, hogy azok a rendszerek azok nem tudnak igazából produktívak és hatékonyak lenni, rövidtávon jól működnek, mert annál nincsen egyszerűbb, mint hogy megparancsol valamit, de hosszabb távon ez nem jó.” „... mondta, hogy ő nem, ugye nemezt tanultuk még annak idején, nem ezt csináltuk sokáig.” „... én azt gondolom, hogy én abban a korban végeztem az egyetemet, és az ügyvédi szocializációm arra a korra esett, amikor szentségként kezeltük a, ha nem is a montesquieu-i hatalommegosztás elméletét, de a fékek-ellensúlyrendszerét.”

Ezt követően már a mindennapi joghasználat, a jogalkalmazás, jogalkotás és egyéb tevékenységek rutinná válása jellemző, ekkor a szocializálódásban a kollegialitásra, szakmai együttműködésre, az ügyfelekkel és az intézményekkel való kapcsolat minőségére helyeződik

a hangsúly. Az interjúalanyok pozitív és negatív példákról is beszámoltak a kollégáikkal való kapcsolatukat illetően. Nem tudni, az egyetemi oktatásban a tanárokkal és diáktársakkal szerzett élmények mennyiben befolyásolták a jogászai együttműködésről rögzült mintákat, de úgy tűnik, a pályán szükséges együttműködés igénye képes feledtetni az esetleges rossz tapasztalatokat is, a negatív példák nem általános ítéletekben, hanem konkrét eseményekkel kapcsolatban fogalmazódtak meg. A legjobb tudás szerinti ügyvitelt három interjúalany kötötte össze közvetlenül az ügyfelek érdekével, a saját szakmai előmenetelen túli jelentőséget tulajdonítva a megfelelő szakértelemnek: a döntésének alávetett ügyfelekért aggódó bíró, a mediatori és speciális büntetőjogi képzéseket elvégző ügyvéd-jogtanácsos és az önkormányzati ügyintéző szívéen viselő aljegyző. Az ügyfelekkel való kapcsolat minősége legmarkánsabban a kategorizálásukban, illetve a hozzájuk való érzelmi viszonyulásban jelent meg, egyik oldalról a bűnügyekben vádolt ügyfelektől való távolságtartásban, másik oldalról a hivatal tanácsára szoruló vagy a „mezítlábas” ügyfelekkel való szolidarizálásban. Emellett az alapvető jogsérelem szenvedett magánszemélyek felkarolása is hangsúlyos volt az egyik iroda ügyfélkörében. A közigazgatásban dolgozó egyik interjúalanyánál az ügyfelekkel való ügyfélszolgálati munka közvetlensége jelentett kevésbé elképzelhető munkahelyzetet, más jogászok a hatalomtelített viszonyok (politikai megrendelők) kizárását említették.

2. Elképzelni a jogállamot

Ahogy az egyes interjúk elemzésénél láttuk, a jogállamiság fogalma átfogó értelemben, önkényességet kizáró alapelvként két olyan interjúalanyánál jelent meg, akik ezt nemcsak elvont, távoli konstrukcióként fogják fel, hanem folyamatosan tudatosul bennük a hiányából fakadó gyakorlati ellehetetlenülés. Számos más interjúalany is tisztában volt azzal, hogy egyes jogállami követelmények korlátozott érvényesülésének közvetlen következményei vannak a munkájára és az ügyfelei életére, tehát a legtöbben összekötötték ezt az alapvető a mindennapi élettel. Ezzel összefüggésben a történetekben megjelenő egyes joghátrányokat is jól azonosították, felismerve valamely alapjog sérelmét az adott helyzetben. Az elbeszélésekben a jogállamiság hiányából fakadó hátrányok érintették a személyes és a céges viszonyokat, az önkormányzati és az állami intézmények működését is. Az ügyfelek problémáival való mély azonosulásra utalnak azok a megjegyzések, amelyekben érzelmi elemek is kapcsolódnak a jogsérelemhez (pl. az igazságtalan ítélet miatt síró pervesztéssel vagy a „mezítlábas” ügyfelekkel való együttérzés, a kevésbé jó bírót kapó „szerencsétlen” peres felek miatti aggodalom, a rendeleti jogalkotással megvezetett önkormányzati lakosok miatti düh). A konkrét történeteken túli általános leírásokban is érzékelhető sok esetben, hogy az elbeszélte problémák mély meggyőződéseket, érzelmi viszonyulásokat érintenek, azaz a jogállamiság képzete a habitus alaprétegébe ágyazódott be.

Azon interjúalanyok esetében, akiknek az elbeszéléseiben a jogállami viszonyulás formalista értelemben nyilvánult meg, azaz a szervezeti hatékonyságot, illetve az írott jog követését egyes alapjogok elé helyezték, ennek legitimációját az állam büntetőigényének érvényesítése, illetve a jogalkalmazás egységesítése adta. Az alkotmányos működés hivatkozási alapjaként a volt Alkotmány egyszer sem, a jelenlegi Alaptörvény egy esetben jelent meg. A jogállamiság általános legitimációs alapjaként a végrehajtó hatalom korlátozásának felfogását vallók számára megfelelő hatályos jogszabály hiányában így valószínűsíthetően a pozitívizmuson túli, egyetemes alkotmányosság szolgál (erkölcsi legitimáció), a jogállamiságot a jogbiztonsággal azonosítók számára pedig az Alaptörvény szövege (jogszerűségi legitimáció). A jog- (és kormányzati) rendszer alternatívájának hiánya (ontológiai legitimáció) az érzékelhető általános elégedetlenség ellenére mindössze egy esetben merült fel („úgyis hatvan évig még ez lesz, vagy 2030-ig minimum, tehát mit lehet ezzel csinálni?”), ez akár a

jogrendszer állapotának javulásával kapcsolatos optimizmus maradáikra is utalhat. A jogállami rendszerváltási javaslatok, illetve azok kudarcra a rögzített beszélgetésekben azonban a közbeszédet a közelmúltban jelentős mértékben tematizáló volta ellenére egyszer sem került elő. A legitimáció és a jogász hivatás kapcsolata egy interjúban jelent meg kifejezetten reflektáltan, ebben a történetben a mertoni bürokrácia törvényszerűségei látszanak visszaigazolódni: a gyerekkorában az emberek segítségét célul tűző közigazgatási ügyintéző a munkában végül a saját örömeire szolgáló hivatást talál, azaz az értéklegitimációja érdeklegitimációvá alakult át. A saját meggyőződés szerinti jogszerűség és a jogász munkában használt jog ütköztetése ezen túlmenően a konkrét helyzetekben követett stratégiákban jelenik meg, amelyek elemzését a következő pont tartalmazza.

Az interjúkból lesűrhető képzetek alapján tehát a normatív jogállamfogalom észrevehetően eltér az állami jogtól, azonban ez nem alapozott meg „népi jogként” értelmezhető, rendszerszintű alternatív joggyakorlatot a gyakorló jogászok körében. Egyéb jogterületekről szóló, illetve a laikusokat érintő történetekben sem volt azonosítható olyan eltérő normarendszer, amelyet a használói jogként kezeltek volna. A büntetőbíró azon utalása, amely szerint meg kell érteni a roma vádlottak kultúráját, utalhatna ugyan a romani kris valamilyen szintű figyelembevételére, de ilyen következtetés a szöveg kontextusából nem volt levonható.

A jogállami követelmények tényleges érvényesülésével kapcsolatos kifogások tették ki az interjúk tartalmának jelentős részét a korábbiakban részletesen bemutatottak szerint. A rendszerszintű jogállamsérelem bizonytalan percepciójára utal az a két interjúalanynál is megjelent értelmezés, amely az idegenrendészet esetenkénti kirívó jogsértéseit, illetve a bírósági ítéletek politikai befolyásoltságának egyes előfordulásait nem tekintették rendszerszintű problémának. Ennek oka az lehet, hogy a jogállamiság rendszerszintű sérelmét a nem megfelelően kezelt esetek darabszámával, nem pedig a következmény nélküliségükkel azonosítják. Emellett a bírók jogértelmezési szabadságának esetében is érzékelhető volt a megítélés nem egyöntetű volta: két interjúalanynál is felmerült a felsőbb bírósági jogegységesítő szerep erősítésének szükségessége, illetve egy esetben a bírák nem megfelelő döntések miatti szankcionálásának gondolata is. Ellenkező irányú felvetés volt a bíró saját meggyőződésére alapított, akár szakmailag helytelen ítélet esetében is a kúriai felülbírálat lehetőségének megkérdőjelezése, azaz a bírói meggyőződés és a jogorvoslati jog szembeállítás.

Magának a jognak autonóm rendszerként, társadalmi kontextus nélküli jogász produktumként való felfogása egy esetben nyert kifejezést, annak a bírónak a narrációjában, aki szerint a jogot a jogászok saját fenntartásukra hozták létre. Ebből a kiindulópontból – amelynek egy részét Bourdieu is osztja az állami nemességről szóló koncepciójában – azonban az interjúalany számára a jog működésének társadalmi haszontalansága következik – amivel szemben viszont Bourdieu a jog objektív struktúrájának a társadalmi mezőt szervező alapvető szerepét hangsúlyozza. A többi interjúalany számára az elbeszélések alapján a jog társadalmi, de leginkább politikai meghatározottsága nem volt kérdéses, és a valóság szintjén az előbbi bíró számára sem, ő az ideáltípust fogalmazta meg a luhmanni rendszerszemlélet jegyében. A jogi és a bürokratikus, illetve a politikai mező kapcsolata legnyilvánvalóbban az államszocialista időkből ismerős túl- és alulszabályozás problémájában jelent meg az elbeszélésekben, a nem működő szakpolitikai intézkedések, a társadalmi és szakmai egyeztetések hiánya, valamint a követhetetlen jogalkotási dömping egyes interjúalanyok szerint alulmúlja a rendszerváltás előtti idők gyakorlatát.

A jogállamiság működési feltételeként sokan érintették a jogi és a politikai kultúra szerepét, azaz az intézmények és az azokat működtető személyek gyakorlatát, felfogását, az igazságszolgáltatási és önkormányzati rendszer működőképességének biztosítását, egyes szervek állampolgári megítélését, a parlamenti és a kormányzati jogalkotás tényleges

folyamatát, a jogalkotási és bírósági döntésekben a társadalmi kontextus figyelembevételét, az egyedi ügyek intézésében a méltányosság és minden területen a moralitás kérdéseit. A mindennapi érintkezés viszonyaiban az autonómia fokától függetlenül jellemző volt az egyenrangúság elvárása, a kölcsönös tisztelet kinyilvánítása mind a kollégák, mind az ügyfelek felé. Sem a közigazgatási szervek, sem a bíróság vagy az ügyészség önképében nem jelent meg az állampolgárokat alávetettként kezelő, hatalombirtokosi szerepfelfogás, illetve nem szóltak történetek ilyen gyakorlatról, egyedül az idegenrendészet esetében merült fel az alapvető jogok olyan szintű, szándékos negligálása, amely a hatáskörükbe tartozó személyi kör, a menekültek kollektív diszkriminációjára utal. Az interjúalanyok magánemberi tapasztalataiban számos ponton előbukkant a normarendszer kettőssége, a hivatalosan képviselt etikai elvek és a tényleges gyakorlat különbsége. Bár az emberi természetből fakadóan a helytelen bánásmód, igazságtalan értékelés a társadalmi lét velejárója, annak kirívó esetei és hallgatóságos elfogadottságuk az egyedi eseten túlmutató kultúra meglétére utalnak. Így például az egyetem által sugallt meritokratizmussal szemben (amelynek gyakorlata már ott sem egyértelmű) a jogász munkahelyeken elfogadott normaként érvényesül a diszkrimináció (ügyészségen például a nőekkel szemben), az ismeretségi vagy politikai alapon való kinevezés (ügyészségen, bíróságon pl.). Az egyetemi kulturális környezet jelentősége a jogállami készségek kialakításának hiányosságában is felmerült, így az, hogy az egyetemi közeg nem inspirál vitára, egyirányú a kommunikáció, valamint hogy a tanárok szerint az egyetemi évek nem a diákélet megélésére, hanem a munkára való felkészülésre valók, elvesztegeti a habitusformálásban meghatározó évek értékét. Ezzel szemben az egyetemek univerzalizációs küldetése egyetlen interjúalany számára sem kérdőjeleződött meg, az ott tanultakat, bármely korban és egyetemen végeztek is, magától értetődő tudásnak vették. Valószínűleg ezzel összefüggésben nagyon egységes volt a jog működtetéséhez szükséges készségek megítélése, jogász gondolkodásmódként szinte mindenki a dogmatikai, logikai, szövegértelmezési képességeket azonosította, ketten említették az íráskészséget, a stílust, megszerezhető gyakorlatként pedig a tárgyalótermi kiállást. A talpraesettség pedig leginkább az ügyvédekhez társított születési adottság volt. A felelősségvállalás a „kormányzás terheinek és örömeinek” megismeréseként, azaz kifejezetten örömforrásként az önkormányzatoknál jelentős fejlesztési projekteket végző jogász narrációjában jelent meg. Elsősorban az autonóm habitusok és pályák esetében fedezhető fel továbbá a vállalkozókedv versenyelőnyként és a tudással együtt egyfajta érdemességként való felfogása.

A jogász szerepfelfogás legtöbb esetben az ügyfelek segítségével volt azonosítható, egy interjúalany tett említést általánosabb, kulturális jellegű célokról: a mindkét fél számára előnyös megállapodások, kompromisszumok kereséséről, illetve a cégeknek a legalitás határainak átlépésétől való megóvásáról. A történetek azonban ennél többről szólnak. A vállalt ügyek jellege sok esetben az önkényes hatalomgyakorlással való szembenállásként is értelmezhető, a politikailag befolyásolt piacokról való kivonulás, az alapjogsérelmek képviselete, illetve egyéb etikai alapú döntések az adott helyzeten túlmutató mintát adnak a jogász etika érvényesítésére. Az alkotmányos érvek figyelembevételének következetes elvárása pedig az esetleges pillanatnyi eredménytelenségük ellenére is segít fenntartani az érvényességüket. Az interjúalanyok kiválasztási szempontrendszerére tekintettel („hétköznapi”, nem aktivista jogászok) közéleti fellépésre utaló beszámolókat nem vártam, azonban a jogállam védelmében megnyilvánuló egy-egy magatartás így is azonosítható volt. Így a minisztériumi belső lapban megjelentetett cikk a megfelelő felkészülési időről vagy a választási bizottságban való önkéntes részvétel mutatja a napi gyakorlatba is beilleszthető, jogvédő potenciállal rendelkező tevékenység lehetőségét. Kollektív cselekvésről (kollégákkal való stratégiai kommunikációról, hasonló helyzetű szervezetekkel való egyeztetésről) csak az önkormányzati jogászok adtak hírt,

esetükben egyfajta passzív ellenállásként is értelmezhető a jogalkotói utasítás figyelmen kívül hagyása a rezsitámogatási feladatok ellátásával kapcsolatban.

Ahogy említettem, a státuszoktól való érzelmi függés – a „helyemen vagyok” felismerésének örömén túl – a mertoni mély elköteleződés értelmében nem jelent meg egyik hatalmi pozícióban sem. Ez összefüggésben lehet azzal, hogy az alanyok elsődlegesen nem hatalmi kiváltsággként értelmezték a helyzetüket, illetve fontosabb volt számukra a feladat minősége és a munkatársi kapcsolatok, ami a váltásaikat is meghatározta. A státusz a tárgyi környezetével összefüggésben nyert szimbolikus értelmet a politikai térhódítás miatt elvesztett hivatali, illetve piaci pozíciókról való elbeszélésben: az alagsorba száműzött törvényességi osztály és a kiürült ügyvédi irodai szobák az interjúalanyok számára a jogállami, piaci értékek visszaszorulásának jelképévé váltak.

3. Cselekedni a jogállamot

Az interjúkban feltáruló életpályákon a munkahelyi váltásokra részben személyes indokok miatt (érdekesebb munka, jobb fizetés, kellemesebb munkafeltételek stb.), részben morális megfontolások alapján került sor, az anticipációk erőforrásként pedig elsődlegesen a rendelkezésre álló kulturális (tudás-)tőkét vették figyelembe. A jogállamiság tévesztésével összefüggő döntések esetében az ellenállás mint opció nem jelent meg a narratívákban, csak a kivonulás vagy maradás dilemmája. Ebben vélhetően szerepet játszott a centralizált hatalomgyakorlás természetéről szóló történelmi emlékezet éppúgy, mint a tudatos mérlegelés, a válságokban esedékessé váló racionális megfontolás. Valószínűleg mindenki tisztában volt azzal, hogy a rendszer nem igényli a visszacsatolást. Abban az esetben, amikor az interjúalany az attitűdjével ellentétes mezőben maradás mellett döntött, vagy a kivonulás akadályozottsága miatt kényszerült arra, sosem attitűdváltoztatással oldotta fel a törvényszerűen jelentkező kognitív disszonanciát. Nem a jogállamiságról kialakult képzetét módosította, hanem megpróbálta összeegyeztetni a maradás és következményei ellentmondó tudattartalmait a saját szerepéről vagy a lehetőségeiről szóló narratívában. Azt, hogy ezek az igazolások nem pusztán a kutató személyének szóltak, jelzi a számtalan korábbi kísérlet a helyzet – a saját vagy a jogé – megváltoztatására. A jogállamiság és a saját pozíció viszonyára nem reflektáló interjúalanyok esetében a hűség feltevésével éltünk, ennek – a lehetséges öncsaláson kívül – jellemzően egzisztenciális okait azonosítottuk.

A stratégiák kiválasztásában, úgy tűnik, a mertoni szempontok közül (az adott szereppel való azonosulás mértéke, a hatalmi lehetőségekhez való hozzáférés esélye, a szerepbirtokos viselkedésének megfigyelhetősége a szerep többi hordozója számára, a „többszörös tudatlanság”, a szolidaritás, egyes szerepviszonyok megszakíthatósága, ld. Merton 2002 [1968]c: 455–463.) csak a munkahellyel, illetve az általa kínált lehetőségekkel való azonosulás játszott szerepet, ez készlet hűségre a legtöbb maradót. Érdekes probléma a domesztikált tiltakozás megítélése. Az elemzésben abból indultam ki, és az interjúalanyok történetei is azt támasztották alá, hogy a domesztikált tiltakozás nem tűnik racionális opciónak, mert nincs eredménye. Egy megszilárdult autoriter rendszerben közvetlen eredményük felől nézve a tüntetések, petíciók is épp ilyen értelmetlen cselekvések, úgy tűnik, azok is csak a lelkiismeret megnyugtatójára jók. Hosszabb távon szemlélve azonban, bourdieu-i alapokon az a következtetés is lehetségesnek látszik, hogy mégsem teljesen értelmetlenek ezek a kísérletek, mert fenntartanak (vagy kialakítanak) egy kultúrát, ezáltal nem hagyják elveszni a történelemben a leágazó lehetőségeket.

A kutatás talán legmeglepőbb eredménye a stratégiák körében jelentkezett: a családi hagyományok vagy az egyéni törekvések miatt erősen sikerorientált interjúalanyok esetében az ezt felülíró morális szempont. A sikerre törekvés és az autonómia a tapasztalatok szerint nem

zárja ki egymást. Az elmúlt években mindkettőnek megnehezültek a feltételei, a jelenlegi jogi környezetben ugyanis – ami nemcsak az államszocializmus örökségét, hanem az átmenet társadalmának kihívásait is hordozza – a változékony normák miatt nem lehet jól anticipálni, ami meg a jövőből látszik, az nem túl biztató.

4. Jogállami habitus?

Az előzőek alapján felmerül a kérdés, hogy létezik-e jogállami habitus. Vannak-e olyan azonosítható habituális elemek, amelyek jogállami cselekvéseket képesek mozgósítani? Norbert Elias így írt a németek habitusáról:

„Megszokták azokat az egyszerű alá- és fölérendeltségi viszonyokat, amelyekben a külső kényszerek dominálnak, megszokták azt a látszólag harmonikus hierarchiát, amelyben a legfőbb uralkodó és hadúr kivételével mindenki fentről kapja a parancsot, lefelé pedig parancsokat osztogat.” (Elias 2002 [1989]: 269.) „Könnyű megtalálni az utat egy olyan tájon, ahol csak parancsok és tilalmak léteznek; jóval nehezebb a dolgunk egy olyan tájon, ahol tapasztalati úton tehetünk szert arra a finomérzékre, amelynek segítségével meg tudjuk becsülni, hogy egy adott helyzetben meddig mehetünk el, és mikor ajánlatos visszavonulnunk. Bizonyos, hogy ma még messze járunk attól, hogy a németek értékskáláján vezető helyet kapjanak a parlamentarizmus elemi életformáit jelentő kompromisszumos stratégiák...” (Elias 2002 [1989]: 271–272.)³⁸ „E kormányzati formákhoz idomult az emberek személyiségstruktúrája, lelkiismerete és viselkedési kánonja. Magánszemély csak azokban a szférákban hozhatott döntéseket, amelyekre nem terjedt ki közvetlenül az állam kontrollja: például a filozófia, az irodalom vagy a zene területén. Egyébiránt aki nem tartozott az uralkodó hatalmi elitekhez, minden felelősségből és minden döntésből ki volt zárva. Nem ismerhették meg a kormányzás terheit és örömeit.” (Elias 2002 [1989]: 308.) „Annak, hogy parlamenti pártok vívjanak egymással vértelen, az erőszak ellen szigorú szabályokkal biztosított harcot, Németföldön nincsenek különösebben régi hagyományai. Még nem alakultak ki azok a – feszültségek és konfliktusok ilyen jellegű kihordására alkalmas – személyiségstruktúrák, amelyekre az egyes rétegek erőszakmentes, parlamenti küzdelmében minden törvénytől és írott alkotmánynál nagyobb szükség van.” (Elias 2002 [1989]: 384.)³⁹

A fenti sorok mindent tartalmaznak, amit a jogállami habitus elméleti konstrukciójában fontosnak tartottunk: a személyes autonómiát, jogállami működésmód iránti „finom érzéket” és a parlamentarizmust (jogállamiságot) mint érték kategóriát. Nem félni a konfliktusoktól, hanem erőszakmentesen, kompromisszumok keresése útján megoldani őket, ez talán a legnagyobb kihívás minden „párbajképes” társadalomban. „Az zavar, hogy úgy látom, hogy eléggé magas fokon vannak ebben az országban az indulatok. Én nagyon vágyom a nyugalomra, a békére” – válaszolta egy interjúalany a közérzetét firtató kérdésre. A történelmi és szociálpszichológiai tapasztalatok alapján azonban tévút, ha az erőszak kultúrájának ellenpólusát a feszültségeket elrejtő társadalmi „békében” keressük, a konfliktusmentes

³⁸ A ma elterjedt társadalmi attitűd a kutatások szerint már túllépett a fenti német habitusban rejlő értékelésen. Szociálpszichológusok különbséget láttak az alkuba, kompromisszum megkötésének kulturális megítélésében attól függően, hogy a másik szándékának való „engedelmeskedés” kényszer hatására vagy anélkül történt. Utóbbi esetben az engedelmeskedést a társadalom pozitívan ítéli meg, mivel az alkuba belemerülő személy a helyzetet kontroll alatt tartva oldotta meg a kérdést. A fenyegetés hatására való döntés viszont az autonómia csorbítottásával rontja az egyén megbecsültségét. (Deutsch és Krauss 2002: 417.)

³⁹ Az ellenhegemonikus habitusok a jogról szóló narratívák megváltoztatásának kiindulópontjai, ezek azonban csak az ezt támogató társadalmi feltételek között jöhetnek létre: „... a jogról szóló narratívák megváltoztatására irányuló erőfeszítések, új minták kitalálása változásokat idézhet elő a joghoz való társadalmi viszonyban.” „... a társadalmi normák és elvárások akkor is átalakulhatnak, ha a szabályok, a formális törvények és a tisztviselők továbbra is az ellentétes irányú hatalomgyakorlást támogatják.” „Hiányzik azonban ezekhez a »forradalmi« erőkhöz a kezdeti társadalmi támogatás: a jogi forradalmak, még az ellenhegemonikus kimenetelűek is feltételeznek bizonyos nem jogi, társadalmi forrásokat. Ha egy hatalmi struktúra átfogóan kiiktatja ezeket a társadalmi forrásokat (az oktatást, az autonómiát, a civil társadalmat), akkor a jogtudat kutatásának standard modellje haszontalanná válik.” (Fleck é. n.).

társadalom valójában a hamleti csönd, a bibói mozdulatlanság, társadalmi halál. A megoldás nem a konfliktusmentesség hazugsága, hanem a konfliktusokkal való együttélés társadalmasítása.

A kompromisszum, a másiknak való engedés azonban nem opció olyankor, amikor alapvető értékek forognak kockán. Ilyenkor válnak fontossá a habitus ellenhegemonikus elemei, az újító, „felforgató” (vagy éppen egy régi morális állapothoz igazodó) mentális stratégiák. Merton szerint „kulturális síkon építhet a nonkonformista az erkölcsi felháborodás rejtett tartalékaira, mikor a magasabb erkölcsiségre hivatkozik. [...] Ezért legalábbis reménye van arra, ha ez nem is mindig valósul meg, hogy elnyeri a társadalom többi, kezdetben kevésbé bátor és vállalkozó kedvű tagjainak egyetértését. Nonkonformizmusa nem magányos elszakadás, hanem első lépés egy új erkölcsiség felé (illetve valamilyen régi és már-már elfeledett erkölcsiség feltámasztása).” (Merton 2002 [1968]c: 447.)

Az interjúkban számos történet szólt a rendszerváltás utáni átalakulás különböző alkalmazkodási stratégiáiról, most ugyanezek a történetek ismétlődnek ellenkező előjellel. Úgy tűnik azonban, az alkalmazkodás sikere ma kevésbé egy adott életkornak megfelelő mentális rugalmasságon, mint inkább a kezdeti szocializáció által kialakított habitus és a jelenlegi berendezkedés jogi kultúrája közötti „prereflexív összhangon” múlik. Hogy egy diszpozíciórendszer számára mi a vonatkoztatási időszak, az az interjúalanyok különböző utalásaiból derül ki („aranykor”, lelkesítő lehetőségek vagy a beágyazódás időszaka, vagy éppen a szakmai szocializáció kezdetei). Ugyanakkor nem önmagában a korszak a meghatározó (így a nagy szórás ellenére nem is az interjúalanyok életkora mentén találhatók a jogállami képzetek eltérései), hanem inkább az a jogrendszer, amelyhez az első munkatapasztalatok kötődnek. Jó példa erre a külkereskedő jogászok szakmai indulása a rendszerváltás előtt: a korban idegen jogi korpusz és kultúra volt számukra a szocializáló közeg, amely egyfajta előreszaladó habitust hozott létre. A rendszerváltás időszakától szintén eltérően az alkalmazkodás korlátját ma nem a szakmai készségek és tudás hiánya, hanem a szakmai és általános etika következetes képviselése jelenti. Ezek a morális elvek több jogásznál is hangsúlyosan jelentek meg a döntésekben, felülírva a mezőbeli előrejutás érdekét. Azon jogászai életpályákban, ahol nem jelent meg kritika az elbeszélésben, a morális elvek szinte kizárólag a jogászai munkavégzés mindennapjaihoz kapcsolódtak, így a „tisztas munka” és az emberi tényező figyelembevételére jelentette az etikai normák terjedelmét. A jogrendszer kritikája viszont ennél sokrétűbb morális megfontolásokkal járt együtt, egyrészt sok esetben szintén a mindennapi működés részeként, de szükség esetén magától értetődően mozgósítva rendkívüli döntésekben is, mint például az együttműködés, a döntési jogkörök önkéntes megosztása, a tisztességtelen módszerek visszautasítása.

5. A kiinduló hipotézis vizsgálata

A kezdeti hipotézissel szemben a jogállami kritika valószínűsége nem annyira a személyiség autonómiaszintjétől, mint inkább a jogállamiságról való megfelelő képzettől látszik függeni: aki autonóm személyiség, de kevésbé jogállamiak az elképzelései, az az autonómiáját legfeljebb az egzisztenciális jóléte, biztonsága érdekében használja; aki nem annyira autonóm, de megfelelő jogállami képzetel rendelkezik, az viszont képes jogállami stratégiákat érvényesíteni. Ez persze nem jelenti, hogy meg is teszi (hallgat vagy halogat inkább), viszont a megfelelő érzékelési és értékelési sémák által legalább a lehetőség fennáll, a habitus változóképesége miatt a cselekvés diszpozíciója adott körülmények között aktivizálódhat. Aki egyikkel sem rendelkezik, az nem is érzékel problémát, így a jogállami fellépés diszpozíciója eleve kizárt. Aki pedig mindkettővel, az nem a kormánynak alárendelt hivatásban dolgozik. Ez utóbbiak esetében jellemző, hogy a pálya alakulása szorosan összefonódik a

jogállamiság sorsával, ld. például Béla esetét: karrierje felívelt a jogállamiság kezdetével, és lehanyaglott a jogállamiság végével; vagy Gabriella esetét, aki a jogállamiság erodálódásával visszavonult a magas presztízű és/vagy jól jövedelmező, de politikailag uralt mezőkből. Mindez azt jelenti, hogy az autonóm jogászai pályák nem működnek jogállami feltételek nélkül, strukturálisan megtörnek a mentális épség fenntartása érdekében. A nem autonóm jogászai pályák pedig mentálisan törnek meg a jogállami feltételek megsemmisülésével, ld. az előző fejezetben bemutatott példákat.

A jogállami habitus mint cselekvési minta és stratégia tehát elméletileg megfogalmazható, a jelen kutatás kisszámú tapasztalata alapján azonban még nem határozható meg biztosan az attitűdbeli összetevői, azok szocializációs forrásai, ezeket további kutatás hipotéziseként érdemes kezelni. A kiinduló feltevés egy lehetséges leágazása például, hogy a jogászai habitus meghatározója hagyományosan a hatalomközeliség és az ezzel mérhető pozicionális, illetve ebből következő anyagi sikerre törekvés. Ebből az is következne, hogy ebben a hivatásban nehezebben törhetők át az objektív struktúrák hatásai, bár éppen ez a kutatás szolgál figyelemre méltó példakkal ennek ellenkezőjére.

Az a jelen kutatásból is kiderült, hogy a joghoz kötöttség meghatározó eleme a jogászai habitusnak, az interjúalanyok autonómiájuktól és jogállami képzeteiktől függetlenül elsődlegesen az ebből fakadó problémákkal találták szemben magukat. Az elemzés tapasztalata szerint a jogállami hozzáállásban az autonómia csorbulása esetén inkohere viszonyulások jellemzők, amelyek azonban más szempontból koherensek: az átmeneti korhoz való alkalmazkodás adekvát eszközei. A jogállamiság problémájának ignorálása vagy az ellenállás hiányának okai is végső soron erre vezethetők vissza. Hasadt habitust azonban csak ott feltételezhetünk, ahol már a rendszerváltást követően kialakult, vagy a régebbi polgári korból megőrződött a jogállami beállítódás, és ez kényszerül az új elvárásoknak való alárendelődésre.⁴⁰ A társadalom rendszerváltás előtti jogi kultúrájának, képzeteinek, beállítódásainak ismeretében feltételezhető egy ellenkező értelmű folyamat is, a rendszerváltás előtti időszakhoz illeszkedő nem jogállami habitus túlélése. Ebben az esetben az államszocialista időszakban a mezőbeli előrejutást lehetővé tevő értékelési és/vagy cselekvési sémák is fennmaradhettek, és érvényesülhetnek a hasonlóvá vált viszonyok között. Hogy voltaképpen ugyanarról az „államszocialista habitusról” van szó, arra a jogi kultúra mindkét korban nagyon hasonló kettősségei is utalnak: a homlokzatalakotmányosság, a rendszerszinten ellehetetlenült autonómia mellett az egyénileg még lehetséges kompromisszumok, a politikailag érdektelen területek megmaradt szabadsága, az érzékeny területektől való távolságtartás stb. Emellett elnyomó rendszerekben a jogba kapaszkodás egy jellemző ellenállási forma, bár a legalizmus ma inkább a politikai akarat elfogadását jelenti. Ez elsősorban a jogrendszer jellemzőivel függ össze, pl. az értelmezési szabadság drasztikus visszaszorításával, ami – a jogpozitivizmus szívós hagyományával együtt – megkönnyíti a lelkiismerettel ellentétes jogi aktusok miatti felelősségnek a jogszabályi környezetre hárítását.

A jogállami habitus fentiekben megfogalmazott hipotézisét a jelen interjúelemzésen túlmutató, módszertanilag és a vizsgált alanyok számát tekintve is tágabb körű kutatással lenne érdemes vizsgálni. A habitus történelmi és további részletesebb empirikus elemzése választ adhatna arra a kérdésre, hogy a jogászai habitus feltárható jellegzetességei magyarázzák-e az elmúlt 30 év kudarcait, az autoriter rendszer visszatérését. E feltevést valószínűsíti, hogy az

⁴⁰ Merton a vonatkoztatási csoport-elméletében kifejezetten utal a történelmi változásokhoz való alkalmazkodás habitusbeli következményeire és társadalmi megítélésének viszonylagosságára: a nonkonformizmus egyik formájának tekinti azt a beállítódást, amely „egy szem elől tévesztett korábbi időszak vagy egy majdani kor erkölcsi értékeiből táplálkozik. [...] Újraéleszt elfeledett értékeket, mércéket és gyakorlatokat, vagy életre hív olyan normákat, amelyeket még nem koptattak el megtett engedmények és a fennálló valósággal kötött, hasznosnak látszó kompromisszumok.” (Merton 2002 [1968]c: 447.)

oktatás, a szakmai gyakorlatok, a jogászság számára kiváltképp vonatkoztatási pontként szolgáló jogrendszer és az általa közvetített hatalmi viszonyok a mindenkori *satus quo* fenntartására ösztönző jogászi kultúrát hagyományoznak tovább. A jogállam eróziója ott van a felvételit akadályozó katonatisztben, a miniszoknyát preferáló professzorban, a méltánytalan bírságban, a cinikus ítéletben, minden megtört szervezetben. Ott van magában az államban, amely uralja a kulturális tőke elosztási viszonyait a jogászképzés finanszírozásával, amely a szimbolikus erőszak segítségével tankönyvekbe írja a maga jogállamfelfogását, amelynek európai értékekkel szembeni harca mindennapos kulturális üzenet. Az objektív struktúrákkal összhangba kerülő habitus pedig értelemszerűen nehezebben változtatható meg a jövőben.

Hivatkozott irodalom

- Archer, Margaret, Claire Decoteau, Philip Gorski, Daniel Little, Doug Porpora, Timothy Rutzou, Christian Smith, George Steinmetz és Frédéric Vandenberghe (2016): What is Critical Realism? *Perspectives: A Newsletter of the ASA Theory Section* 17(őszi). Interneten: <http://www.asatheory.org/current-newsletter-online/what-is-critical-realism> (letöltve: 2023. január 21.).
- Bencze Mátyás (2008): A magyar felsőbbírási gyakorlat jellemző problémái. In *Bíróságok mérlegén II.* Fleck Zoltán (szerk.). Budapest: Pallas, 185–277.
- Bourdieu, Pierre (1978): *A társadalmi egyenlőtlenségek újratermelődése.* Budapest: Gondolat.
- Bourdieu, Pierre (1980): Le mort saisit le vif. *Actes de la Recherche Sciences Sociales* (32–33): 3–14.
- Bourdieu, Pierre (1985 [1980]): Az identitás és a reprezentáció. A régió fogalmának kritikai elemzéséhez. *Szociológiai Figyelő* 1(1): 7–22.
- Bourdieu, Pierre (1987): The Force of Law: Toward a Sociology of the Juridical Field. *Hastings Law Journal* (38): 813–853.
- Bourdieu, Pierre (1987 [1981]): A politikai mező. *Valóság* 30(1): 110–115.
- Bourdieu, Pierre (1989): Az egyetemesség szöszólói. *Telos* 89(1): 2–5.
- Bourdieu, Pierre (2000 [1986]): Gazdasági tőke, kulturális tőke, társadalmi tőke. In *Szociológiai irányzatok a XX. században II.* Felkai Gábor, Némedi Dénes és Somlai Péter (szerk.). Budapest: Új Mandátum, 431–445.
- Bourdieu, Pierre (2000 [1992]): A mezők logikája. In *Szociológiai irányzatok a XX. században II.* Felkai Gábor, Némedi Dénes és Somlai Péter (szerk.). Budapest: Új Mandátum, 418–430.
- Bourdieu, Pierre (2000 [1998]): *Férfiuralom.* Budapest: Napvilág.
- Bourdieu, Pierre (2002 [1980]): *A gyakorlati észjárás.* Budapest: Napvilág.
- Bourdieu, Pierre (2002 [1991]): Államszemély. A bürokratikus mező eredete és struktúrája. In *A gyakorlati észjárás.* Budapest: Napvilág, 85–115.
- Bourdieu, Pierre (2002 [1994]): A szimbolikus javak gazdasága. In *A gyakorlati észjárás.* Budapest: Napvilág, 147–181.
- Bourdieu, Pierre (2009 [1997]): A tudomány társadalmi haszna. *Replika* (67): 37–63.
- Bourdieu, Pierre (2010 [1985]): A társadalmi tér és a csoportok keletkezése. In *Társadalmi rétegződés olvasókönyv.* Angelusz Róbert, Gecser Ottó és Éber Márk Áron (szerk.). Budapest: ELTE, 165–178.
- Bourdieu, Pierre (2016): Habitus. In *Habitus: A Sense of Place.* Jean Hillier és Emma Rooksby (szerk.). New York: Routledge, 43–49.
- Bourdieu, Pierre (2020 [2004]): Egy önanalízis vázlat (részlet). *Replika* (115–116): 37–51.
- Bourdieu, Pierre és Loïc Wacquant (1992): *An Invitation to Reflexive Sociology.* Cambridge: Polity.
- Deutsch, Morton és Robert M. Krauss (2002): A fenyegetés hatása az interperszonális alkura. In *Szociálpszichológia történelemtanároknak.* Hunyady György (szerk.). Budapest: Önkönet, 400–418.
- Elias, Norbert (2002 [1989]): *A németekről.* Budapest: Helikon.
- Elias, Norbert (2005 [1969]): *Az udvari társadalom.* Budapest: Napvilág.
- Fáber Ágoston (2009): Az igazság mint politika? *Replika* (67): 111–126.
- Fáber Ágoston (2018): *Pierre Bourdieu: Elmélet és politika.* Budapest: Napvilág.
- Fekete Balázs és H. Szilágyi István (2014): Jogtudat-kutatások a szocialista Magyarországon. *Iustum Aequum Salutare.* 10(4): 5–40.

- Fleck Zoltán (2001): *Jogszolgáltató mechanizmusok az államszocializmusban. Totalitarizmus-elméletek és a magyarországi szocializmus*. Budapest: Napvilág.
- Fleck Zoltán (2008a): *Bíróságok mérlegen I*. Budapest: Pallas.
- Fleck Zoltán (2008b): Előszó. In *Bíróságok mérlegen II*. Fleck Zoltán (szerk.). Budapest: Pallas, 9–16.
- Fleck Zoltán (2008c): *Jogállam és igazságszolgáltatás a változó világban*. Budapest: Pallas.
- Fleck Zoltán (2012): Jogállami kultúra és oktatás. In Fleck Zoltán, Krémer Ferenc, Navratil Szonja és Uszkiewicz Erik: *Technika vagy érték a jogállam? A jogállami értékek átadása és az előítéletek csökkentése a jogászok és rendőrtisztek képzésében*. Budapest: L'Harmattan, 91–112.
- Fleck Zoltán (2017a): A jogtudat új értelmezése. In Fleck Zoltán, Kiss Valéria, Tóth Fruzsina, Neumann László, Kenéz Anikó és Bajnok Dávid: *A jogtudat narratív értelmezése*. Budapest: ELTE Eötvös, 15–41.
- Fleck Zoltán (2017b): Posztkommunista jogi kultúra, régió, strukturális összefüggések. In Fleck Zoltán, Kiss Valéria, Tóth Fruzsina, Neumann László, Kenéz Anikó és Bajnok Dávid: *A jogtudat narratív értelmezése*. Budapest: ELTE Eötvös, 93–99.
- Fleck Zoltán (2017c): Jogtudományi válaszok a fordulatokra. In Fleck Zoltán, Kiss Valéria, Tóth Fruzsina, Neumann László, Kenéz Anikó és Bajnok Dávid: *A jogtudat narratív értelmezése*. Budapest: ELTE Eötvös, 63–68.
- Fleck Zoltán (2017d): A jogtudatkutatások ismeretelméleti alapjai. In Fleck Zoltán, Kiss Valéria, Tóth Fruzsina, Neumann László, Kenéz Anikó és Bajnok Dávid: *A jogtudat narratív értelmezése*. Budapest: ELTE Eötvös, 53–62.
- Fleck Zoltán (é. n.): *Legal consciousness in authoritarian culture – „a general null-hypothesis”?* (kézirat)
- Fleck Zoltán, Kiss Valéria, Tóth Fruzsina, Neumann László, Kenéz Anikó és Bajnok Dávid (2017): *A jogtudat narratív értelmezése*. Budapest: ELTE Eötvös.
- Fleck Zoltán, Krémer Ferenc, Navratil Szonja és Uszkiewicz Erik (2012): *Technika vagy érték a jogállam? A jogállami értékek átadása és az előítéletek csökkentése a jogászok és rendőrtisztek képzésében*. Budapest: L'Harmattan.
- Forgács D. Péter (2019 [2016]): *A bürokrácia szociológiája*. Budapest: Kossuth.
- Gárdos Judit (2009): Tudományszociológus és/vagy tudományantropológus? *Replika* (67): 99–109.
- Géring Zsuzsanna (2008): Ruth Wodak és a diskurzustörténeti iskola. In *Modern szociológiai paradigmák*. Némedi Dénes (szerk.). Budapest: Napvilág, 428–457.
- Gyáni Gábor (2015): Az identitás vitatott fogalma. In *Identitások és váltások*. Neumer Katalin (szerk.). Budapest: Gondolat, 11–21.
- Hadas Miklós (2002): A libido academica narcizmusa. *Replika* (47–48): 175–194.
- Hadas Miklós (2015): Bourdieu esete az áramló folyóval és a parti sziklával. *BUKSZ* 27(1–2.): 55–64.
- Hadas Miklós (2019): A transzformáció elvei. Bevezetés egy késő bourdieuziánus habituselméletbe. *Erdélyi Társadalom* 17(2): 193–211.
- Hanák Péter (1997): Társadalmi struktúrák a 19. századi Közép-Európában. *Történelmi Szemle* 39(2): 159–177.
- Hirschman, Albert O. (1995 [1970]): *Kivonulás, tiltakozás, hűség. Hogyan reagálnak vállalatok, szervezetek és államok hanyatlására az érintettek?* Budapest: Osiris.
- H. Szilágyi István (2017): A jogtudat-kutatások elméleti kérdései. *Iustum Aequum Salutare*. 13(1): 15–36.

- H. Szilágyi István és Badó Andrea (2017): „Ha nem vagyunk úriemberek, azzal sincs baj ...” Adalékok a magyar ügyvédség önképének vázlatához. *MTA Law Working Papers* (4)4: 1–16.
- Kazai Viktor Zoltán (2018): A joggyakorlat értelmezésének nehézségei illiberalizmus idején. *Fundamentum* 22(2–3): 51–58.
- Kiss Lajos András (2014): Pierre Bourdieu a „kritikai értelmiség” felelősségéről. In *Értelmiség az ezredfordulón. Hatalom és erkölcs*. Budapest: Liget Műhely Alapítvány, 180–203.
- Kiss Valéria (2017): Az élettörténetek kutatása. In Fleck Zoltán, Kiss Valéria, Tóth Fruzsina, Neumann László, Kenéz Anikó és Bajnok Dávid: *A jogtudat narratív értelmezése*. Budapest: ELTE Eötvös, 109–128.
- Kristóf Luca (2014): Véleményformálók. Hírnév és tekintély az értelmiségi elitben. Budapest: L’Harmattan.
- Kulcsár Kálmán (1997): *Jogszociológia*. Budapest: Kulturtrade.
- Küpper, Herbert (2016): A magyar jogi kultúra egyes jellegzetességei összehasonlító perspektívából. In *A magyar jogrendszer állapota*. Jakab András és Gajdusчек György (szerk.). Budapest: MTA TK, 131–141.
- Lakner Zoltán (2014): *Négy fordulat. Baloldali útkeresés*. Pécs: Jelenkor.
- Merton, Robert K. (2002 [1968]a): Bürokratikus struktúra és személyiség. In *Társadalomelmélet és társadalmi struktúra*. Budapest: Osiris, 278–289.
- Merton, Robert K. (2002 [1968]b): Az értelmiségi szerepe az állami bürokráciában. In *Társadalomelmélet és társadalmi struktúra*. Budapest: Osiris, 290–307.
- Merton, Robert K. (2002 [1968]c): Újabb fejlemények a vonatkoztatási csoportok és a társadalmi struktúra elméletében. In *Társadalomelmélet és társadalmi struktúra*. Budapest: Osiris, 364–470.
- Némédi Dénes (2004): A kabil paradigma. *Szociológiai Szemle* 14(3): 23–35.
- Németh Krisztina (2017): Beszédes hallgatás. A csend interpretálása és a megismerés dilemmái a társadalomtudományi kutatásban. *Szociológiai Szemle* 27(2): 4–22.
- Németh Krisztina (2020): Az interjú. In *Empirikus jogi kutatások. Paradigmák, módszertan, alkalmazási területek*. Jakab András és Sebők Miklós (szerk.). Budapest: Osiris, 383–408.
- Pintér Judit Nóra (2012): A tudattalan identitás. *Imágó Budapest* 23(2): 67–72.
- Reichardt, Sven (2001 [1997]): Bourdieu történészeknek? Kultúrszociológiai kínálat a társadalomtörténet számára. *Korall* (3–4): 233–246.
- Sümegei István (2021): Az engedelmesség elmélete. *Replika* (123): 115–134. DOI: <http://doi.org/10.32564/123.5>.
- Szabari Vera (2009): Bourdieu és „a tudomány”. *Replika* (67): 79–97.
- Szentes Ágota (2022): Az elgondolható jogállam. *Jogelméleti Szemle* 22(3): 109–143.
- Szépe András (2012): Elemzések és gondolatok az individuumszociológiákról. Interjú Danilo Martuccellivel. *Replika* 79(2): 23–44.
- Szítás Katalin (2020): *Értelmiség és politika*. Budapest: Kalligram.
- Takács Erzsébet (2008): Pierre Bourdieu történelemszemlélete és a történészek Bourdieu-képe. In *Modern szociológiai paradigmák*. Némédi Dénes (szerk.). Budapest: Napvilág, 330–344.
- Takács Erzsébet (2012): „Individuumszociológiák”. Modernitásmegközelítések a francia szociológiában. *Replika* 79(2): 7–21.
- Tamanaha, Brian Z. (2004): *On the Rule of Law*. Cambridge: Cambridge University Press. DOI: <http://dx.doi.org/10.1017/CBO9780511812378>.

- Tamanaha, Brian Z. (2021): *Legal Pluralism Explained. History, Theory, Consequences*. Oxford: Oxford University Press. DOI: <http://dx.doi.org/10.1093/oso/9780190861551.001.0001>.
- Tedeschi, James T. és Paul Rosenfeld (1984): A benyomás alakításának elmélete és a kényszerű engedelmeskedés helyzete. In *Szociálpszichológia*. Hunyady György (szerk.). Budapest: Gondolat, 236–276.
- Tóth Fruzsina (2017): Történelmi kontextus és jogtudat. In Fleck Zoltán, Kiss Valéria, Tóth Fruzsina, Neumann László, Kenéz Anikó és Bajnok Dávid: *A jogtudat narratív értelmezése*. Budapest: ELTE Eötvös, 139–176.
- Tóth Gábor Attila (2014): *A jogok törvénye*. Budapest: Gondolat.

© Szentes Ágota

MTA Law Working Papers

**Kiadó: Társadalomtudományi Kutatóközpont (MTA Kiválósági
Kutatóhely**

Székhely: 1097 Budapest, Tóth Kálmán utca 4.

Felelős kiadó: Boda Zsolt főigazgató

Felelős szerkesztő: Kecskés Gábor

Szerkesztőség: Hoffmann Tamás, Mezei Kitti, Szilágyi Emese

Honlap: <http://jog.tk.mta.hu/mtalwp>

E-mail: mta.law-wp@tk.mta.hu

ISSN 2064-4515